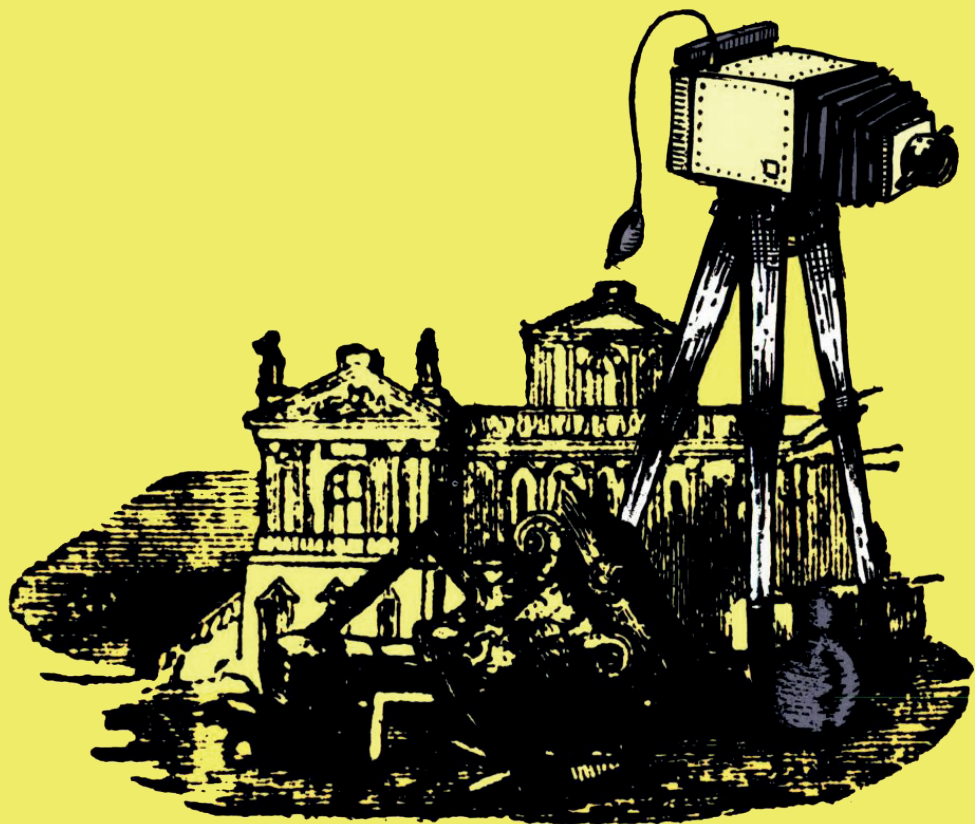

DE L'ERUDIT AL TURISTA

INICI DE LA PROJECCIÓ DEL PATRIMONI ARTÍSTIC I CULTURAL DE TARRAGONA [1834-1933]

Elena de Ortueta Hilberath

De l'erudit al turista

De l'erudit al turista

Inici de la projecció del patrimoni artístic i cultural
de Tarragona (1834-1933)

Elena de Ortueta Hilberath

[publicacions]

urv

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS
I SOCIALS «GUILLEM OLIVER»
DEL CAMP DE TARRAGONA

TARRAGONA, 2019

EDITEN:

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 55 8474 · A/e: publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
«Guillem Oliver» del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2 Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer · 43005 Tarragona
Tel. 977 296 230 · A/e: guillemoliver@guillemoliver.com

Primera edició en paper, març del 2004
Primera edició digital, maig del 2019

ISBN: 978-84-8424-768-5
DL: T 397-2004

La multitud de asedios y destrucciones que ha sufrido la ciudad desde su fundación, la ha hecho célebre [...] Tarragona renació sucesivamente como el ave Fénix de sus propias cenizas y unas generaciones se establecían sobre las ruinas de otras que les habían precedido, utilizándose los restos.

BONAVENTURA HERNÁNDEZ SANAHUJA, 1871

Taula

PRÒLEG	11
PREFACI	15
L'ERUDIT I LA SEVA PERCEPCIÓ DE LA POBLACIÓ	17
<i>La imatge de la ciutat a partir de les publicacions impreses .....</i>	21
<i>La visió de Tarragona des de començament del segle XIX fins a la Primera República .....</i>	23
<i>Tarragona fins a l'esclat de la Guerra Civil .....</i>	58
LES IL·LUSTRACIONS: PANORÀMIQUES DE LA CIUTAT	73
<i>La ciutat interpretada .....</i>	80
<i>La fotografia aèria .....</i>	86
LES FESTES I ELS FESTEIGS	97
<i>Les visites reials, focus de transformació urbana .....</i>	101
<i>Festes civils de caràcter patriòtic .....</i>	112
<i>Exèquies .....</i>	119
<i>Festes religioses: la processó de Setmana Santa .....</i>	126

LA FORMACIÓ DE LES COL·LECCIONS I ELS PROJECTES MUSEÍSTICS:	
UNA APOSTA PER LA DIFUSIÓ DEL PATRIMONI	129
<i>El Museu Arqueològic</i>	134
<i>Altres projectes museístics</i>	149
<i>El passeig Arqueològic</i>	155
APÈNDIX DOCUMENTAL	161
BIBLIOGRAFIA	183
<i>Sigles de referència</i>	197

Pròleg

Els cognoms d'Elena de Ortueta Hilberath denoten que ve de molt lluny de Tarragona, però és a Tarragona on viu i treballa, i és Tarragona l'objecte principal de les seves investigacions. En canvi, malgrat el meu cognom, que és també de Tarragona mateix —la germana del meu avi Fontbona encara portava el nom inequívocament tarragoní de Tecla—, jo no visc ni treballo en aquesta ciutat, però tinc per ella tot el respecte que es mereix la nostra gran capital romana i la meva particular ciutat d'origen. Per això, que m'hagin demanat posar breu proemi a aquest llibre, toca alguna fibra atàvica de la meva personalitat i em dóna l'oportunitat de retrobar-me, ni que sigui fugaçment, amb les meves fonts —bones—, cosa que agraeixo molt sincerament.

El llibre d'Elena de Ortueta repassa a fons la imatge de la ciutat, especialment la vuitcentista i la del primer nou-cents. Ella s'ha atrevit a fer tota sola el que a Barcelona varen emprendre tot un equip de gent quan prepararen l'exposició *Retrat de Barcelona*, al Centre de Cultura Contemporània, l'any 1995, mostra que ens deixà un catàleg en dos volums molt utilitzat; o el que a Bilbao s'ha fet —limitant-se a les imatges de la premsa de la segona meitat del segle XIX— tenint al darrere la infraestructura del Museo de Bellas Artes (Javier Viar: *Bilbao en las revistas ilustradas 1843-1900*, Bilbao, 2003).

Són moltes, i no sempre massa conegudes pels profans, les fonts en què beu aquest llibre, que acaba tocant tota mena de matèries, perquè a fi de comptes tot és imatge; però la seva autora no s'ha proposat tampoc fer un buidat exhaustiu sinó donar tota una sèrie de fils perquè estirant-los el lector acabi penetrant des de flancs molt diversos en el cor de la ciutat.

Però si em conviden a prologar un llibre el mínim que puc fer és aportar-hi alguna cosa, i moltes són les idees que em vénen al cap en presència d'aquest volum, ja que són molts els estímuls que proporciona la seva lectura i també moltes les coses que susciten les qüestions que s'hi plantegen. M'ha sobtat, per exemple, trobar aquí aquell mateix Joan Oliva i Bridgman que, just al mateix temps que cantava a Tarragona el 1900, altres poemes seus, apareguts a la revista modernista *Juventut*, eren il·lustrats per Pablo Picasso, en una època en què el futur màxim pintor mundial del segle XX i aquell jove poeta prometedor estaven curiosament encara anivellats.

M'ha sorprès també constatar que l'arquitecte Salas Ricomà projectà el mai realitzat Museu Arqueològic i Biblioteca de Tarragona (1912) tenint ben present al cap la tradició recent d'una altra biblioteca i alhora museu, la que Víctor Balaguer instal·là a Vilanova i la Geltrú el 1884, obra arquitectònica —aquesta, però, feliçment realitzada i conservada— de Jeroni Granell i Mundet, que presentava una estructura formal i conceptual molt semblant a la que després voldria adoptar Salas.

Podríem igualment tenir un record per una insòlita col·lecció d'estampes a l'aiguafort, *Los horrores de Tarragona* —de què se'n conserva una tirada a la Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya—, que el 1811 o poc després foren gravades per mà anònima i donaren testimoni, amb una ingenuïtat que no eclipsa però un punyent expressionisme, dels fets tràgics succeïts a la ciutat durant la invasió napoleònica. Ja en vaig parlar al meu volum del segle XIX de la *Història de l'art català* (1983), perquè ja fa anys que aquella sèrie estranya m'inquieta, i no solament pel que té de document sinó pel que té d'obra d'art grinyolant i marginal.

En aquell setge de Tarragona del 1811 seria fet presoner el notable pintor Francesc Jubany, que a causa d'aquell esdeveniment històric —del qual tanmateix no sembla que en deixés testimonis gràfics— seria deportat a Tournus i acabaria fent bona part de la seva carrera artística precisament a França.

També és bo de recordar que els monuments romans de Tarragona i els seus contorns —l'Amfiteatre, l'Arc de Berà, la Torre dels Escipions...— sortiren a la llum pública, xilografiats per Josep Gaspar Maristany sobre dibuixos de Jaume Batlle, a la revista romàntica de divulgació *El Museo de Familias* el 1838, una fita massa poc coneguda de la nostra història cultural, creada a Barcelona per l'hel·lenista i editor Antoni Bergnes de las Casas.

Lamentablement, però, el millor paisatgista català que recorregué el país durant més de la meitat del segle XIX, el també romàntic Lluís Rigalt, no sembla haver dedicat massa atenció a Tarragona, però tinc constància almenys d'un *Interior de la catedral de Tarragona* seu, del 1845, fet a llapis i aiguada sèpia, que formà part —i després s'extravià— de la gran col·lecció de dibuixos de Rigalt que conserva la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi.

Tarragona i la seva imatge eren vistes com a elements centrals de la imatge de Catalunya i fins i tot d'Espanya. Així, a la capçalera de la revista barcelonina *La Il·lustración Artística* que gravà Celestí Sadurní el 1882 sobre dibuix d'Antoni Rigalt, la façana de la Catedral de Tarragona hi tenia un paper emblemàtic: apareixia combinant-se amb la de Burgos i l'Alhambra de Granada, entre altres construccions, simbolitzant d'aquesta manera el conjunt del patrimoni monumental espanyol.

Tampoc no hem d'oblidar els pintors moderns, amb Santiago Rusiñol al capdavant, que pintà cap a 1894 *El penal del Miracle* i el *Camí del cementiri de Tarragona*, tal com vàrem poder veure a l'exposició del Museu d'Art Modern *Rusiñol a Tarragona* el 1995, o altres obres d'ell mateix, que representen aspectes del claustre de la Catedral. Moltes pintures de Tarragona poden sortir sense esforçar-nos massa en la recerca: al Museo de

La Habana hi ha un excel·lent oli de Dionís Baixeras que representa la platja del Miracle, curiosament un dels motius tarragonins més presents a la pintura; i Joaquim Mir en deixà molts del port i de la Catedral, un dels quals, del 1928, és a l'antològica col·lecció de The Hispanic Society of America, de Nova York. Tot sense parlar de les imatges de la ciutat captades per pintors l'obra dels quals és ben pròxima a conservar-se al Museu d'Art Modern, com el centrípet Josep Sancho o el centrífug Josep Nogué.

Elena de Ortueta ens ha posat al davant tot un seguit de pretextos utilitzats al llarg dels temps per donar-nos imatges de Tarragona, i d'uns pretextos podem arribar a uns altres, i encara molts més que en poden sortir, perquè un nucli de població de l'entitat històrica de Tarragona per força ha de desvetllar una gran quantitat d'interpretacions de tota mena, la qual cosa fa que la seva imatge mai no es pugui recollir exhaustivament.

FRANCESC FONTBONA

Prefaci

L'estudi sobre l'evolució i transformació de l'arquitectura i de la trama urbana d'una ciutat, gairebé sempre, s'ha limitat a l'anàlisi prioritària dels fons arxivístics —manuscrits i gràfics.¹ Aquest fet s'ha degut, en gran part, a la riquesa documental —moltes vegades de caràcter inèdit, però no per això menys enriquidora—, i s'ha obviat així, la transcendència de les publicacions impreses i, en menor mesura, la de les estampes de la ciutat —gravats i fotografies.

La importància de les fonts escrites, que són el punt de partida de la present monografia, rau en la possibilitat d'apropar-nos a la consciència històrica de patrimoni cultural que tingueren els seus coetanis. Quant a la segona font del nostre estudi —la representació gràfica de Tarragona— és fàcil d'observar una clara dicotomia entre les fotografies de caràcter objectiu, i les làmines, molt més subjectives, en les quals els artistes idealitzaren la realitat. L'anàlisi de la imatge de la població interpretada ens reporta, un cop més, els valors que els nostres avantpassats volgueren transmetre de la seva ciutat.

El fil conductor d'aquestes pàgines ha estat donar a conèixer allò que varen escriure, analitzar i dibuixar els tarragonins o els viatgers d'antany, i així poder endinsar-nos en la vida social i política de l'urbs a través dels programes de les festes —patronals, polítiques i religioses. La celebració de certs aniversaris respongué a una clara política adreçada a revalorar un tipus d'esdeveniments, ja fossin de caràcter polític o religiós, en les quals es plasmà un prototipus de ciutat.

Hem volgut concloure amb una aproximació al fenomen turístic i a la promoció exterior de la ciutat. El passeig Arqueològic fou el nou dinamitzador econòmic i cultural. El seu traçat respongué a un projecte que tenia com a objectiu prioritari exportar la imatge de Tarragona als potencials turistes nacionals i estrangers. La nova activitat

1 Aquesta contribució s'inclou dins la línia d'investigació i de les activitats del Grup de Recerca del Gènere, la Interculturalitat i dels Estudis Culturals de la Mediterrània. (URV; investigador responsable Enric Olivé Serret) i d'Interculturalitat: Art, i Literatura (URV; investigador responsable Antonio Salcedo Miliani).

S'ha rebut el suport econòmic de la Secretaria d'Estat de Política Científica i Tecnològica (Arte y sociedad, familias notables de Tarragona, siglos XVIII-XX, ref. PB98-1520).

econòmica serà un dels puntals del creixement ciutadà i, en certa forma, un antecedent llunyà de la declaració de Tarragona com a Patrimoni Mundial atorgada per la UNESCO el 30 de novembre de 2000.

Tota divisió temporal que enuncia dates concretes entranya un cert equívoc perquè no existeixen fisures temporals de caràcter exclusiu i excloent, malgrat això hem optat per determinar un període cronològic concret: 1834-1933, per fer una mica més aclaridor el títol de l'obra. La primera referència marca la fi de l'Antic Règim i l'adveniment dels ajuntaments liberals; i la segona, la inauguració del passeig Arqueològic, fita prou important per aconseguir fer de Tarragona un nou destí atractiu per als visitants. Òbviament no hem tractat tots els aspectes que van facilitar la projecció turística, hem deixat alguns projectes al tinter a l'espera de futures investigacions i/o publicacions. Malgrat això creiem que hem presentat els exemples més aclaridors i significatius per demostrar la importància de les fonts analitzades —assaig, llibres de viatge, diccionaris, esdeveniments polítics i culturals, gravats, fotografies— per tal de poder valorar l'atracció turística de la nostra ciutat i els programes de difusió del patrimoni artístic i cultural.

No podia acabar aquesta presentació sense agrair a totes les persones que d'una forma o altra han col·laborat en la redacció i configuració d'aquest text que constitueix el primer capítol de la meva tesi doctoral *Arquitectura y transformación urbana de Tarragona (1834-1900)* (URV, 2003), molt especialment al personal d'arxius i biblioteques i, concretament a Francesc Barriach, Jordi Piqué, Josep M. Grau, Manuel Fuentes, Manel Güell, Teresa Salort, Carme Puyol i Elena Virgili.

L'erudit i la seva percepció de la població

En els diferents estudis que es refereixen al desenvolupament urbà d'una ciutat, cada cop més s'ha donat major importància a l'anàlisi de les publicacions impreses, sense tenir en compte el seu gènere literari.² Cal destacar la transcendència dels diversos escrits referits a la ciutat de Tarragona que ens han permès elaborar la present monografia. Al llarg d'aquestes pàgines s'aprecia la gènesi del concepte de monument artístic i el valor «relatiu» que es donava al patrimoni de la ciutat. Aquest aspecte és, en molts casos, el punt de partida per comprendre les distintes polítiques de conservació i/o restauració.³

Algunes ciutats foren considerades pel seus coetanis nuclis sense futur, amarats d'un clar esperit de nostàlgia. El possible progrés industrial fou vist com una mera ficció. Les ruïnes foren tractades com veritables temples del saber; tant els antiquaris com els intel·lectuals fruíren amb la classificació i visualització de les restes disperses pels racons més insospitats on hi havia hagut assentaments humans. Les catedrals i edificis religiosos, en general, simbolitzaren la *civitas christiana*, exaltant aquelles percepcions estètiques pròpies del domini eclesiàstic, clarament manifestes en les obres del període medieval (fig. 2), front la *civitas pagana* pròpia de les ciutats amb una forta presència romana, com en la mateixa Tarragona. La romanitat de la ciutat ja fou un factor admirat el 1795 per Antonio Vegas, el qual, en el seu diccionari, destacà de Tarragona que:

Fue principal colonia de los Romanos en la Celtiberia, pues dio el nombre a la España Tarraconense: así esta ciudad y la de Merida son las dos que en España se conservan mas restos y monumentos de la antigua grandeza en acueductos, arcos, anfiteatros, puentes, lapidas, medallas y otros fragmentos por los que se infiere no ser hoy estos dos pueblos sombra de lo que fueron⁴ (fig. 6).

- 2 PÉREZ ROJAS, F. J.: *Cartagena 1874-1936 (Transformación urbana y arquitectura)*, Murcia: Consejería de Cultura y Educación Editora Regional de Murcia, 1993, p. 17-21. CERRILLO RUBIO, M. I.: *La formación de la ciudad contemporánea. Logroño entre 1850 y 1936. Desarrollo urbanístico y tipologías arquitectónicas*, Logroño: Ayuntamiento de Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 1993, p. 15-19.
- 3 FLOR, F. R. de: «Los lugares de la Memoria: El intelectual y el aura de la ciudad histórica entre dos fines de siglo», a: *Centros históricos y conservación de patrimonio*, Madrid: Visor, 1998, p. 127-147.
- 4 VEGAS, A.: *Diccionario Geografico Universal que comprehende la descripcion de los quatro grandes partes del mundo; y de las Naciones, Imperios, Reynos, Repúblicas, y otros Estados, Provincias, Territorios, Ciudades, Villas, y Lugares*

1. Diploma: Vista de Tarragona des del moll, detall 47,5 x 62,5 cm (MHT-3597).

2. Certificació de la Junta de Salud Pública del Port de Tarragona, detall. 63 x 44 (MHT-1744).

res memorables, Lagos, Ríos, Desiertos Montañas, Volcanes, Mares Puertos, Golfos, Islas Penínsulas, Istmos Bancos Cabos & Co. que se encuentran en el Globo terraqueo. Sexta edición corregida y añadida En lo que corresponde a España la división de sus Provincias así en general como en particular: la Poblaciones de cada Uno y numero de Ciudades, Villas, lugares Aldeas, Feligresias, Concejos, y Despoblados con otras muchas singularidades concernientes a la Geografía Española, Madrid: Imp. Francisco Martínez Dávila, 1815, v. VI, p. 20.

LA IMATGE DE LA CIUTAT A PARTIR DE LES PUBLICACIONS IMPRESSES

Així, doncs, iniciar la nostra exposició sense considerar, en primer lloc, la informació que ens aporta la lectura dels llibres de viatge, de les guies històriques o comercials, del diccionaris geogràfics i/o estadístics i àdhuc de les cròniques locals donaria lloc a una visió esbiaixada. És per això que considerem prioritari analitzar algunes d'aquestes obres impreses per poder perfilar la visió de la ciutat que tenien els contemporanis de l'època. Si bé és cert que les notícies reportades als esmentats textos dependran de la finalitat amb què foren escrits, dels criteris de l'autor i, evidentment, de la seva qualitat científica.

De la relació feta al paràgraf anterior, els llibres de viatge són els més parcials. Això que ens pot semblar un tret de càrrega pejorativa, en el fons, és un afalac, atès que els seus judicis de valor ens ajuden a implicar-nos en la consciència del moment. Per tal de fer una justa valoració d'aquests autors, hem de tenir en compte algunes premisses. Pensem que molts viatgers s'apropaven a la península Ibèrica fruit d'un nou corrent cultural, ansiós per conèixer les formes de l'art medieval i sobretot, el passat musulmà. El protagonista del viatge organitzava el seu itinerari amb una finalitat concreta; per això, no sempre trobem en tots els llibres de viatges informacions interessants per al nostre estudi. A més, la major o menor aflluència de visitants d'una nació estava condicionada per les relacions polítiques entre Espanya i el seu país d'origen.⁵

Gràcies a l'esperit enciclopedista del moviment il·lustrat, s'elaboraren diccionaris geogràfics, etnogràfics, cosmogràfics, estadístics, històrics,⁶ el principal objectiu dels quals fou plasmar de forma fefaent les dades concretes d'una nació, província, població o vila. D'aquestes obres, destaquen les referències quantitatives, siguin censos de població o de cases, nombre d'escoles o de jutjats, contribució industrial o urbana, etc., i també resulten molt interessants les explicacions que donen cada una de les veus quan es refereixen a edificis singulars, o bé a la qualitat de l'habitatge, o al traçat dels seus carrers, en una paraula, a la higiene o salubritat pública.

En un esglaó intermedi, entre els llibres de viatge i els diccionaris enciclopèdics, trobem els itineraris o les guies descriptives dedicades exclusivament a una ciutat. Sense cap mena de dubte, per a la nostra anàlisi són les més interessants ja que, per una banda, hi trobem judicis de valor i, per una altra, xifres, dades quantitatives concretes. I també perquè són les que ens donen una imatge de la ciutat més exhaustiva i detallada. Hem de precisar que aquestes obres no es poden confondre amb aquells llibres de viatge que porten per títol guia o itinerari, com pot ser l'obra de Alexandre Laborde⁷ o

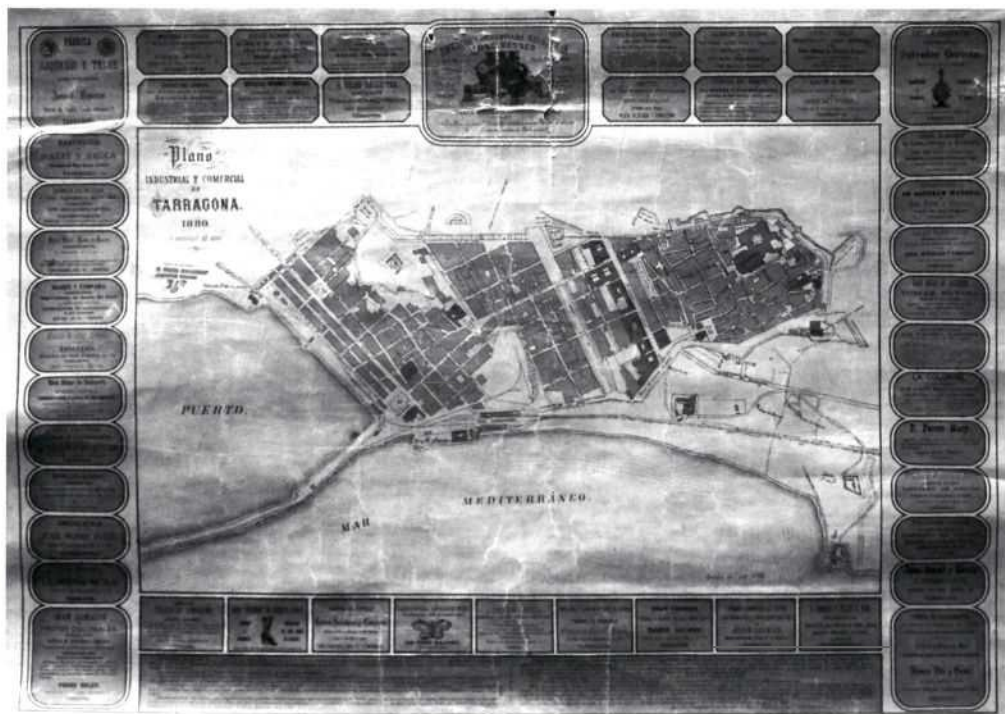
5 Moltes vegades la fonètica d'alguns noms pot ser enganyosa. És el cas de Isidore Justine Séverin Taylor (baró Taylor) que malgrat el seu cognom d'origen clarament britànic era francesa de nacionalitat.

6 Malauradament, alguns diccionaris històrics tan sols feren la descripció de la ciutat fins l'època medieval, com és el cas de: BASTUS, J.: *Diccionario histórico enciclopédico*, Barcelona: Imp. Roca, 1833, v. IV, p. 469-472.

7 LABORDE, A.: *Itinéraire Descriptif de l'Espagne et Tableau élémentaire des différentes branches de l'administration et de l'industrie de ce royaume*, París: H. Nicolle, 1809.² LABORDE, A.: *Itinéraire Descriptif de l'Espagne*, París: Didot Frères, 1834.

Richard et Quertin.⁸ En un mateix nivell, apareixen les cròniques locals; que s'incorporen a la historiografia amb estudis concrets sobre un tema com, per exemple, el del port de la ciutat. També s'exposaren dures crítiques de la ciutat, de la seva qualitat de vida; exempts com estaven els esmentats relats de qualsevol apunt romàntic o fantasiós d'aquella ciutat pretèrita.⁹ Amb un caràcter clarament propagandístic, sortiren a la llum guies comercials que no eren més que un repertori dels establiments dedicats a diferents negocis instal·lats a la ciutat. Així i tot, aquests llibres són de gran ajut a l'hora de situar en el plànol les diferents indústries o botigues i per analitzar la seva zonificació en els barris de Tarragona. També s'editaren les llistes dels professionals —advocats, arquitectes, agrimensors, metges, farmacèutics—, societats o associacions, i els diferents càrrecs polítics, administratius, militars o religiosos¹⁰ (fig. 3).

En el nostre treball, presentem entremesclades obres de diferent gènere, tot i que som conscients de les virtuts i les limitacions de cadascuna d'elles.

3. *Plano industrial y Comercial de Tarragona*, 1880. Imp. Narciso Ramírez y Compañía. E: 1:400. 65 x 92 cm. Litografía. Planta. AHAI. Fons: Salas. Caixa: Armari. Sign.: s/sign.

8 RICHARD ET QUERTIN: *Guide du voyageur en Espagne et Portugal*, París: Lib. L. Maison, 1855. En aquest llibre s'esmenten a més els diferents tipus de viatges: arqueològics, medicinals, industrials, i naturistes.

LA VISIÓ DE TARRAGONA DES DE COMENÇAMENT DEL SEGLE XIX FINS A LA PRIMERA REPÚBLICA

Fins al final del segle XVIII, es considerava que el caràcter d'una ciutat quedava definit per les seves muralles i pel seu aspecte bèl·lic eminent. Però és a partir del segle XIX quan assistim a una gradual demolició de les fortificacions a les principals ciutats, la qual cosa genera la creació dels eixamples, amb zones enjardinades, rambles i passeigs espaiosos. Les muralles romanes de Tarragona —qualificades aleshores d'origen celtibèric— foren considerades pel capità Francisco Arajol de Solá «...la obra más considerable sin la menor duda que existe en la Península», van estar en constant i seriós perill de patir l'acció de la piqueta fins al moment de ser declarades monument nacional —RO del 24 de març de 1884.¹¹ En definitiva, el concepte de ciutat havia sofert una transformació.

Plaça forta *versus* ciutat comercial

Existeixen infinitat de descripcions del segle XIX que relaten aquest nou enfocament. Esmentaré, a tall d'exemple, algunes frases de l'exposició que va redactar Antonio Ahrean amb motiu de la sol·licitud de l'enderroc de les muralles de Barcelona:

...¿qué es lo que debe mirar con preferencia el Gobierno, la existencia de la plaza fuerte, ó la existencia de la primera poblacion de España por su importancia industrial, mercantil o social? La eleccion ni puede ser dudosa: la ciudad comercial y fabril es el signo de la civilizacion del pais, la plaza fuerte no es sino una punta militar; la primera realiza el fin de todas las sociedades

- 9 Un dels problemes més importants de Tarragona fou la manca d'un proveïment d'aigua potable, fet que generà diferents plets, a causa dels quals la ciutat quedava, de vegades, en una situació força precària. A tall d'exemple, podem citar: MONTOLIU, M. de: *Aguas potables de Tarragona. Artículos publicados en el diario de Tarragona en el mes de Julio de 1885 por el Marqués de Montoliu*, Tarragona: Imp. Arís e Hijo, 1885. MEMBRILLERA, F. G. de: *Lo que ganaria Tarragona con su saneamiento y Modernizacion*, Tarragona: Edit. Tarragona, 1922. Un estudi més ampli sobre la problemàtica de l'aigua el trobem a: ORTUETA HILBERATH, E. de: *La conquista de l'aigua a Tarragona. Proveïments i vessaments*. Tarragona: Arola Editors, 2002.
- 10 DOÑAMAYOR, F.: *Guía de F. Doñamayor, de Tarragona y su provincia para el Año de 1865*, Tarragona: Imp. Tort y Cusidó, 1864. Per la seva data d'edició, és la primera que hem trobat de Tarragona. SUNYER, L. i CUESTA, M.: *El Indicador General de la provincia de Tarragona para el año de 1889*, Tarragona: Vda. e Hijos de Tort, 1888. Es tracta d'una de les guies més completes de les consultades. D'altres només en tenim notícies documentals, com la *Guía de Forasteros*. Vid: AHMT Fons: Municipal. Negociat: Indefinit. Caixa: Comunicacions 1821-1843. Núm. d'exp.: 1821 Vàries Autoritats. Sign.: s/sign. El mateix document indica els objectius de la publicació: «...de hacer conocer á todos los habitantes de esta Provincia las autoridades constituidas y los establecimientos públicos del Ayuntamiento Constitucional de esta Ciudad se ocupó del arreglo de una guía que abrazase todas aquellas noticias estadísticas que facilitasen a cualquiera persona una acertada dirección de sus negocios; y creyendo que su utilidad puede extenderse a los vecinos de esta población y demás de su partido».
- 11 SHM. *Memoria 1852 de D. Francisco Arajol*, Sign.: 3-1-5-7 f. 10v. Va arribar a aquestes conclusions arran de la lectura de les memòries de les excavacions de Bonaventura Hernández Sanahuja realitzades l'any 1850. Sobre la problemàtica de l'enderroc de les muralles, vegeu COMISIÓN DE MONUMENTOS: *Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos a evitar la enagenación y destrucción de aquellos monumentos*, Tarragona: Imp. Puigrubí, 1871.

humanas, la segunda solo es un medio que á veces, no siempre, por cierto, salvará la civilización nacional de los peligros que la amenacen; el interés de existencia de la primera es de todos tiempos, el interés de la existencia de la segunda, el espíritu público de nuestra época tiende á hacerlo menos frecuente de día en día. Algo debe pesar esto en el juicio del Gobierno supremo moderador de todos los intereses contradictorios. Sacrificar la ciudad comercial y fabril á la plaza fuerte, sería también oponerse a la corriente del siglo. No hay ninguna sola conquista de la civilización moderna que no se dirija á acrecentar la vida de las grandes poblaciones.¹²

En aquesta cita queda perfectament condensat l'esperit de l'època. Les dicotomies entre recinte tancat i espai obert, població fabril-comercial i militar, i, finalment, estancament i progrés, són valors que trobem en la majoria dels comentaris d'aleshores (fig. 2; fig. 1).

Tarragona, durant bona part del segle XIX, fou plaça forta, i aquesta circumstància determinà que no es construís res unit a la muralla, ni en un radi de 1.500 vares al seu voltant.¹³ Tampoc estava permès reedificar les cases ubicades en aquesta zona polèmica. Fins i tot, s'arribaren a aixecar nous trams de la muralla. Durant el setge dels francesos a la ciutat, el general Contreras a la seva *Crónica del Sitio* ressenyà totes les obres que es manaren construir, com diferents cossos dels baluards de Cervantes o del Roser, i fins i tot diverses fortificacions avançades i separades de la plaça, com les de l'Oliva, el Loreto i el Francolí.¹⁴ El 1820 començaren les obres de reedificació des de la part de la Sínia fins al baluard del Llatzaret, al costat de la població del Port. Novament, i a causa de la inestabilitat política i a la Guerra Civil de 1823

12 *Informe sobre la solicitud de varios señores diputados á cortes por las provincias catalanas pidiendo el derribo total de las murallas de esta ciudad que miran a tierra dirigido por el Excmo. Ayuntamiento Constitucional de la misma al Excmo. Señor Gobernador de la Provincia publicado con su superior autorización*, Barcelona: Imp. de Ramírez, 1854, p. 15.

13 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Fortificació. Caixa: Fortificació 1835 a 1874. Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: 1858 a 1859. Policia Urbana. Bans de l'Alcaldia de diferents anys. Núm. d'exp.: 1858. Bans de Policia. Sign.: 9 6.7.

Es comunicá: «El alcalde constitucional de esta ciudad. Hace saber: que según comunicaciones oficiales de S. M. la Reyna (q. Dios guarde), ha tenido por conveniente denegar la instancia que promovieron varios vecinos de esta ciudad en solicitud de que les autorizase para conservar los edificios que respectivamente posehen dentro de la zona militar de la misma sin necesidad de formación de expediente [sic] y que les relevase de la multa impuesta por la Real Orden de 19 de Febrero de 1856.»

SHM. *Memoria militar de la Plaza de Tarragona. Escrita por el Coronel Manuel Ramón García, Teniente Coronel del Cuerpo de Ingenieros del Ejercito y Comandante del arma en la misma plaza*, Sign.: 0-3-71. Rotlle 20; Caixa 3-1-5-3. f. 57v.

«Por las ordenanzas militares y multiplicadas disposiciones está severamente prohibida la construcción de toda clase de edificios y muros de cerca en una zona de 1500 varas alrededor del recinto de las plazas de Guerra y puntos fortificados.»

14 CONTRERAS, G.: *Sitio de Tarragona, lo que pasó entre los franceses y noticia del nuevo modo de defender las plazas*, Madrid: Imp. Ibarra, 1813, p. 1-2.

...se hicieron en estas murallas ciertas construcciones que las mejoraron, se puede asegurar que su estado presente es en general el mismo ó mejor que el que tenían antes de la guerra de la independencia, pues desde aquella se observa mejor policía y mayor cuidado en fortificaciones muy desatendidas en el largo silencio de la paz, y en estos tres últimos años se han reedificado desde sus cimientos los baluartes del Rosario, Negro y San Magín, y se han tapado las brechas de la cortina frente al castillo de Pilatos, [...] en la actualidad se está reedificando el baluarte de San Antonio.¹⁵

Sortosament, com ens conta Francisco Arajol de Solá, aquell any «...fue bloqueada esta ciudad por los flancos sin resultado alguno».¹⁶

José Ruiz y Ruiz juntament amb Josep Criviller van descriure l'estructura militar de Tarragona:

La ciudad es plaza de Guerra; tiene un Gobernador militar en la categoría de General; siéndolo en la actualidad el Mariscal de Campo D. José Trillo, que es así tambien Comandante general de la Provincia: tiene su Plana Mayor de plaza con sus correspondientes Gefes [sic] ó Comandantes de Artillería, Ingenieros, y sus subalternos; un Comisario de Guerra, y la guarnición necesaria para las atenciones y servicio de la plaza, como para la custodia del presidio.¹⁷

A tot això, cal afegir les característiques topogràfiques i geològiques del terreny que obligaren a edificar la nova població de la Marina¹⁸ a prop del port¹⁹ —en construcció—, que quedava allunyada de l'antic nucli urbà. Els mateixos autors comentaren:

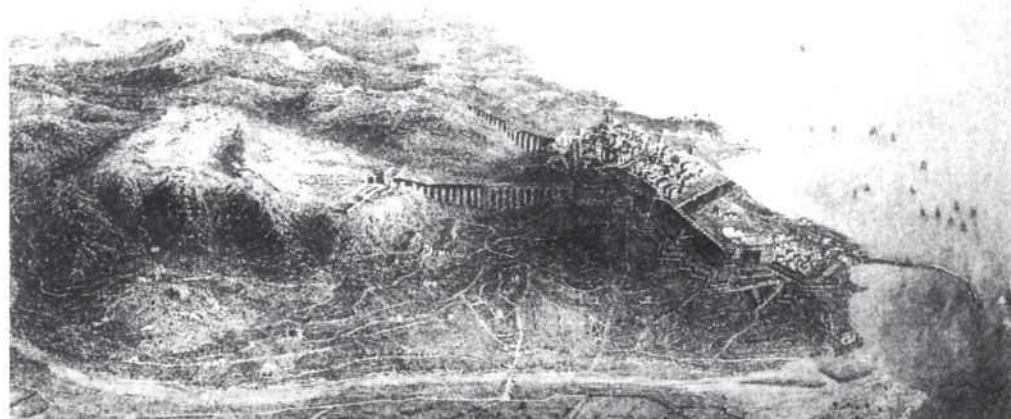
Es sumamente pintoresca la posición de Tarragona por su altura sobre la olla del campo, ya sea que se contemple la belleza y variedad de éste desde sus torres, ya que se observe su agradable perspectiva viniendo por el camino de Valencia ó de Barcelona; pero aun causa mucho mas efecto vista desde las elevaciones de Constantí, o desde la punta del muelle.²⁰

- 15 JBMFCLD: *Diccionario Geográfico Universal*, Barcelona: Imp. J. Torner, 1833, t. IX, p. 494. Según MEZQUIDA, L. M.: *Visión retrospectiva de la Tarragona de 1833. Apuntes sobre la personalidad de Lorenzo Miquel y Verderol*, Tarragona: Sindicato de Iniciativa, 1947.
- 16 SHM. *Memoria de la Plaza de Tarragona 1850, F. Arajol*. Sign.: 3-1-5-6.
- 17 RUIZ I RUIZ, J., CLIVILLER, J.: *Descripción Geográfica, Histórica, Estadística é Itineraria que acompaña al Mapa Geográfico de la provincia de Tarragona. Construido por el Teniente de navio de la Armada Nacional D. José Ruiz y Ruiz, y el Capitán retirado del Ejército D. José Cliviller, cuya obra fué presentada á la ilustre Junta del Comercio de Barcelona para su Ecsámen y censura que sometió al Escmo. Sr. Capitán General de este Ejército y Principado para que los Ecsaminase y diese su dictámen el científico cuerpo de Gefes y Oficiales del Estado Mayor general del quien fué aprobado*, Tarragona: Imprenta de José Nel-lo, 1846, p. 27.
- 18 Els límits d'aquesta població eren des del carrer Jaume I fins a la Pedrera, i des del carrer Caputxins fins al carrer Reial.
- 19 AMAT I CORTADA, R.: *Excursions d'en Rafael d'Amat per Catalunya y Roselló en l'últim quart del segle XVIII*, Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1919 [1795?], p. 55 Afirma: «En lo any 1791 se ha comensada la gran obra de son port, que ab lo temps serà la riquesa de aquell pahís, per lo gran comers que no dexarà de acarrear a la ciutat, y entre est benefici y lo de la aigua seràn motius pera que se aumentia la població».
- 20 RUIZ Y RUIZ, J.; CLIVILLER, J.: *Descripción Geográfica, Histórica, Estadística...*, 1846, p. 31. Cal destacar que aquest text és deutor en molts dels seus comentaris de l'obra de SBMFCLD: *Diccionario...*, 1833, t. IX. Ja a l'antiguitat, s'havia descrit la ciutat des del mar, com ho feren Plini o Polibi, si bé altres autors també esmentaren el seu *hinterland*. Vid. PERICAY, P.: *Tarraco: Historia y Mito*, Tarragona: Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, 1952 [Primer Premio Cronista Josep M. Pujol], p. 16-17; 27-28; 32; 79-81.

El capità Francisco Arajol, en descriure la situació de la plaça, indicà: «...sobre una elevada altura, cuya composición es en su mayor parte piedra berroqueña y variada de jaspes y su elevación sobre el nivel del mar tomada al pie de la torre de la Catedral es de 523 pies»²¹ (fig. 1; fig. 4; fig. 5).

4. *Ciudades Españolas, Vista de Tarragona*, A. ROCA F. a; MORA Y CASARUSA, D. DE: *Los Heroes y las Maravillas del Mundo*, Madrid: Librerías de José Pérez y heredero de Tieso, 1855. T. 5. (BC- 096 Her 4º).

5. *Siège de Tarragone. Mai et juin 1811*, detall. 40,2 x 32,2 cm (MHT-1742).

21 SHM. *Memoria de la plaza de Tarragona 1850*, F. Arajol. Sign.: 3-1-5-6, f. 8 v.

Es tractava d'una ciutat ben comunicada, amb un accés fàcil i còmode, tant per mar com per terra. A l'any 1833:

...las avenidas de la ciudad, aunque rápidas, son fáciles y bien cuidadas; por la parte del E. entra el camino de Barcelona, el cual cerca del derruido fuerte de la Cruz se bifurca, dirigiendo un brazo á la puerta de San Antonio, y otro á la de Santa Clara; y á poco trecho destaca este otro brazo, que va directamente al Puerto, á lo largo de la costa. Por la parte Oeste y puerta de San Francisco, sale la carretera que va á Valencia, que á poca distancia cruza con la que sale del Puerto para Valls y Lérida, y al llegar al río se encuentra la de Reus, hácia el Oeste Noroeste, continuando la de Valencia por el Oeste.²²

Al llarg d'aquests anys, s'anaren millorant i eixamplant les obres del port perquè poguessin fondejar naus de major tonatge i es construïren noves carreteres, com la de Reus.²³ Paral·lelament, algunes d'aquestes vies públiques, gràcies al desenvolupament urbanístic de la població, passaren a formar part del nucli urbà.²⁴

Encara que l'eixample fou aprovat l'any 1857, la lentitud de les obres de desenrunament de les muralles i el canvi de rasants del terreny, per poder traçar les noves vies, fomentà que les narracions relatives a Tarragona parlessin de dos nuclis: la part alta i la part baixa. Així, Josep Criviller el 1839, abans de l'aprovació d'un pretès primer eixample d'unió, apuntà:

La población de esta Capital se divide en Ciudad alta y baja o más bien Ciudad propiamente tal, y nueva población del Puerto separada físicamente una de otra por el lienzo meridional de la muralla. La Ciudad alta planteada sobre un suelo de peña viva se compone de 1323 casas. La Ciudad baja ó Puerto formará con aquella una sola población cuando se derribe dicha muralla, (cuya demolición acaba de concederse por S. M.),²⁵ quedando ambas unidas por medio de un camino llamado de la Unión.²⁶

22 SBMFCLD: *Diccionario...*, 1833, t. IX, p. 489.

23 Les carreteres nacionals sortien de Tarragona amb direcció cap a Lleida i arribaven fins a Saragossa, València i Barcelona. L'any 1820 no es considerà, per exemple, el pas de la carretera de Lleida per Reus. Pera aquesta raó, la futura comunicació entre aquestes dues poblacions —Tarragona i Lleida— fou vital per al desenvolupament comercial d'ambdues (Fig. 13).

24 Per la RO del 5 d'agost de 1881, el tram de la carretera d'Alcolea del Pinar a Tarragona comprès entre el viver d'obres públiques i la porta de la ciutat, anomenada de Francolí, passa a ser via urbana, i se'n fa un primer lliurament a l'Ajuntament l'11 de juny de 1881. Vid. AHMT Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: 1881 Policia Urbana. Núm. d'exp.: 1881 73. Sign.: 26 6.7 i AHMT Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: 1881 Policia Urbana. Núm. d'exp.: 1881 16. «Acta de entrega al Ayuntamiento del trozo de la carretera del Estado denominada de Alcolea del Pinar a Tarragona comprendido entre el vivero de Obras Públicas y la Puerta del Francolí». Sign.: 26 6.7. En aquest expedient apareix l'acta de lliurament definitiva amb data de 27 de juliol de 1881, en la qual s'escrigué: «Corporación en el estado que a continuación se describe. Su longitud es de cuatrocientos metros que son los últimos de la expresada carretera que se cuentan desde el punto en que empalma con la carretera el camino rural que sigue paralelamente á la cerca de la izquierda del vivero hasta la puerta del Francolí. En toda esta longitud la carretera se encuentra en terraplén sosteniendo por muretes de sesenta centímetros de altura entre las aristas de coronación de estos y un ancho de diez metros y sesenta centímetros a once metros y además pertenece a la carretera las cuencas que por ambos lados conducen a las aguas para el riego. Existen en dicha longitud de la carretera una alcantarilla de un metro y cincuenta y cinco centímetros de luz.»

25 No es refereix a la RO de 27 de maig de 1857 que aprovà definitivament l'eixample o unió de les poblacions, sinó a la RO de 5 d'agost de 1838 que no es va arribar a complir.

26 CRIVILLER, J.: *Descripción topográfica [de Tarragona] de la mayor parte de los pueblos, caminos, rios, torrentes, arroyos y barrancos de la provincia de Tarragona y resumen de las producciones, industria, y comercio de su país con una nimia de toda la población de la misma según los limites perfilados en el Real Decreto de división territorial de 30 Noviembre de 1833*, Tarragona: Imp. Miguel Puigrubí, 1839, p. 4.

Francisco de Paula Mellado, el 1842 al seu diccionari geogràfic descrigué: «La población se divide en alta y baja. La primera esta planteada sobre un suelo de peña viva. La ciudad baja ó puerto está separada de Tarragona por el lienzo meridional de la muralla.»²⁷

Bonaventura Hernández Sanahuja especificà la transformació que havia sofert la ciutat després de l'enderroc de la muralla:

No hace muchos años que esta división se hallaba marcada por una cortina de muralla que desde el baluarte de San Pablo corria hasta el denominado de Cervantes, construida en tiempo del arzobispo cardenal D. Gaspar de Cervantes en 1576. En 1854 y 1855 se derribó completamente esta muralla, de poquisima importancia militar para la defensa de la plaza²⁸ (fig. 2; fig. 5).

La part alta del municipi circumscrivia la ciutat vetusta que contenia un gran nombre d'antiguitats —utilitzant una terminologia de l'època—, sobretot les tan admirades joies romanes. Aquest fet, motivà la proliferació de guies descriptives més preocupades per plasmar una visió romàntica del passat imperial, d'aquella *Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet*²⁹ que per analitzar una nova ciutat mercantil, industrial i burgesa. Cal destacar, en aquesta línia, les publicacions d'Andreu de Bofarull/Joan Francesc Albiñana,³⁰ i les d'Hernández Sanahuja.³¹ En períodes anteriors ja s'havien escrit monografies de caràcter similar, com les de Lluís Pons d'Icart,³² Josep Finestres³³ i Enrique Flórez.³⁴ Tant Bofarull/Albiñana com Hernández Sanahuja s'inspiraren en les obres d'Enrique Flórez o Lluís Pons d'Icart, però incorporaren als seus textos les troballes i les excavacions coetànies. Una de les principals virtuts dels autors del segle XIX és la inclusió de notícies concernents a algunes restes arqueològiques demolides, sigui per l'aixecament d'uns fonaments, o bé per la modificació del pendent del carrer, sense obviar els robatoris fraudulents —comesos ja aleshores.³⁵

- 27 MELLADO, F. de Paula.: *España geográfica histórica estadística y pintoresca*, Madrid: Mellado, 1842, v. 2, p. 786.
- 28 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...* 1867, p. 109.
- 29 Amb el títol de «Tarraco quanta fuit...», Joan Serra i Vilaró publicà al *Boletín Arqueológico*, Tarragona, any I, època IV, juliol-desembre de 1950, p. 111-113, un article sobre l'origen d'aquesta cita, esmentà que potser es tractés d'«una acomodación a nuestra urbe de una frase aplicada a la Roma por el boloñes Sebastián Serlio», p. 112. Així mateix, amb aquest enunciat *Tarraco quanta fuit...*, el Sindicat d'Iniciativa, Atracció de Forasters publicà un llibre l'any 1936.
- «Com un tribut d'amor a la memòria a aquella els nostres fundadors [...] una selecció de gravats i d'estampes antics de Tarragona i les seves contrades. I acompanyar aquests gràfics amb un floreig d'elogis literaris», s/p.
- 30 BOFARULL Y BROCA, A. de; ALBIÑANA Y DE BORRÁS, J. F.: *Tarragona monumental ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona: Imprenta de Arís y Jurnet, 1846.
- 31 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867.
- 32 PONS D'ICART, L.: *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Impreso en Lérida por Pedro de Robles y Juan de Villanueva, 1575. [Facsimil Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1980].
- 33 FINESTRES Y DE MONSALVO, J.: *Sylloge inscriptionum romanorum quai in Principatu Cataloniae*, Cervera: Antoniam Ibarra, 1762.
- 34 FLÓREZ, E.: *España Sagrada*, Madrid: Antonio Marín, 1769, v. 24 o Madrid: Imp. J. Rodríguez, 1859, v. 25. [Facsimil Tarragona: Virgili editor, 1995].
- 35 AHT. Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Tarragona. Exp. *Actas de la Comisión Provincial de Monumentos 1844-1870*, Sign.: c. 1/1. Sessió de 18 d'agost de 1851 «Se comunica el oficio del Ingeniero Angel Camón, para que se ponga un vigilante en la zona de la cantera para evitar robos», f. 31.

El visitant o el ciutadà, segons Francesc Pi i Maragall, quan transitava per l'*interior de Tarragona* no sols es trobava amb multitud d'inscripcions procedents de làpides o ares dels temples funeraris, sinó també amb pilastres, columnes, arcs i murs. Impregnat d'un esperit romàntic, comentà: «El corazón se me oprimia al considerar que estas inscripciones estuvieron al pie de las aras de los templos ú ocuparon los pedestales en que estaban erigidas ricas estatuas á la memoria de los grandes varones, ó cubrian las tumbas de augustos personajes» i continua un paràgraf més avall amb la cita de Marcili «...tendida se lloraba en la playa como cadáver de tan ilustre ciudad que fué cabeza de la España Tarraconense, la mejor parte de este cuerpo de reinos; y solo se conocia piedra, humo y campos de lo que había sido».³⁶

Alexandre Laborde va descriure aquest aspecte de nucli desolat dels primers lustres del segle XIX «...la ciutat no té altre atractiu que la bellesa de la seva situació; a part d'això, és una ciutat molt trista»³⁷ i a l'any 1829, el turista anglès Josiah Conder fou més dur en afirmar que «L'antiga Tàrraco ha esdevingut una ciutat insignificant que ocupa una petita part del recinte Romà, i és un lloc amb construccions en pèssimes condicions, brut i despoblat. S'han trobat gran quantitat d'antiguitats que encara es poden veure escampades per la ciutat, moltes d'elles al voltant de les muralles», encara esmentà les principals transformacions urbanes «...recentment s'ha construït un carrer llarg i ample on hi ha edificis notables [Rambla Vella]; i el port nou, la construcció del qual es va començar set o vuit anys abans del previst per ser un dels més importants de la Mediterrània».³⁸

Altres lloances, a més de les de Marcili, referents a la ciutat de Tarragona, són recopilades en obres de gran envergadura, com la d'Adolf Schulten. On transcrivé la cita de Florus

36 PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca en Láminas ya sacadas con el daguerrotipo ya dibujado del natural y grabados en Acero y en Boj por los señores D. Luis Rigalt, D. José Puigari, Antonio Roca, Ramón Alabern, Ramón Saenz etc.*, Barcelona: Imp. Juan Roger, 1842, p. 212.

37 LABORDE, A.: *Itineraire Descriptif de l'Espagne...*, 1809², v. 1, p. 96. «...la ville n'a d'autre agrémet que la beauté de sa situation; elle est d'ailleurs fort triste».

38 CONDER, J.: *The Modern Traveller a popular description geographical Historics and Topographical of the various contries of the Globe. Spain and Portugal*, London: James Duncan, 1826, v. 1, p. 118-119.

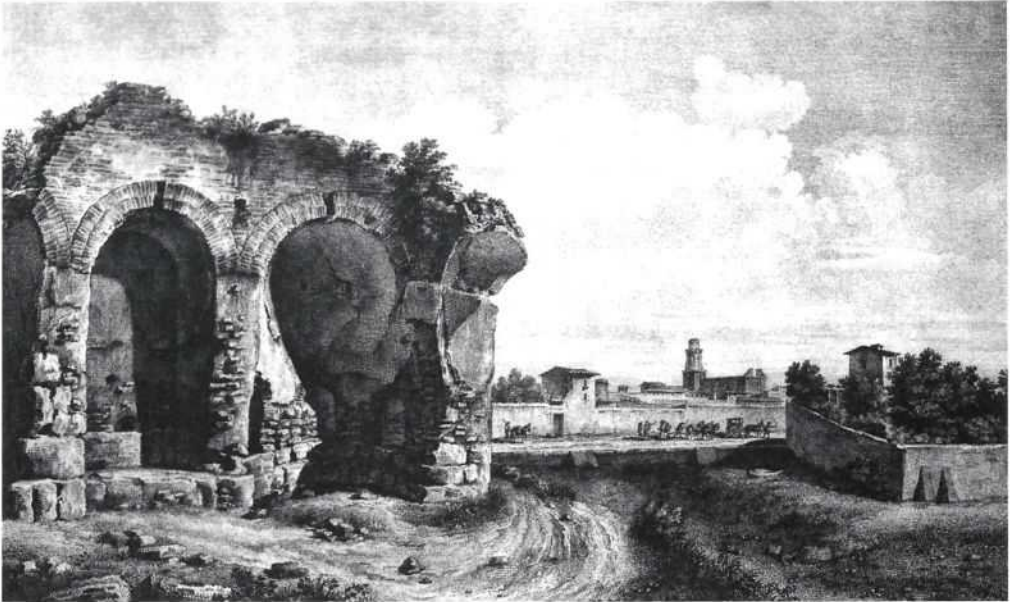
«The ancient Tarraco is now contracted to a very trifling city, which covers only a small portion of the Roman enclosure, and is an ill-built, dirty, depopulated place. Many antiquities have been found, and are still to be seen in the town and almost all round the walls [...] a large, broad street had also been recently built, containing some handsome edificies [Rambla Vella]; and 'the new port' the building of which had been begun seven or eight years before promised to be one of the finest in the Mediterranean».

A l'any 1802, un viatger també de nacionalitat anglesa va escriure: «A few old buildings [...] It is every where dirty and ill-built, and swarms with monks and priests».

ANÓNIM: *A Tour Throug Principal Provinces Spain and Portugal performed in the year 1802*, London: Richard Philips, 1806, p. 25.

Mirad, la ciudad me ha encantado con su hospitalidad; me parece incluso, para el que ha viajado mucho, el más agradable de todos los lugares propios para el descanso. Sus habitantes son honrados, ordenados y amables; no se abrazan en seguida al cuello de los extraños, sino que primero los prueban, pero entonces los acogen hospitalariamente. El clima es admirablemente dulce y el año como una primavera continua. El campo es fecundo, en especial la zona montañosa, pues su vino se compara con el itálico.

L'aspecte que ens va transmetre fou la d'una urbs jovial i alegre, no solament pels seus ciutadans, sinó també pel clima i la riquesa dels seus camps.³⁹

6. Ruïnes de l'Amfiteatre, LABORDE, Alexandre: *Voyage Pittoresque et historique de l'Espagne*, 1808, a: SINDICAT D'INICIATIVA: *Tarraco quanta fuit...*, Tarragona: Patronat Nacional de Turisme, 1936, s/p (BHMT-72(46.714)Tar).

39 SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Tarragona: Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de la Província de Tarragona, 1976 [1920], p. 70-71. Ho va extraure de: FLORUS, *Vergilius orator an poeta*; a l'edició Rossbach (Leipzig: Teubner, 1896).

La Guerra del Francès

Tarragona emergia poc a poc de la crisi econòmica, social i política com ja havia destacat Sebastián de Miñao «Tarragona que tantos destrozos ha sufrido [es refereix al setge dels francesos] en los tiempos últimos se va levantando de sus ruinas».⁴⁰ Certament, la batalla per tal de mantenir la plaça de Tarragona fou molt cruenta, però encara fou considerat més colpidor i consternant l'esclat de les municions —bombes, granades i metxes— distribuïdes per la muralla i els baluards, quan els francesos abandonaren la ciutat. Com explica Fernando Fulgosio, cremaren les muralles, el molí de la ciutat, les canonades de la font pública, el castell de Pilats, els magatzems de pólvora del castell del Patriarca, i finalment, l'església de Sant Domènec —després l'Ajuntament i la Diputació. En els habitants quedà: «¡Horrido recuerdo de aquel día de desventura para los desventurados tarraconenses, perpetúa en ellos de padres á hijos, la memoria de la asoladora explosión y del incendio que á la ciudad entera amenazaba, mientras ahogaban los lamentos de ancianos y mujeres las maldiciones y feroces aullidos del soldado sin freno».⁴¹

Aquest fet bèl·lic es transmeté no solament a través de les cròniques històriques, sinó també mitjançant la reproducció de dibuixos que plasmaven algunes de les escenes més despietades,⁴² com la destrucció del castell del Patriarca (fig. 7; fig. 8), o el plor de les dones davant els sabres dels adversaris (fig. 9; fig. 10⁴³). El gravat *Ruins of Tarragona de*

40 MIÑAO, S. de: *Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal*, Madrid: Imp. Pierart-Peralta, 1827, t. VIII, p. 399.

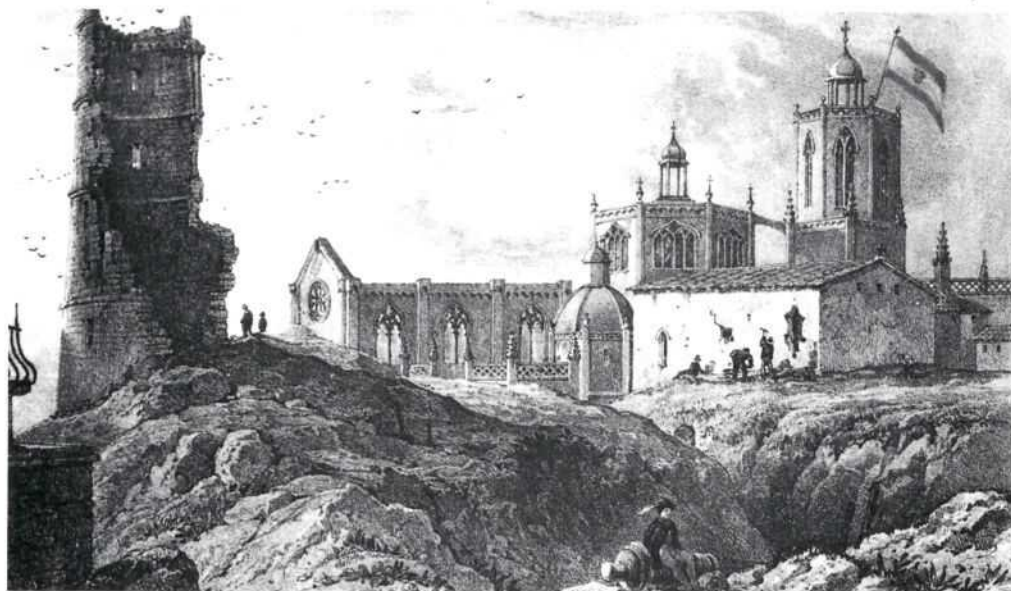
41 FULGOSIO, F.: *Crónica de la Provincia de Tarragona*, Madrid: Ed. Rubio, Grilo y Vittruri, 1870, v. 12, p. 77. Aquesta notícia està extreta d'ANÓNIM: *Tarragona Sacrificada en sus intereses y vidas por la Independencia de la Nación y libertad de su cautivo monarca Fernando Séptimo. Relación de los sucesos mas memorables ocurridos en esta ciudad durante la ultima guerra defensiva contra la invasión del tirano del siglo XIX Napoleon Bonaparte. Lo escribía en el año 1816 una víctima escapada del furor de los bárbaros testigo ocular de sus atrocidades en el día de su entrada e inmediatos*, Tarragona: Imp. Miguel Puigrubí, 1816, p. 74.

«Mas terrible fue y mayores daños causó la del castillo del Patriarca, antiguo palacio del Señor Arzobispo, situado casi en el centro de la ciudad, muy cerca de la Catedral, capaz de alojar dos mil hombres y una construcción tan sólida que parecía haber de resistir a todos los vaivienes y mayores fuerzas. A pesar de esto quedó enteramente destruido, aplastadas todas las casas de las inmediaciones, y estropeadas muchas otras a largas distancias.»

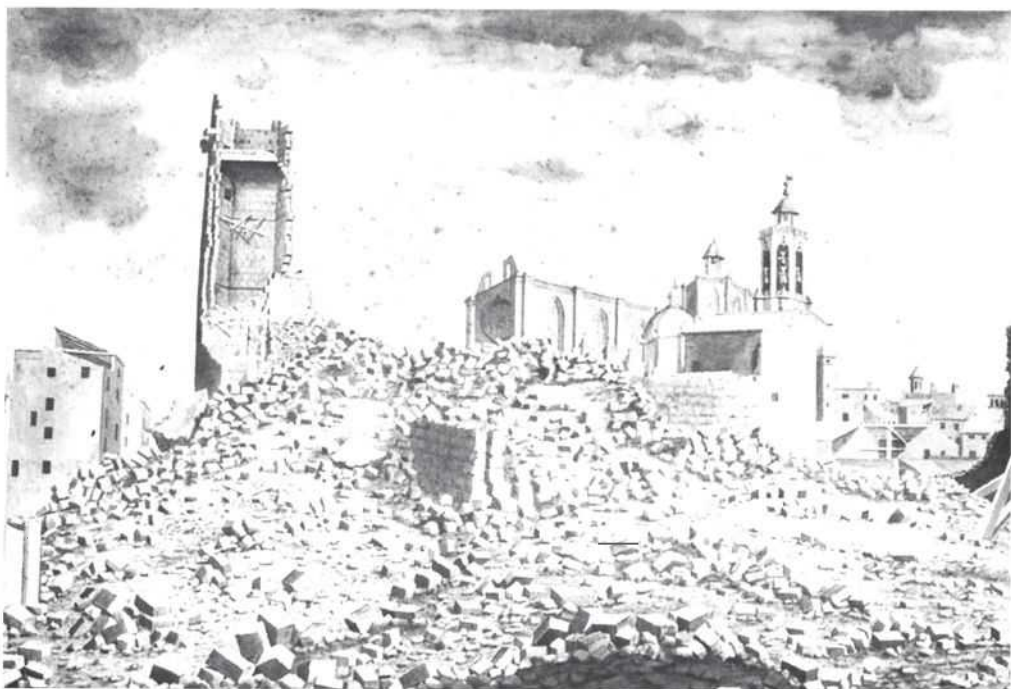
42 La gran quantitat d'estampes dissenyades sobre aquest període generà la recollecció d'algunes d'elles en: GOGISTES DE TARRAGONA: *El setge de Tarragona 1811. Col·lecció de XIII làmines. Edició commemorativa del 175è Aniversari, Tarragona 1811-1986*, Tarragona: Imp. Catalunya, 1986. DIVERSOS AUTORS: *Estampas de la Guerra de la Independencia. Miseria humanidad la culpa es tuya*, Madrid: Calcografía Nacional, 1996, p.159. Es reproduïren dos horrors de la guerra amb data de 28 de juny de 1811.

43 L'escena fou descrita per EGUAGUIRRE, A.: *Sucesos verdaderos del sitio y plaza de Tarragona publicados por el coronel del regimiento de Infanteria 1 de Badajoz Don Andrés Eguaguirre, que se halló en la misma plaza, y se ha fugado del depósito de Soissons, donde se hallaba prisionero*, Valencia: Imp. Patriótica del Pueblo Soberano, 1813, p. 31.

«La resistencia que en las escaleras de la catedral se hizo fue poca, porque acuchillados los mayor parte de los oficiales y soldados que estaban en las aspilleras de las casas en donde se introduxeron por la retaguardia y privados de contener la intrepidez y arrojó de los franceses en la calle de la Rambla, era infructuoso todo empeño» (Fig. 10).

7. *Ruins of Tarragona*. J. D. HARDING. De l'original de E. H. LOCKE. R. E. R. S. Taller de Rodwell and Martin, 1823, 23,5 x 30 cm. Detall. (MHT-1784).

8. *Vista de la ruina del Castillo de Patriarca causada por los Franceses en la Explosión del 19 de Agosto de 1813*. Vicente Roig. Col·lecció Gil Nebot.

JD Harding —1823— està clarament inspirat en la làmina de Vicente Roig *Vista de la Ruina del Castillo del Patriarca causada por los Franceses en la Explosión del 19 de Agosto de 1813* (fig. 7; fig. 8).

Alguns autors ens faciliten dades quantitatives dels estralls que va patir la ciutat tant en persones com en edificis i mercaderies. L'autor del diccionari SBMFCLD, el 1833 quantificà les pèrdues i danys personals en la suma de: 8.200 presoners, 8.650 ferits i 10.900 morts; mentre que entre els béns immobles afectats es comptaren: 459 edificis enrunats totalment i 556 habitatges foren parcialment destruïts, així com 26 locals públics —civils i eclesiàstics.⁴⁴

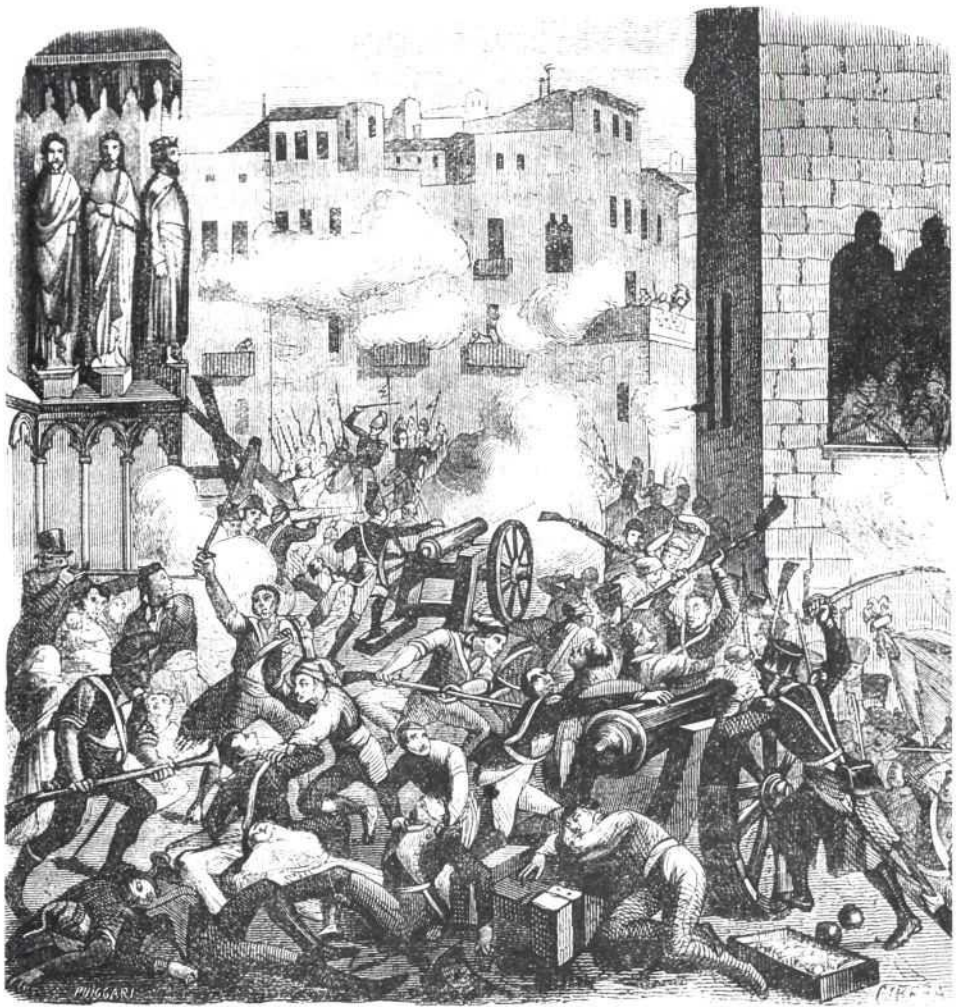

9. *Entrada de los franceses en Tarragona*. HUGET MIRÓ, R.: *Efemérides de la Guerra de la Independencia en Cataluña*, Lleida: Imp. Católica de Jaume Miró, 1915 (BHMT-EG 9(46.71 "1808-1810"Hug)).

44 SBMFCLD: *Diccionario...*, 1833, t. IX, p. 522. Cito textualment la justificació donada per l'autor:

«1ª En el estado de la pérdida de las personas debe advertirse, que durante el sitio precisaron muchos mas militares que paisanos: al contrario en el día de la entrada y tres siguientes, porque en ellos el ser paisano era delito de muerte: en dicho estado no se comprenden los sentenciados en el tiempo de la esclavitud.

»2ª En el segundo estado, esto es, la pérdida en edificios y géneros se ha formado por un cálculo aproscimacion, comprendiendo en el de las casas el valor de sus muebles; como tambien en los conventos é iglesias el de sus alhajas y adornos. Para el de los géneros mercantiles se ha consultado á los comerciantes; asi como para el de las cosechas y tala de árboles á los labradores. Los géneros mercantiles no pueden todos decirse de Tarragona; pues que sin duda la mayor parte pertenecian á comerciantes de Barcelona y otras poblaciones, residentes aquí antes del sitio.

Asalto de Tarragona.

10. *Asalto de Tarragona*, PADRE MARIANA; CHAO, E.: *Historia general de España...* Madrid: Imp. Gaspar Roig, ed., 1851. T. 5, p. 380 (BHMT-F. G 9 (46)Mar).

»3ª Tampoco se comprende el dinero físico robado en el saqueo, ni valor de alhajas preciosas: esto es incalculable por haber Tarragona llegado a ser en aquella época el punto mercantil mas rico quizás de la Península.»

Copiada la mateixa estadística per ALEGRET, A.: *Historia del Sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Barcelona: Imp. Vicente Martínez, 1911, p. 203-204. Fa les mateixes apreciacions que al *Diccionario* de 1833, però indica com a font les Actes Municipals de 1815. I ANONIM: *Sitio, asalto y saqueo de Tarragona en 1811. Es copia de un manuscrito que se conserva en la Biblioteca de uno de los conventos de Religiosos Menores de Cataluña*, Tarragona: Tipo. F. Arís, 1911, p. 25. La referència en aquest cas és el document manuscrit conservat en un dels convents de Religiosos Menors de Catalunya.

PÈRDUES DE PERSONES

	<i>Presoners</i>	<i>Ferits</i>	<i>Morts</i>
56 dies de setge	1.900	3.200	2.250
A l'entrada i tres dies consecutius	6.300	5.450	5.700
Com a resultat de les ferides			1.900
Ofegats			300
Presoners assassinats pels seus conductors			750
TOTAL	8.200	8.650	10.900

PÈRDUES EN EDIFICIS I MERCADERIES

	<i>Edificis</i>	<i>Valor</i>
Cases de la ciutat enrunades totalment	236	10.920.809
Cases enrunades parcialment	550	
Onze convents amb les seves esglésies i unes altres cinc esglésies	16	3.298.420
Edificis públics	10	2.526.655
Cases del port ensorrades	223	7.348.469
Edificis públics danyats parcialment	6	
Murs i baluards destruïts		3.873.344
Mercaderies perdudes al port		15.450.000
Mercaderies perdudes a la ciutat		17.570.000
Cases destruïdes, collites, tala d'arbres, de vinyes i destrucció de parets en el circuit de la plaça		27.583.900
TOTAL		88.571.597

11. Pèrdues a Tarragona: persones, edificis i mercaderies. Font: SBMFCLD. (1833)

Altres es referiren a les destrosses patides en iniciar-se el bloqueig de la ciutat, del 3 de maig de 1811 fins al 17 d'agost de 1813, escrivint:

... 10.150 muertos españoles, 8.650 heridos de los cuales murieron 1.900, incluidos en la suma anterior y 8.200 prisioneros de los cuales 750 fueron asesinados despues por sus conductores; la pérdida material ascendió á 88.571; 597 reales.⁴⁵

Si confrontem les estadístiques, es fa palès com els esdeveniments dels últims dies de la batalla van acabar amb un gran nombre de vides i de béns immobles.⁴⁶

45 MELLADO, F. de P.: *Enciclopedia moderna. Diccionario Universal de la literatura, Ciencias, Artes y Agricultura. Industria y Comercio*, Madrid: Est. P. Mellado, 1854, p. 938.

46 RECASENS, J. M.: *Tarragona en la Guerra de la Independencia. Recuerdo histórico desde 1808 á 1813. Dedicado al M Ilustre Gobernador de la Provincia y al Excmo. Ayuntamiento de la fidelísima y ejemplar ciudad de Tarragona*, Tarragona: Imp. del Diario, 1883. En concret, en relació a la pèrdua dels edificis monumentals, veure p. 92-94 i en referència al restabliment de la festa pels caiguts a la Guerra de la Independència, —commemoració que no se celebrava des de 1838—, veure p. 99.

A quina causa es deu aquesta contínua repetició de dades? L'any 1813, Pere Gil Babot encarregà a l'arquitecte i escultor Vicente Roig «Vicentó» la taxació dels danys causats per la Guerra de la Independència. Aquest dibuixant extraordinari i també arqueòleg no sols presentà una taula de valoracions, sinó que anà més enllà, i delineà sobre un plànol la localització dels edificis destruïts o parcialment enrunats. Independentment de l'estimació donada, que coincideix amb les dades del diccionari SBMFCLD (fig. 11), la seva major aportació és la minuciosa relació d'habitatges: particulars i d'edificis eclesiàstics i del comú, desapareguts o malmesos (fig. 12). Aquesta relació, del tot certa, ens demostra com fou imprescindible una total remodelació de les edificacions de la part alta i la reconstrucció del nucli del port.

Així doncs Vicente Roig assenyalà els següents edificis ensorrats —totalment o parcialment— a la part alta i a la nova població del port.

CASES DE LA CIUTAT

<i>Núm</i>	<i>Carrers*</i>	<i>Cases</i>	<i>Ensorrades</i>	<i>Ensorrades parcialment</i>
1	Rambla Vella	72	3	28
2	Sant Oleguer	8		
3	Peixateries Velles	25	2	12
4	Trinquet Nou	27		5
5	Portalet	8		1
6	Font, Plaça de la	56		21
7	Sant Fructuós	5		
8	Rera Sant Domènec	12		
9	Sedassos, Plaça dels	34		2
10	Baixada de la Misericòrdia	21		10
11	Palma, Carreró de la	12	1	1
12	Cós del Bou	29	5	8
13	Trinquet Vell	35		10
14	Nao	33	4	12
15	Destral	20		5
16	Calderers	21	3	8
17	Vilaroma	17		8
18	Cuirateries	31	3	7
19	Ventallols	15	5	3
20	Sant Pere i Estubes	20	4	8
21	Natzaret	19	5	6
22	Rei, Plaça del	11	4	6
23	Santa Anna	19	4	6
24	Fòrum, Plaça del (Santa Teresa)	14	3	10
25	Portella	13	3	4
26	Rovellat, Plaça de	20		8
27	Sant Bernat, Arc de	4		

* Noms actualitzats segons la nomenclatura vigent.

<i>Núm</i>	<i>Carrers</i>	<i>Cases</i>	<i>Ensorrades</i>	<i>Ensorrades parcialment</i>
28	Granada	26	7	17
29	Talavera	34	3	10
30	Àngels, Plaça dels	26		3
31	Escrivanes Velles (Detras las Carnicerias)	12	1	8
32	Mercè	23	5	8
33	Sant Antoni, Passeig de	24	3	13
34	Descalços	16	5	4
35	Lloré	16	8	4
36	Santes Creus	17	8	6
37	Puig d'en Sitges	17	2	6
38	Escorxador	7	1	2
39	Portal del Carro	21	3	9
40	Arc de San Llorenç	9		4
41	Les Coques (Enseñanza)	17	4	6
42	Les Coques (Sementerio)	7	3	3
43	Pla de la Seu	14	2	10
44	Santa Tecla	9		4
45	Sant Llorenç	35	1	20
46	Oli, Plaça de l'	42	12	25
47	Merceria	37	26	4
48	Escrivanes Velles	15	1	11
49	Claustre, Mare de Déu	11	1	8
50	Pla de Palau	16		13
51	Carme (Descalsas)	16		2
52	Vidre	15	8	
53	Sant Joan, Plaça	21	11	5
54	Baixada del Roser	20	8	5
55	Salines	45	24	10
56	Ferreres	51	1	10
57	Escales d'Arboç	17	4	8
58	Pallol, Plaça del	11		6
59	Cavallers	27	2	17
60	Riudecols	6		1
61	Ripoll, Plaça de	20	3	7
62	Mediona	31	3	12
63	Comte	22	1	5
64	Nou Albinyana (Moscas)	9	2	
65	Sant Miquel, Plaça de	20	1	15
66	Misser Sitges	17	1	10
67	Moles	12	2	5
68	Sant Magí, Carreró	2		
69	Civaderia	38	13	7
70	Santiago Rusiñol, Plaça (Coles)	9		4
71	Major	55	8	27
TOTAL		1.516	236	550

CASES I EDIFICIS DEL PORT ENSORRATS

Rabal Vell	46
Parcialment ensorrades	6
Rabal del Mar	84
Nova Població	37
Rabal del Mollí	10
Camí del Moll	32
Edificis del Moll	7
TOTAL	229

12. *Listado general de la perdida que sufrió la Ciudad de Tarragona ocasionado por los franceses desde el 3 de Mayo de 1811 que empezaron a sitiaria hasta 19 Agosto de 1813, que volaron sus murallas y la abandonaron.* Vicente Roig. Col·lecció Gil Nebot.⁴⁷

Les construccions adjacents a les muralles foren les que patiren més destrosses, en concret, l'àrea compresa entre el baluard de Sant Francesc —actualment inexistent— i de Sant Pere —a l'alçada de la torre de Minerva. Aquesta zona abasta els carrers Rera Sant Domènec (Salines), Salines, Baixada del Roser, Plaça de Sant Joan i Pla de Palau, a més dels següents edificis públics i enclavaments estratègics: castell del Patriarca —desaparegut—, torre de Pilats i baluard de Sant Antoni (fig. 11; fig. 12; fig. 14).

Però no fou solament la Guerra del Francès la causa de l'estancament de la ciutat, sinó que, com anotà un historiador, Tarragona durant les revoltes carlistes, ja havia passat a un nivell secundari dins la història de *la patria*; i no superarà aquest estancament fins al tercer lustre del mil nou-cents, i això serà possible, mercès al magnífic emplaçament del seu port⁴⁸ (fig. 13).

Capital de província

Un moment decisiu per al futur de Tarragona fou la ratificació de la seva categoria com a capital de província. Així, des de Tarragona, es continuaren gestionant els recursos de la província. En diferents textos es reflectí aquesta circumstància, sobretot a les publicacions propagandístiques editades tant per l'Ajuntament de Tarragona com pel de Reus. La rivalitat entre aquestes dues ciutats s'inicià l'any 1821 i augmentà amb motiu del DC de 27 de gener de 1822. Tarragona justificà la seva primàcia des de dos fronts, per un costat el pes de la ciutat al llarg de la història, com escrigué el seu alcalde, el 1823 «...su escelente localidad, salubridad, y fortaleza reconocida por los Fenicios,

47 RIFA I ROS, À.: La intervenció arquitectònica en l'arqueologia. La porta romana de la Muralla de Tarragona. Tesina de llicenciatura. Universitat Rovira i Virgili, 1998, p. 65-76. Comentà per primer cop les il·lustracions d'en «Vicentó».

REMOLÀ VALLVERDÚ, J. A.; SALOM GARRETA, C.: *Tarragona. Les fortificacions de Tarragona*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona-Museu d'Història de Tarragona, 2000, p. 28-40. Es reproduïren les làmines acompanyades d'un comentari brevíssim.

48 *Monografías Geográficas de las Provincias de España*, s. ll., s. e., s. d., p. 551.

Romanos, Arabes, Ingleses y Franceses, con el gran conato con que procuraron poseer, engrandecer y hermohear á Tarragona con preferencia á Reus y á toda otra población de la España Tarraconense;⁴⁹ i per un altre, l'acatament a l'autoritat central en els esdeveniments més recents —ratificació de la Constitució (27 de gener de 1822)⁵⁰ i Guerra de la Independència.⁵¹ En què es reflectí la capitalitat des d'un punt de vista pràctic? Si analitzem el plànol de 1823, es constata com les vies principals de comunicació amb el litoral mediterrani o amb l'interior parteixen de la ciutat de Tarragona, mentre que Reus quedà relegada a les carreteres secundàries, com la de Reus a Igualada o bé la de Reus a Falset (fig. 13).⁵² L'any 1835, en definir els diversos partits judicials es rectificaren, novament, els límits geogràfics de la província.⁵³

13. ANÓNIM: *Itinerario de las provincias de Barcelona, Tarragona, Lerida y Gerona*, Barcelona: Imp. D. Feyner, 1823. (BHMT FG-656.02 It).

49 AYUNTAMIENTO DE TARRAGONA: *A. S. E. La Diputación Provincial...*, 1823, s/p.

50 FERRÍZ Y TORÁN, L.: *Recocijos publicos de la ciudad de Tarragona en los días 8 y 9 de Marzo en recuerdo del primer aniversario de la Constitución Española por D. Leon Ferríz y Toran*, Tarragona: Imp. Puigrubí, 1821.

L'urbanisme

La nova població de la Marina⁵⁴ fou dissenyada per Juan Smith a començament del segle XIX i recordava en el seu conjunt els postulats urbanístics de la Il·lustració.⁵⁵ No es poden obviar les successives reials ordres que aprovaren la construcció de l'anomenada muralla del mar (p. e. RO 25 de febrer de 1816). Fins als anys setanta, la Marina comptà amb un sistema de fortificacions la descripció del qual detallà Pascual Madoz. En concret, per a la part baixa precisà:

...en el lienzo de las fortificaciones de la marina, que apoya un extremo [sic] en la muralla y el otro en el mar, segun hemos dicho, están las puertas de Lerida y de Francolí, ambas al O., que dan entrada por esta parte á la nueva población del Puerto y en el lado E. la del Milagro, que comunica á la carretera de Barcelona. Tal es en el día el recinto de la plaza; pero en consideración a la importancia que va tomando la nueva población que acabamos de indicar, está aprobado por S. M. el proyecto de derribar la cortina del S. para unir en una sola las dos poblaciones, formando así una ciudad grande y suntuosa, adaptando sus fortificaciones á la nueva forma de la plaza.⁵⁶

Segons Emile Begin «Se hicieron una serie de baluartes al Francolí, el Puerto en el muelle para proteger la zona baja del puerto».⁵⁷

Isidore Justin Séverin Taylor (baró Taylor) es trobà amb una ciutat d'aspecte fortificat.⁵⁸

51 «Desde el año 1808 al 1811 luchó heroicamente contra el enemigo mas poderoso que jamas haya invadido á la España.»

Vid: AYUNTAMIENTO DE TARRAGONA: A. S: E. *La Diputación Provincial el Ayuntamiento Constitucional de Tarragona*, Tarragona: Imp. Puigrubí, 1823, s/p.

52 Posteriorment s'amplià el nombre de comunicacions des de Reus, sobretot a partir del RD de 29 de setembre 1848. El projecte de xarxa secundària de carreteres es portà a terme tal i com es demostra a la *Propuesta de carreteras para el Principado de Cataluña 1858* a: AHDT Fons: Diputació. Negociat: Obres Públiques. Caixa: 1857-1859 Obres Públiques. Vies i Obres. Carreteres. Núm. d'exp.: s/n. Pla general de carreteres. Sign.: CPQ 1.

53 AHDT Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: Rectificació límits/Reglament de presons de la Província de Tarragona. Núm. d'exp.: 1834/35. Rectificació de límits de la província de Tarragona. Sign.: CPQ 1. Una recopilació dels textos més significatius entorn a la capitalitat de Tarragona la trobem a l'estudi d'ADSERA MARTORELL, J.: *Tarragona, capital de provincia. Estudio Histórico documental sobre la división del territorio*, Tarragona: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert, 1986.

54 Durant l'ocupació francesa, aquesta part de la població s'anomenà *el raval*; «(llamado ciudad inferior ó baxa por los franceses) situado entre la ciudad y el rio Francolí», vid. CONTRERAS, G.: *Sitio...*, Madrid, 1813, p. 2.

55 OLIVERAS SAMANTIER, J.: *Nuevas poblaciones en la España de la Ilustración*, Barcelona: Caja de Arquitectos Fundación, 1998. Col. Arquíthesis 2. *Nueva población en la marina de Tarragona*, p. 215-220.

SAMBRICIO, C.: *Territorio y ciudad en la España de la Ilustración*, Madrid: MOPU, 1991, v. I, p. 358-368 i v. II, p. 232-236.

56 MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid: Imp. Pascual Madoz, 1849, t. XIV. [Facsimil, Barcelona: Curial, 1985, v. 2, p. 378].

57 BEGIN, E.: *Voyage pittoresque en Espagne et en Portugal*, París: Belin-Leprieur-Morizot, 1852, p. 175.

58 TAYLOR, J.: *Voyage pittoresque en Espagne et Sur la Cote d'Afrique de Tanger a Tetuan*, París: Gide Fils, 1826-1832, v. I, p. 263.

El 23 de setembre de 1845, el Coronel Manuel Ramón García, comandant de la plaça de Tarragona, denuncià la manca de protecció d'aquesta zona de la població i n'informà a les autoritats militars:

La población del puerto ó parte baja de la plaza, forma un gran paralelogramo cuyos lados menores de N y S son el lado anteriormente descrito y la playa del muelle y los mayores la porción de la costa de la Cala del Milagro y otro provisionalmente paralelo al rio Francolí: estos lados los mayores tienen 1000 varas y los menores 600 los del N. E., S. O., E. O., estan descubiertos y sin otra obra de defensa mas un corto muro aspillado de dos pies de espesor en dirección perpendicular a la orilla del mar desde el pie del baluarte de Cervantes y para la parte O. que esta mas inaccesible [?] por mucho tiempo no ha tenido otra que un cuadrado abaluartado sobre una pequeña elevación; de 80 varas de lado exterior llamado Fortín Real con fosos y Glacis todo él de dimensiones muy diminutas.⁵⁹

Un cop més, Bonaventura Hernández incorpora la importància de la reutilització de materials romans per a la restauració o la construcció de noves fortificacions i, així, ell mateix comenta: «En 1821, cuando se regularizó la fortificación del Puerto, echóse mano de los peñascos ciclopeos para la construcción de la nueva muralla, y hoy se distingue todavía en la contra-escarpa del foso una línea de ellos toscamente amontonados hasta el punto donde se introduce la acequia del Rech Majo á la ciudad» i continua l'exposició indicant les principals troballes que sorgiren aleshores a la zona d'eixample «Entre la puerta de Lérida y la citada acequia [Rec Major] se encontró entonces, al buscar la roca de la colina para apoyar la muralla moderna, dos sepulcros abiertos en Peña Viva enteramente iguales á los de Olérdula».⁶⁰

El disseny urbà del nucli històric i de la nova població eren radicalment dispars. Mentre que la primera conservava en essència l'aspecte d'una ciutat d'època romana, la segona obeïa els postulats moderns. Bonaventura Hernández Sanahuja, ho plasmà de la següent manera:

...la ciudad alta se construyo encima de las ruinas romanas aprovechando sus restos, la division de calles y manzanas actuales está calcada sobre la antigua forma, de manera que con la mayor facilidad puede restaurarse la ciudad pública romana [...] no obstante de haber cambiado de forma y de objeto la ciudad alta, la fisonomía general es la misma que tenía la ciudad romana pública o monumental⁶¹ (fig. 14).

A la zona d'eixample, s'imposà l'ordre i la geometria, en consonància amb els principis de l'urbanisme modern,

...todas las calles de esta nueva población, esceptuando una o dos de la primitiva planta, estan tiradas á cordel, y por esta razón rectas y formando ángulos de la misma especie. Las de la Unión, Apodaca y San Carlos [l'actual carrer Reial] tienen 14 varas de ancho; la de S. Miguel 12, y las

59 SHM. *Memoria militar de la Plaza de Tarragona...*, Sign.: 0-3-71. Rotlle 20; Caixa 3-1-5-3. f. 19-19v.

60 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 133.

61 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 94-95.

restantes 10 varas... la mejor calle es la de S. Cárlos que desde la puerta de Francolí se prolonga hasta la costa sobre la plaza de la cantera en una estencion [sic] de 850 varas, atravesando en su longitud las espaciosas plazas de Fernando 7° [actual plaça dels Carros] y la denominada de los Infantes.⁶²

Per altra banda, l'antiga població no destacava per les seves cases, sinó pels vestigis romans. Rafael Amat i Cortada, a final del segle XVIII, fa esment de l'estretor dels seus carrers a causa de les architectures volades. Segons el plànol de Vicente Roig, al 1813 hi havia arcs als carrers Arc de Sant Bernat, de Comte, de les Escrivanies Velles, de Sant Pau, Escorxador, Riudecols, Sant Pere i Estubes, i Santa Tecla. Recordem com a començament del segle XIX s'anaren suprimint, poc a poc, la major part d'aquestes estructures arquitectòniques en ser declarades il·legals.⁶³ A l'actualitat, en resten encara vestigis com l'Arc d'en Toda —no apareix al dibuix de Vicente—⁶⁴ o l'Arc de Sant Magí —desmuntat el desembre del 2000. Altres, com l'Arc de Sant Bernat o l'Arc de Sant Llorenç, conserven l'apel·latiu però no la forma arquitectònica que els donà el nom. I n'hi ha que encara es troben en perfecte estat, com el situat al carrer de Riudecols (fig. 14).

L'autor del diccionari de 1833 (SBMFCLD) es deté a catalogar i zonificar la ciutat. Estableix quatre períodes per a les seves construccions, i fixa com a criteri no pas el seu estil, sinó l'època en què foren erigits. La ciutat en els primers lustres del segle XIX encara ofería un aspecte desorganitzat en la trama dels seus carrers, així i tot destacaven per la seva fisonomia: la Rambla, el carrer de la Nao, el de Cavallers, el del Cós del Bou, el de Granada, el de Merceria i «...otra que se ha abierto desde la plaza del Aceite al llano de la Catedral, cortando el solar que ocupaba el edificio llamado Cuartel del Patriarca [actualment carrer Nou del Patriarca]»,⁶⁵

Pascual Madoz indica que el traçat dels vials és irregular i no estan empedrats, a excepció del carrer Major. Ressenya l'estat dels habitatges de la part alta que, segons ell, ...van reedificandose y mejorando todos los días, construidas con elegante sencillez, hasta de 4 pisos; abundando en todas ellas los mármoles y jaspes, no solo porque el terreno ofrece por todas partes hermosas canteras de esta piedra, sino porque son muy frecuentes las grandes piezas labradas que se descubren á qualquiera escavacion [sic], procedentes de los suntuosos templos y palacios y de sus ant. dominadores.⁶⁶

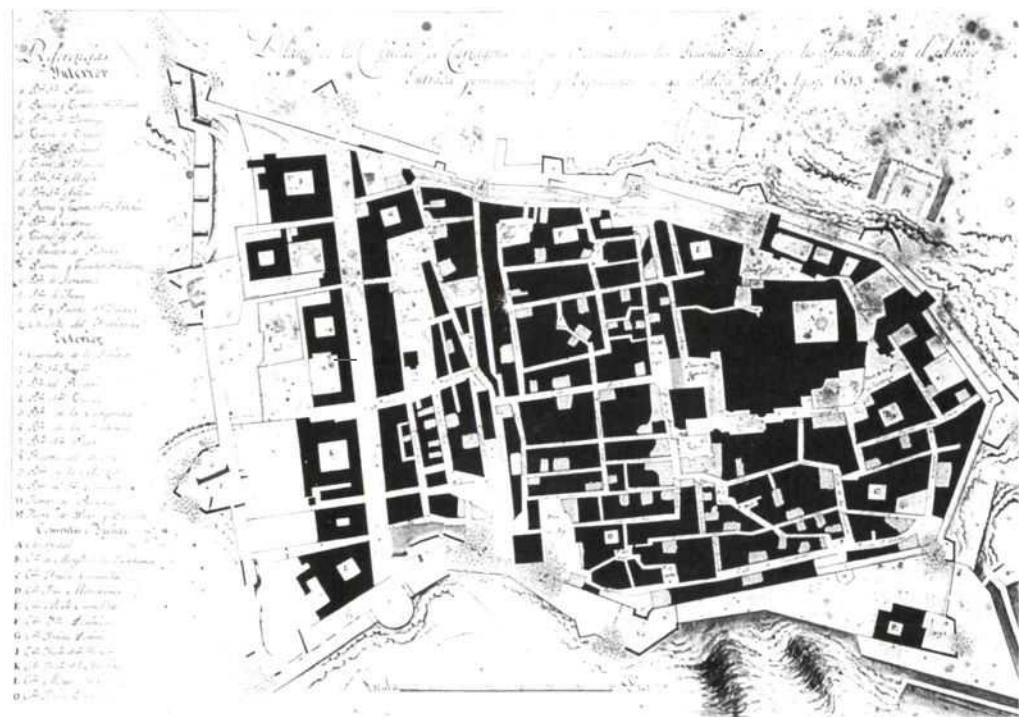
62 RUIZ Y RUIZ, J.; CLIVILLER, J.: *Descripción Geográfica, Histórica, Estadística...*, 1846, p. 33. Les dimensions són les mateixes que les donades pel Coronel Manuel Ramón García SHM. *Memoria militar de la Plaza de Tarragona...*, Sign.: 0-3-71. Rotlle 20; Caixa 3-1-5-3, f. 30v.

63 ORTUETA HILBERATH, E. de: *La reglamentación de la edificación privada y su repercusión en la construcción: el caso de Tarragona (1843-1911)*, Actas del segundo congreso nacional de Historia de la Construcción, Madrid: CEHOPU, Instituto Juan de Herrera, 1998, p. 357-363.

64 Casa del Marquès de Sentmanat, BOFARULL Y BROCA, A. de; ALBIÑANA Y DE BORRAS, J. E.: *Tarragona monumental...*, 1846, p. 94.

65 SBMFCLD.: *Diccionario...*, 1833, t. IX, p. 490.

66 MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico Histórico...*, 1985, v. 2, p. 378.

14. Plano de la Ciudad de Tarragona en que se demuestran las ruinas echas (sic) por los Franceses en el Asedio Entrada y Explusiones [sic] a su salida en 19 Agosto 1913. Vicente Roig. Col·lecció Gil Nebot.

En l'acurat passeig que ens fa Bonaventura Hernández pels carrers del nucli històric, una i altra vegada, detalla l'estat de multitud de làpides;⁶⁷ sia disposades com a carreus al mur exterior de les façanes, sia amb usos més originals, com el de la llosa habilitada per servir de taulell d'una botiga. L'ordre exhaustiu de la narració ofereix al lector la possibilitat d'aproximar-se molt a la configuració dels seus carrers i places, i també al coneixement dels seus habitants, en indicar-nos el nom dels propietaris, el nombre de la casa, a més de les seves col·leccions d'antiguitats. De la seva pròpia casa, formada per gran varietat de peces antigues, el mateix Hernández Sanahuja anotà:

...se conserva en esta casa [Mercería, 5] una magnífica colección de medallas que comprenden una buena seccion de ibéras, muchas de ellas raras é inéditas; otra regular de las coloniales; bastante numero de las consulares, y todo el imperio comprendido desde Augusto hasta Rómulo Augustulo y no pocas del imperio de Oriente y bizantina. Además enriquecen la colección una série de Ptolomeos

67 No és solament aquest autor qui menciona la presència de carreus romans, altres autors com el baró Charles Daviller, narraren: «Construida casi por completo con los despojos de la antigua. A cada paso se ve una inscripción truncada o algún fragmento de antiguos bajorrelieves».

Vid: DAVILLER, CH.; DORÉ, G.: *Viaje por España*, Madrid: Plus Ultra, 1949 [1862-1873], p. 24.

de Egipto, otras fenicias y algunas púnicas recogidas en excavaciones de Cartago. Posee además el Sr. Hernández un reducido pero curiosísimo gabinete arqueológico, compuesto de objetos pertenecientes a distintas épocas, descubiertos en varias ruinas de esta ciudad.⁶⁸

A vegades, la lectura del llibre d'Hernández Sanahuja es veu tallada per un excessiu número de transcripcions en llatí amb el corresponent comentari adjunt.

El Indicador conclou amb el paràgraf:

...las ruinas de Tarragona han sido una verdadera cantera de construcción, que por espacio de mas de trece siglos se ha explotado, aprovechando los inapreciables restos de la antigüedad para la erección de modernos edificios, pudiendo decirse sin exageracion, que desde la suntuosa catedral hasta la mas pobre cabaña han sido edificados con materiales romanos, la mayor parte de los cuales solo han variado de objeto pero no de forma. Raro es el edificio entre cuyas paredes no exista algún resto arquitectónico, ni cimiento en el que no se haya empleado alguna lapida: a esta causa continua de destrucción debe añadirse el gran número de objetos que han sido arrebatados y adquiridos por estrangeros enriqueciendo así sus museos.

Paraules suficientment significatives per analitzar la dinàmica del contingut del llibre. A més, fa menció dels nous gustos europeus pel col·leccionisme i la proliferació de les entitats museístiques.

El primer eixample

Tornem de nou a la visió de la part baixa de la població. Les cases de la Marina foren construïdes de nova planta, en un paratge gairebé verge, la qual cosa afavorí una sèrie d'edificacions bastant homogènia, fruit de les noves tendències ratificades per l'*Academia de San Fernando*. El 1839 Josep Criviller assentà:

...las casas de esta nueva poblacion del puerto son de tres y cuatro pisos grandiosas, de bella planta, buena distribucion, pintadas en sus frentes y esteriores, bien ventiladas y con grandes almacenes cuyo piso es en la mayor parte un techo abovedado, debajo del cual hay grandes algibes y lagares, en donde se depositan los acópios de aceite, y se vacian los vinos para hacer la debida preparacion antes del embarque, sacándose por medio de unos ingenios que proporcionan la ventaja de llenar las pipas al chorro de los grifos.⁶⁹

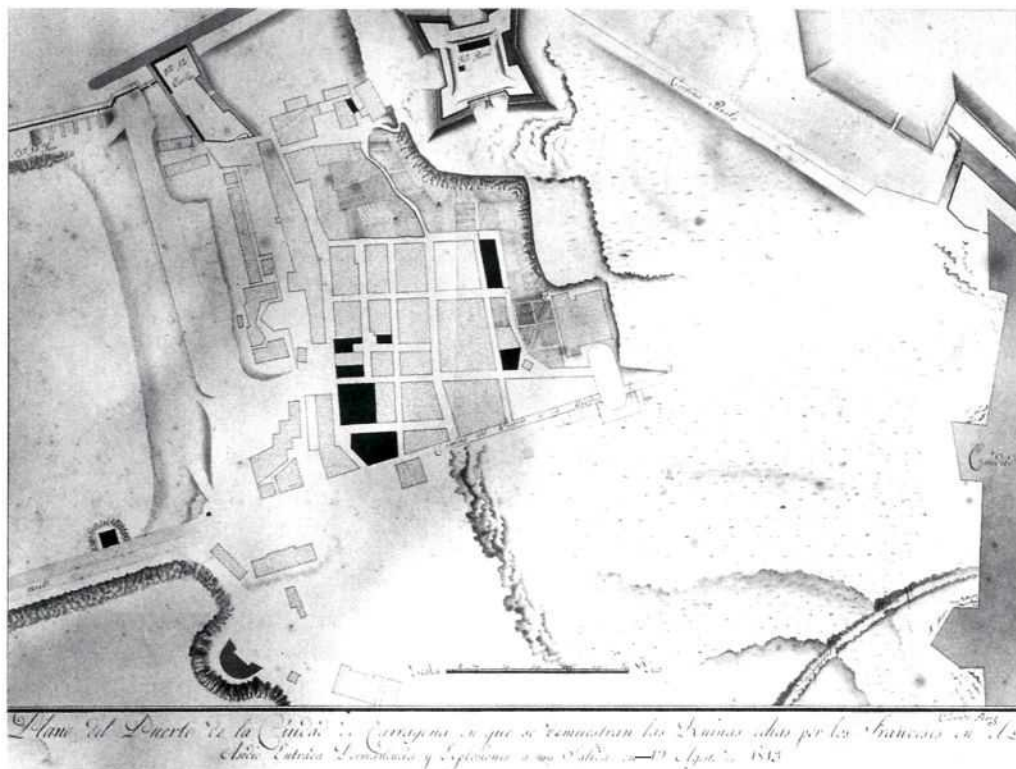
Però no sempre es distingí la nova població per la seva arquitectura, i conforme a l'exposició de Pascual Madoz,

En principios de este siglo no eran sus casas mas que algunas barracas miserables de pescadores, ó algunos almacenes de mala arquitectura, que todo desapareció en la guerra de la Independencia al fuego devastador de los franceses. En 1815 empezó su reedificación, ó su creacion por mejor decir, bajo un nuevo plan, cimentado sobre bases de comodidad y conveniencia para una ciudad puramente mercantil (fig. 15).⁷⁰

68 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 30 i 159. Altres autors anotaren la importància d'algunes obres singulars de la seva col·lecció, BOFARULL Y BROCA, A. de; ALBIÑANA Y DE BORRÁS, J. E.: *Tarragona monumental...*, 1846, p. 69-70; 88; 165.

69 CRIVILLER, J.: *Descripción topográfica [de Tarragona] de la mayor parte* 1839, p. 4. Al llibre escrit junt amb RUIZ RUIZ, J., *Descripción Geográfica, Histórica, Estadística...*, 1846, hi trobem les mateixes paraules, p. 33.

70 MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico Histórico...*, 1985 [1849], v. 2, p. 383.

15. Plano del puerto de la ciudad de Tarragona en que se demuestran las ruinas por los franceses en el asedio entrada permanencia y explosiones a su salida en 19 agosto 1813. Vicente Rogé. Col·lecció Gil Nebot.

La tipologia constructiva més destacada en aquesta zona foren els magatzems, encara que també s'hi instal·là una part de l'oligarquia comercial, com a bon exemple, sobresurt la casa de la família Gasset.⁷¹ Aquest fet no ens ha de sorprendre, ja que els solars erms possibilitaren la construcció d'habitatges amb àmplies façanes amb un mitjana d'entre 25 a 30 vares.⁷²

71 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: Obres particulars 1858 a 1859. Núm. d'exp.: «1859 66. Don Jayme Gasset, solicitando autorización para edificar una casa con arreglo al plano que acompaña en el solar de su propiedad sito en la calle Real esquina a la Paz y Contreras y se ha servido conforme con el dictamen que la comisión del ramo ha dado acerca de esta solicitud». Sign.: 8 6.7.

72 SBMFCLD.: *Diccionario...*, 1833, t. IX, p. 492.

Any	Núm. d'habitatges			Núm. d'habitants	
	Part Alta	Part Baixa	Total	Veïns	Ànimes
1750			500		
1833	1.323	218	1.541	2.265	
1839	1.323	250	1.573		11.261
1845	1.323	250	1.543 [sic]	2.700	13.500
1846	1.380	500	1.880		12.470
1847	1.380	500	1.900	2.833	13.014

16. Evolució de la construcció i població de Tarragona. Font: Elaboració pròpia a partir de la bibliografia consultada.⁷³

El registre d'habitatges sembla revelar que, entre 1833 i 1839, el ram de la construcció patí un estancament, sobretot a la part alta. Per contra, a partir de la dècada dels quaranta, crexeren les sol·licituds de llicències d'obres, i l'any 1846 fins i tot el nombre d'habitatges a la part baixa de la població arribà a duplicar-se amb relació al cens de 1839 (fig. 16).

Passeigs

Tarragona no excel·lia per les seves zones enjardinades i verdes.⁷⁴ L'escassetat d'aigua i la seva condició de plaça forta feren inviablès els projectes d'aquesta mena. Així, l'any 1854, Francisco de Paula Mellado solament cita com a places principals: la de la Constitució —Font—, la de les Cols —Santiago Rusiñol—, la del Rei, la de la Reina —Prim— i la del Payol —es refereix al Pallol.⁷⁵ Els diferents llibres consultats no s'entretenen a enumerar les espècies d'arbres o arbustos plantats en diversos punts de la ciutat.

Són escasses les referències al passeig de Circumval·lació [1781], obra de l'arquebisbe urbanista Joaquín Santiyán y Valdivielso,⁷⁶ encara que cal dir que Pascual Madoz en descriu el seu traçat. Aquest aspecte de ciutat pobra en vegetació però rica en carreus és fàcil de comprovar amb la lectura dels diferents textos. Fixem-nos que la Rambla Vella o de Sant Carles no era una avinguda amb arbres, com passava en altres nuclis de la

73 ECHARD, L.: *Diccionario Geographico o descripcion de todos los reynos, provincias, islas, patriarchados, obispados...*, Madrid: Imp. de la Viuda de Peralta, 1750, v. 2, p. 322; SBMFCLD: *Diccionario...*, 1833, t. IX, p. 492; CRIVILLER, J.: *Descripción topográfica...*, 1839, p. 4, 8; SGE. *Memoria militar de la Plaza de Tarragona...*, p. 30; RUIZ RUIZ, J.; CRIVILLER, J.: *Descripción Geográfica, Histórica, Estadística...*, 1846, p. 32; MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico Histórico...*, 1985 [1849], v. 2, p. 376, 378, 383 i 384.

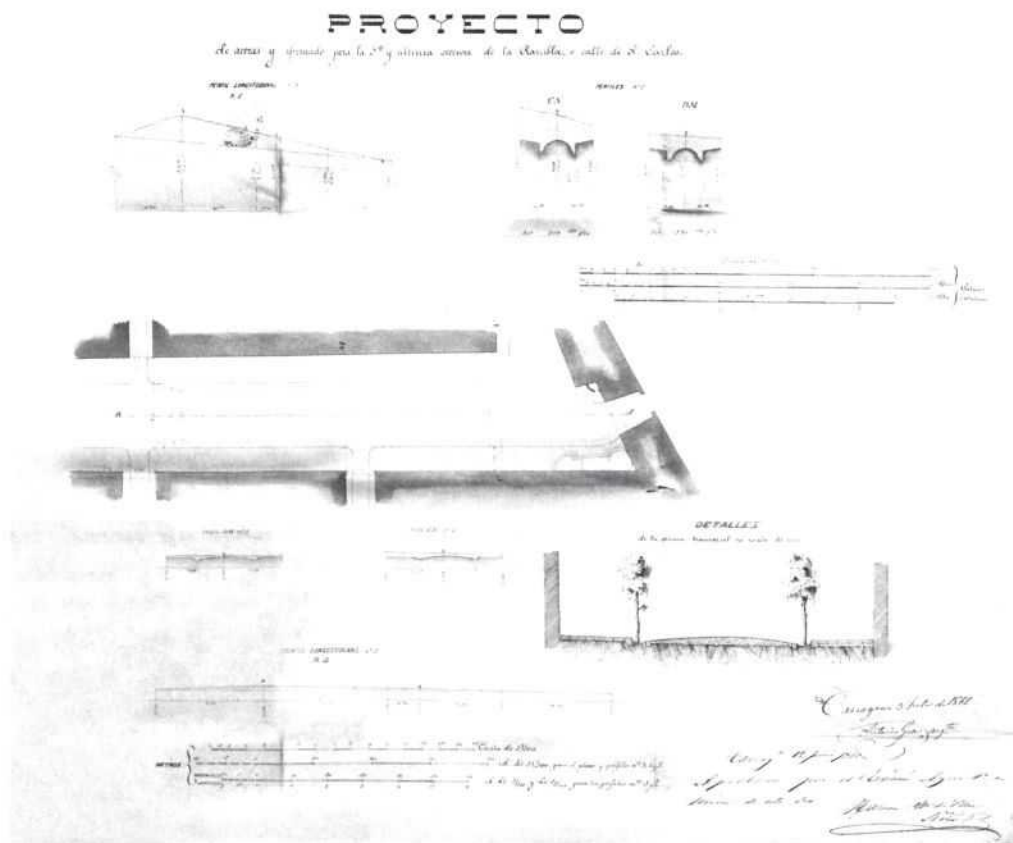
74 Si bé en altres èpoques fou enlletida per les seves magnífiques hortes i per estar «...adornada de jardines deliciosos», Vid. MENDEZ SILVA, R.: *Población general de España sus trofeos, blasones, y conquistas heroicas. Descripciones agradables y grandezas, notables excelencias gloriosas y sucesos memorables con muchas y curiosas noticias. Flores cogidas del estimable jardín de las preciosas antigüedades, Reales Genealogías y Catálogos de dignidades eclesiásticas y seglares*, Madrid: Imp. Roque Rico de Miranda, 1675, p. 192. Aquest autor utilitzà com a font principal per a la seva redacció l'obra de Lluís Pons d'Icart.

75 MELLADO, F. de P.: *Enciclopedia moderna...*, 1854, p. 934.

76 RODRIGUEZ MAS, A.: *El arzobispo urbanista. (D. Joaquín Santiyán y Valdivielso 1779-1783)*, Tarragona: Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, 1956 (IV Premio Cronista Josep M. Pujol).

geografia espanyola, sinó que es tractava tan sols d'un carrer principal sense cap punt verd, així es comentà: «...en el centro un terraplen que sirve de paseo, levantado unos tres y medio pies sobre su piso, dejando escaso lugar para el tránsito de carruages.»⁷⁷

L'il·lustrat autor del diccionari es referia al conegut passeig de la *Coca*.⁷⁸ I aquest indret era precisament un lloc d'esbarjo dels tarragonins i que donava vida a una ciutat

17. Proyecto de aceras y afirmado para la 5ª y última sección de la Rambla de San Carlos, Antonio GRAS RIBOT. 09.07.1861. Llicència d'obra: 12.07.1861. E: 1:50; 1:100; 1:300; 1:500. 49 x 63 cm. Carson tinta. Seccions i planta. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: s/n. Núm. d'exp.: «Obras Municipales. Expediente 1) Aceras y afirmado de la Rambla de San Carlos 2) Obras de la calle Real Plaza de Fernando VII. 1860-1862». Sign.: s/sign.

77 SBMFCLD.: *Diccionario...*, 1833, t. IX, p. 491.

78 MAGRINA, A. DE: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona: Establecimiento Tipográfico de los Herederos de Nel-lo, 1901, p. 53 [facsimil Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1981]. Indica que la seva extensió era des del carrer Sant Agustí fins al de l'Hospital —actual comte de Rius—, elevat uns dos metres.

adormida.⁷⁹ William August Tollemache ja va veure, al 1870, el gran potencial urbanístic del passeig del qual escrigué:

Aquest indret de la Rambla està resguardat a la part nord per altes muralles, i, mentre s'està assegut als seus peus, escoltant el suau murmuri del mar a sota, un no pot més que recordar-se d'aquells que són a Anglaterra, per als qui aquest lloc seria un paradís quan comença la primavera; l'aire tan tènue i sec, l'escena tan plena d'un plaer plàcid, sense que ni tan sols un captaire alterés aquella pau i serenitat⁸⁰ (fig. 17).

L'únic indret amb plantacions de certa antiguitat era el que es coneixia amb el nom de *jardín del general*, situat davant la porta de Sant Antoni, famós per les seves acàcies, plataners i oms que, segons Pascual Madoz, sumaven un total de 300 exemplars. En comparació amb d'altres ciutats, aquest jardí resultava minúscul, com puntualitza George Alexander Hoskins.⁸¹ En aquest període s'urbanitzà el passeig de Sant Francesc —arbrada extramurs de la ciutat— i el de Santa Clara —actualment de les Palmeres. Aquest últim sobresortia per la seva configuració topogràfica i per les excel·lents vistes sobre la mar Mediterrània. Però no serà fins unes dècades més tard que aquest passeig es convertirà en lloc d'esbarjo durant el període estival. En aquell temps la seva orografia era irregular atès que encara no havia estat desmuntat el fort de Cervantes⁸² (fig. 18).

79 BEGIN, E.: *Voyage Pittoresque...*, 1852, p. 175-177.

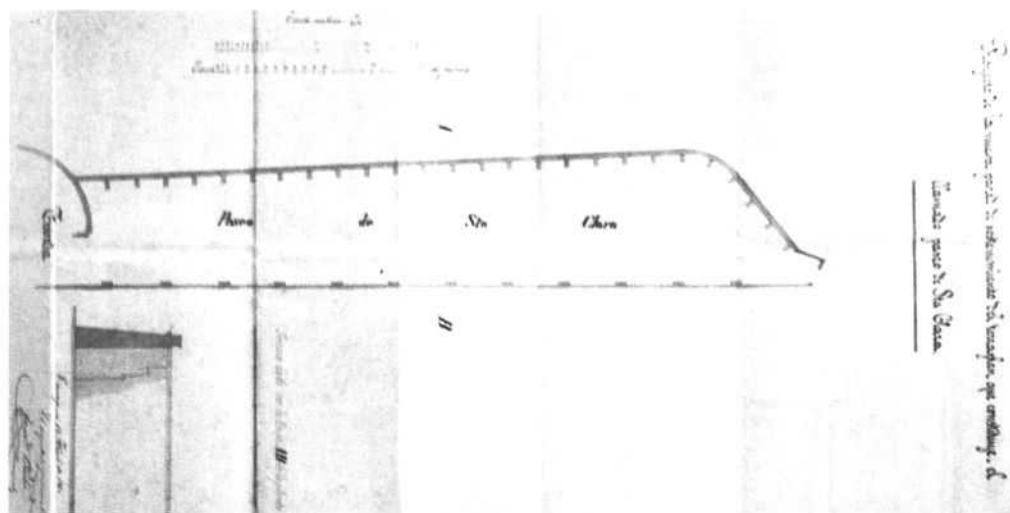
80 «This terrace of the Rambla is sheltered from the north by high ramparts, and as we sat in the low wall listening to the faint murmuring of the sea beneath, we could not but call to mind those in England, the whom this place would be a paradise in the early spring; the air so soft and yet so dry; the whole scene so full of placid enjoyment, without even a beggar to disturb its peace and serenity» (fig. 17).

TOLLEMACHE, W. A.: *Spanisch Towns and Spanisch Pictures*, London: J. T. Hayes, 1870, p. 205-206. Tollemache observà l'escassetat d'aigua de la ciutat, motiu suficient per demostrar la causa del reduït arbrat públic. Així mateix, la manca d'un sistema de distribució d'aigües potables obligà la ciutadania a buscar el desitjat líquid a les fonts públiques. Amb un to certament pintoresc, descrigué com s'havia trobat, al passeig de Sant Antoni, un dona portant una càntera d'aigua.

81 HOSKINS, G. A.: *Spain as it is*, London: Colburn and Co, 1851, p. 49.

82 El Fort de Cervantes o del Toro es començà a desmuntar el 1884. Vid: AHMT Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: s/n Del Fort de Cervantes (vulgarment Toro) 1884. Arq. R. Salas. Núm. d'exp.: 135. Per a l'execució de les obres de desmunt d'un tros del Fort de Cervantes. Sign.: s/sign.; AHMT Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1882-1889. Núm. d'exp.: s/n «1882. Antecedents relatius a la concessió de parte del Fuerte de Cervantes para Ensanche de la vía publica». Sign.: s/sign., i ACA Fons: Comandància d'Enginyers. Negociat: IV Assumptes. Caixa: 514. Núm. d'exp.: 1965. Baluard de Cervantes. 1879/1883. Sign.: ACA. DI. COM. INGENIEROS.

18. *Proyecto de la nueva pared de sostenimiento del terraplen que constituye el llamado Paseo de Santa Clara*, Francesc BARBA I MASIP, 13.04.1860. E 1:400; 1:500 detalls. 29 x 56 cm. Carson tinta. Planta i secció. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «5 Reforma de la Muralla y Paseo de Santa Clara (condiciones de la obra: planos 3) Año 1860». Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

La desamortització

L'exclaustració⁸³ fomentà el deteriorament d'un gran nombre d'edificis religiosos que quedaren abandonats als quals no es pogué assignar un ús immediat, a causa, fonamentalment, de l'elevat cost de rehabilitació. Josep Criviller exposà al 1839:

Ecsisten [sic] muy deteriorados los edificios que sirvieron de conventos á los Agustinos, Dominicanos, Trinitarios, Mercenarios y Carmelitas descalzos; pero se conservan en buen estado los que fueron de los Franciscanos y Capuchinos con motivo de haberse ocupado el primero para la Gefatura de policia y sus dependientes, y el segundo con el recien establecido Instituto tarracense... Ademas siguen ocupados por religiosas de sus respectivas órdenes, Carmelitas descalzas, madres de la enseñanza, Beatas de Santo Domingo y Franciscas de Santa Clara, como tambien de várias otras iglesias.⁸⁴

Alguns d'ells s'enderrocaren per tal d'obrir amplis carrers —és el cas del Seminari Tridentí—⁸⁵, i d'altres, com el convent dels Dominics, revertiren en nous espais per a

- 83 Un estudi molt detallat sobre les conseqüències de la desamortització de Mendizábal la trobem al diccionari geogràfic, històric i estadístic de Pascual Madoz, l'anàlisi del qual ha estat inclosa, com a annex a: ORDIERES DIEZ, I.: *Historia de la Restauración Monumental en España (1835-1936)*, Madrid: Ministerio de Cultura, 1995, p. 273-350, en concret sobre la província de Tarragona p. 334-336.
- 84 CRIVILLER, J.: *Descripción topográfica [de Tarragona] de la mayor parte de los pueblos...*, 1839, p. 6.
- 85 AHMT Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: 1874 Policia Urbana/Foment. Núm. d'exp.: «1874 38. La Administración de Hacienda remite á informe el expediente instruido para la cesión de parte de Seminario conciliar, con destino á usos municipales». Sign.: 20 6.7. Es tractava dels carrers de Sant Francesc, Hospital —Comte de Rius— i plaça d'abastos —projecte.

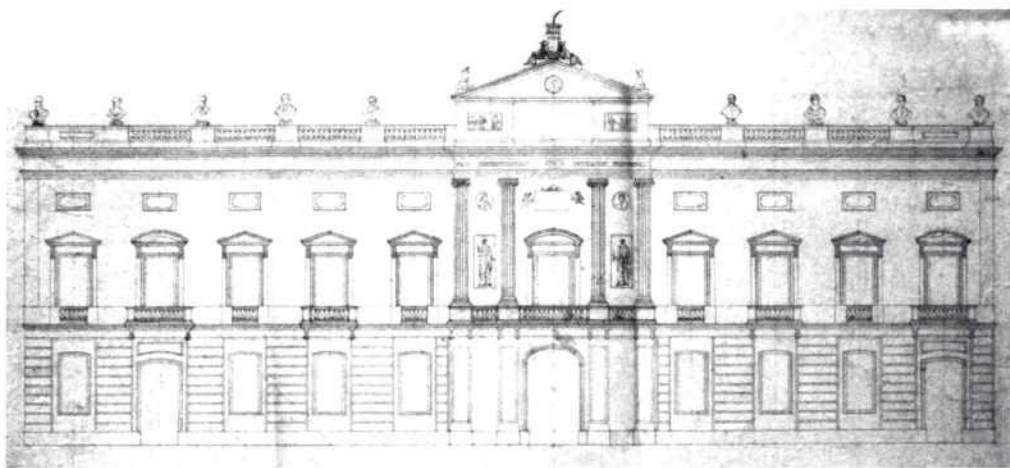
la Diputació i l'Ajuntament (fig. 19). Aquest edifici restaurat i remodelat per Francesc Barba i Masip i per Francesc Rosell, significà la reorganització de la plaça de la Constitució —actualment plaça de la Font—, empresa en la qual ja havia treballat l'arquitecte municipal Josep Oriol Bernardet. Fins principi del vuit-cents, se la coneixia com la plaça del Corral, i, tal com Bonaventura Hernández junt amb Francesc Morera descrigueren, era:

Toda la extensión que en el dia ocupa la plaza estaba poco menos que intransitable, ya por las moles informes desprendidas de las masas del gran monumento, desparramadas en el mayor desorden, ya por las zarzas y malezas que crecian libre y abundantemente, y cómo á aquel punto iban á parar los desperdicios y basuras arrojadas desde las ventanas abiertas al Sur de las casas de la calle de Caballeros.

Però aquesta fisonomia desastrosa anà millorant amb els anys:

...desapareciendo las zarzas y ruinas y levantóse sobre las covachas de la plaza del corral una línea de casas de poca apariencia, destituidas de todo gusto arquitectónico, algunas de ellas existentes aún, habitadas constantemente hasta estos últimos tiempos por labradores y gente pobre; pero el nuevo barrio no adquirió importancia hasta que á principios de siglo, construida la Rambla y abiertas la Puerta de Santa Clara y San Francisco, se le comunicó movimiento y obtuvo vida propia, que se ha desarrollado sucesivamente.⁸⁶

Si bé en un primer moment no era encara l'espai més lluït de la ciutat, gradualment fou canviant i passà a ser, a finals del segle dinou, un dels indrets més transitats i concorreguts els dies de festa, junt amb el passeig de Santa Clara i l'Esplanada —Rambla Nova.

19. *Fachada principal*, Francesc BARBA I MASIP, 22.10.1860. E: 1:100. 42 x 56 cm. Carson tinta. Alçat. AHAT. Fons: Salas. Caixa: 15. Núm. d'exp.: «187 (56) Ayuntamiento». Sign.: Leg. XXI.

86 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA, E: *Descripción histórica de las estatuas, medallones, bajos relieves y bustos que adorna el frontispicio del palacio de las Excmas. Diputación Provincial y Ayuntamiento de la fidelísima y ejemplar ciudad de Tarragona*, Tarragona: Imp. Puigrubi y Aris, 1865, p. 7-8.

El museu

Bonaventura Hernández fou el director del museu arqueològic o de *Antigüedades*,⁸⁷ i és normal que reivindicés el paper dels museus dins la societat, encara que no arribà a justificar la seva tasca museística ni els seus procediments museogràfics. Sostingué que la riquesa del museu de la ciutat es devia en part a la gran quantitat de troballes procedents dels desmunts d'algunes vies de la població, destacant el carrer de la Unió i l'àrea del Gasòmetre. Per no fou l'únic preocupat pel tema. L'any 1870, Fernando Fulgosio en la seva *Crónica General* elogiat les gestions portades a terme per la Societat Arqueològica, i en concret per Joan Francesc Albiñana, per tal de fundar un museu on es disposaren els seus fons:

...en calidad de depósito, y otros por donativo, fueron acumulando tan preciosa antigüalla como la ciudad encierra. Estatuas, anillos, monedas, objetos de barro, mármol, bronce, van de día en día enriqueciendo la preciosa colección.⁸⁸

Exposats, segons Francesc Pi i Maragall,

...los bellos restos de un Apulino, obra casi inimitable de la escultura romana, los fragmentos de una Vénus, estatua no menos apreciable aunque no alcance á la obra en delicadeza, bellos bajos relieves, ánforas, restos de la arquitectura antigua y un mosaico ya algo destrozado en cuyo fondo vese al jóven Baco en una carroza tirada de Tigres.

El recinte d'exposició es reduïa a unes petites sales de l'actual Ajuntament —tocant a l'actual Pati de Jaume I—, la seva ubicació a criteri de Francesc Pi i Maragall «...no corresponde ciertamente este museo á la grandeza de la ciudad».

Malgrat els desigs de l'*Acadèmia* d'oferir un recinte més adient «...siguiendo la marcha irresistible del siglo, trabajará con actividad y celo a fin de que pronto corresponda á las esperanzas del viajero»,⁸⁹ el nou edifici no s'erigirà fins passada la darrera Guerra Civil.⁹⁰

87 Fundat per Vicente Roig «Vicentó» el 1786. Vid. RIERA GUÉLL, M.: *Estampas Tarraconenses*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1979, p. 31.

ALBIÑANA Y DE BORRAS, J. F.; BOFARULL Y BROCA, A. DE: *Tarragona monumental...*, 1849. Segons aquests autors Vicente Roig fou el difusor del col·leccionisme a Tarragona i fou emulat per «...Hernández Sanahuja y otros jóvenes de noble desprendimiento», p. 6. El mateix Antoni Albiñana posseïa una magnífica col·lecció d'antiguitats —de marbres, terracotes i medalles— a la casa que tenia al carrer Carnicerías del Capítol, 6 —actualment Mare de Déu del Claustre.

88 FULGOSIO, F.: *Crónica de la Provincia...*, 1870, v. 12, p. 19.

89 PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca...*, 1842, p. 213-214.

90 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1939-42 Governació. Expedients varis. Núm. d'exp.: s/n. «Incoado con motivo de una petición del Excmo. Ayuntamiento de Tarragona de ayuda a la construcción de un Museo Arqueológico Provincial». Sign.: CPF 49.

DIVERSOS AUTORS: *Realidades 1950 Resumen de las obras terminadas o que se iniciarán en la provincia de Tarragona al conmemorar el XIV aniversario del 18 de Julio*, s. ll., s. e. DIVERSOS AUTORS: «Noticario» a: *Boletín Arqueológico*, LIX, (1959), gener-desembre, p. 65-68.

El gust

En les obres estudiades, és abundant la informació relativa als vestigis del passat, i tanmateix sembla poc atractiu als seus autors relatar els petits progressos i transformacions que es van produint gradualment a la ciutat. Un cas molt significatiu és la poca atenció donada als indrets d'esbarjo o d'oci, com el teatre o els *Campes de Recreo*—destacant el *Tiro de la Gallina*.

El Teatre Principal fou descrit per Pascual Madoz i també per Josep Ruiz i Josep Criviller. El primer ens informa de qui fou l'arquitecte, dels anys de construcció i de l'estil, mentre que Ruiz i Criviller es mostren més preocupats per les mides i la capacitat de la sala, sense aturar-se en la seva decoració. Encara que es tractava, segons els autors, d'un: «...magnífico y grandioso este edificio si se atiende á su frontis, que es de una arquitectura seria y bien organizada: dandole un aire de ligereza su reducida y bien distribuida capacidad, del que escasean otros mas suntuosos y de mayores dimensiones».⁹¹

La sala d'espectacles de Tarragona estava controlada per l'estament eclesiàstic, atesa la importància i influència del clergat en una ciutat amb seu arquebisbal. L'edifici pertanyia a la Fundació de l'Hospital, que gestionava i encarregava les funcions. L'experimentació i innovació, en exhibicions teatrals, quedava a càrrec d'altres entitats o societats culturals de la ciutat.

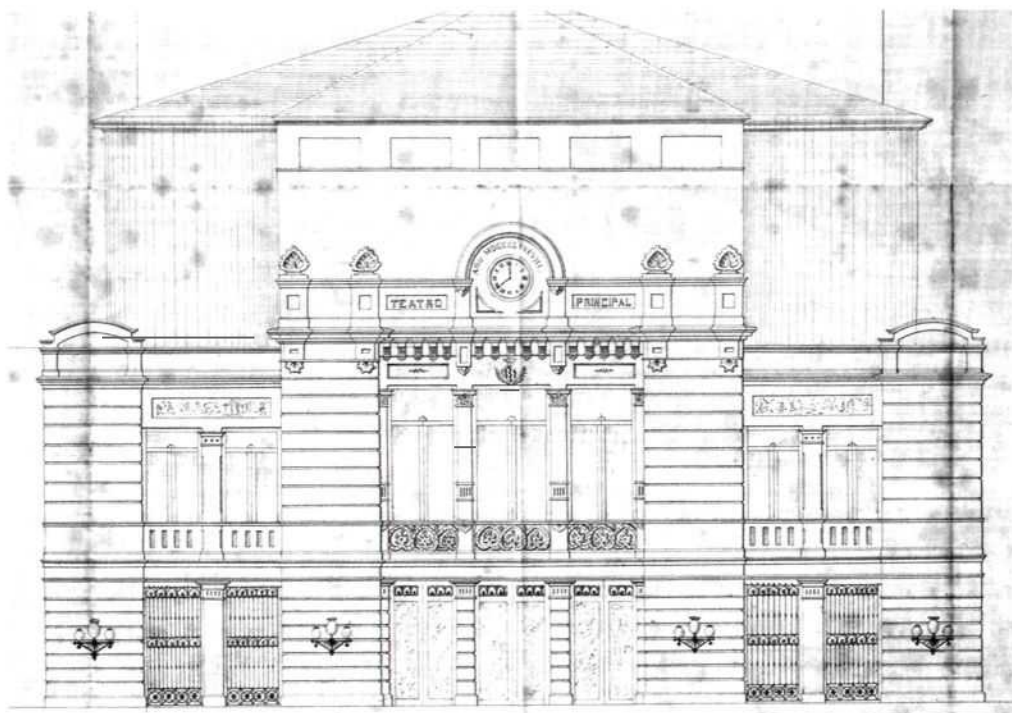
Si fins ara, a partir de les fonts impreses, hem pogut analitzar la transformació del paisatge urbà i d'un edifici tan singular com el desaparegut *Teatro Principal*, aquest estudi també ens ha permès de fer una ressenya d'una obra de caràcter religiós com el Palau Arquebisbal, aixecat sota el patrocini de l'arquebisbe Romualdo Mon y Velarde [1815]. La seu arquebisbal havia quedat totalment enrunada en els fets del setge de Tarragona,⁹² i per això es construí un edifici de nova planta al solar de l'antiga pabòrdia. La nova construcció, de clar estil neoclàssic, fou elogiada pels narradors del segle XIX, no tant pel seu estil sinó pel domini de les tècniques de talla de pedra, apreciables en les perfectes peces dels carreus i en els colors dels jaspis.⁹³

91 RUIZ Y RUIZ, J.; CLIVILLER, J.: *Descripción Geográfica, Histórica, Estadística...*, 1846, p.40.

92 MORERA I LLURADÓ, E.; CARRERAS CANDI, E. (dir.): *Geografía General de Catalunya. Tarragona*, Barcelona: Albert Marínez, 1919. Descrigué: «Ars o Ciutadella [...] destinat a palau del Paborde, primer dignatari de la comunitat capitular; després va convertir-se en hostatge del arquebisbe. Enderrocet en l'any 1813, en una part de son pati, lo prelat axecà lo palau arquebisbal», p. 115.

També concretà que a «...l'interior la obra del palau de la Pabòrdia, provablement esmotxada per enderrochs, quen va ésser destinada a habitació de llur dignatari, y molt més en la actualitat, al emplaçar en son paviement lo nou edifici de palau arquebisbal, després de son enrunament ab la voladura del any 1813», p. 183.

93 MELLADO, F. de P.: *Enciclopedia moderna...*, 1854, p. 935-936. Aquest autor també féu una breu ressenya del Teatre Principal. HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 78. Afirmen que es tracta d'un *gracioso edificio* però consideren lamentable l'aspecte de fortalesa del seu interior.

20. *Alzado*, Emilio CAMBARA BISBAL. 01.01.1888. E: 1:100. 59 x 81 cm. Tela encerada tintes. Alçat. AHAT. Fons Salas. Caixa: 12 (4). Núm. d'exp.: «65 Planos, presupuesto y memoria del nuevo teatro 1888. Junta administrativa del Hospital de San Pablo y Santa Tecla de Tarragona». Sign.: Leg. XVII.

La valuosa consideració dels diferents títols fins ara esmentats no sols rau en la seva visió de la ciutat, sinó també en els comentaris referits al gust i a les preferències estilístiques.⁹⁴

94 Recentment, s'han publicat alguns estudis referents a la visió dels viatgers de l'art espanyol. Entre els diferents títols citaré: CALVO SERRALLER, F.: *La imagen romántica de España. Arte y arquitectura del siglo XIX*, Madrid: Alianza, 1995. CASADO LOBATO, C.: *La vida tradicional según los viajeros. Así nos vieron*, Salamanca: Centro de Cultura Tradicional - Diputación de Salamanca, 1994. PARDO, A.: *La visión del arte español en los viajeros franceses del siglo XIX*, Valladolid: Universidad de Valladolid, 1989. TORMO, E.: *Charlas académicas. Centenario de Alexandre de Laborde el Hispanista Magnánimo*, Madrid: Imp. Viuda de Estanislao Mestre, 1944.

Amb relació als viatgers i Tarragona, han estat publicats: RECASENS I COMES, J. M.: «Tarragona vista per viatgers estrangers dels segles XVI i XVII» a: MAS, M. C.; SOLER, E. A. (ed.), *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental «Margalló del Balcó», Tarragona, 1991, p. 93-121 i BIGORRA I TRILL, M. C.: «Algunes visions de la ciutat de Tarragona. El llibres de viatges i el diccionaris geogràfics (segle XVIII-XIX)» a: MAS, M. C.; SOLER, E. A. (ed.), *Recull Mateu Fletxa «el Vell» (1481-1553)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental «Margalló del Balcó», Tarragona, 1992, p. 125-165.

El passat romà i la gran quantitat de vestigis antics repartits per tot arreu, fou el vincle d'unió de totes les publicacions, i quedaren relegades a un segon pla obres tan significatives com el convent de Sant Agustí, per citar-ne un cas. La Catedral, de grans proporcions, assentada sobre un dels indrets més elevat, dominava la ciutat; i és per això que no podia quedar al marge de les més variades descripcions. Així i tot, a finals del segle XVIII, els escriptors, imbuïts d'un clar esperit academicista, menystingueren tot allò medieval i ho consideraren «...anterior al buen gusto de las Artes en España», expressió repetida moltes vegades en l'obra d'Antonio Ponz.⁹⁵ Alguns coetanis foren encara més explícits, com Joseph Townsend, que escrigué:

La catedral edificio, muy macizo, fue construida en 1117; por consiguiente, es venerable por su antigüedad; pero en el interior no hay mas que una sola capilla dedicada a Santa Tecla, que sea digna de atención. La cúpula es soberbia las columnas bellísimas y sirven para dar a conocer los preciosos mármoles que produce el país circundante.⁹⁶

Altres viatgers, per contra, no foren tan intransigents, Joseph F. Peyron [1772-1773] menciona: «La catedral es digna de curiosidad por su tamaño, la elegancia gótica de su arquitectura y una magnífica capilla construida en jaspes y en mármoles soberbios en honor a Santa Tecla.»⁹⁷

Aquesta evolució en la valoració de l'art medieval queda perfectament contrastada si comparem el contingut de les diferents publicacions d'Alexandre Laborde. A l'any 1809 escrivia: «La catedral és l'edifici que avui dia més crida l'atenció. Té un tipus d'estil que és digne de ser valorat quan t'hi fixes. És una gran nau construïda amb carreus de pedra, té 170 peus de llarg i 127 d'ample, dividida en tres naus separades per cinc arcs i suportades per grans pilars molt massissos, sobre els quals s'aplicaren columnes d'ordre corinti»⁹⁸ i en la següent edició de l'*Itinerario...* [1834] afegí «És la més bella i la més digna de tenir en consideració de tots els edificis d'aquest tipus que es troben a Catalunya».⁹⁹

95 PONZ, A.: *Viaje de España*, Madrid: J. Ibarra, 1785-1789, v. XIII, t. 166 [Madrid: Aguilar, 1947/1988]. La influència d'aquest autor en el pensament arquitectònic ha estat estudiada per: MÉLIDA, J. R.: *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. Homenaje conmemorativo de D. Antonio Ponz en la sesión inaugural del año académico 1925 a 1926*, Madrid: Tipo. Nieto y Compañía, 1925 i PUENTE, J. de la: *La visión de la realidad española en los viajes de don Antonio Ponz*, Madrid: Editorial Moneda y Crédito, 1968.

96 GARCÍA MERCADAL, J.: *Viajes de Extranjeros por España y Portugal*, Madrid: Aguilar, 1962, v. 3, p. 1649. Cal assenyalar que la capella fou traçada per l'arquitecte Josep Prat, a qui va ser atorgat el títol d'acadèmic de mèrit per aquesta obra. Les escultures són obra de Carles Salas.

97 GARCÍA MERCADAL, J.: *Viajes...*, 1962, v. 3, p. 733.

98 «L'église cathédrale est le seul qui puisse aujourd'hui fixer l'attention, encore est-il d'un genre à mériter peu qu'on s'y arrête. C'est un grand vaisseau construit en pierres de taille, long de 170 pieds, et large de 127, divisé en trois cefs; cinq arcs les séparent de chaque côté; ils sont soutenus par de grands piliers d'un massif énorme, sur chacun desquels on a appliqué douze colonnes d'ordre corinthien.»

LABORDE, A.: *Itinéraire Descriptif...* 1809², p. 98.

99 «Elle est le plus beau et le plus considerable de tous les édifices semblables en Catalogne».

LABORDE, A.: *Itinéraire Descriptif...*, 1834, p. 131.

Aquest canvi d'opinió, en pro de la Catedral de Tarragona, que podem observar també amb relació a altres edificis, pot donar lloc a confusió en el moment d'analitzar de forma crítica l'obra de Laborde; a més, la traducció lliure espanyola de Mariano de Caberizo eliminà gairebé tots els comentaris pejoratius de l'obra d'Alexandre Laborde. Així amb relació a la Catedral escriurà: «La iglesia catedral es el único edificio que puede fijar la atención. Es de piedra sillería, dividida en tres naves espaciosas: construyose desde fines del siglo XII hasta fines del XIII.»¹⁰⁰

Continuant els postulats d'Alexandre Laborde i d'Antonio Ponz, el 1833, l'autor del diccionari (SBMFCLD) tornà a incidir en la mala qualitat de l'arquitectura religiosa de la ciutat de Tarragona, amb aquesta censura despietada:

Suscribiendo á la justa censura que en la parte artística hizo Don Antonio Ponz de las otras iglesias de esta ciudad, dirémos: que en ninguna de ellas se observa cosa alguna que merezca la atención de los inteligentes en las tres nobles artes, y lo mas que se encuentra se reduce á embrollos de talla sumamente ridículos, bien que con el total despojo que sufrieron en la guerra de la independencia han desaparecido muchos de aquellos defectos, tan impropios del decoro y seriedad, que debe reinar en los templos. Las portadas, por las que se conoce generalmente el mérito de la obra, y el gusto del artista, son todas tan mezquinas ó desarregladas en su arquitectura, excepto la del convento de Santa Clara, que con solo dos columnillas de orden jónico empotradas, hacen mejor efecto por su sencillez y proporciones, que la iglesia de San Francisco, y la que fué de los Jesuitas, con todos sus adornos y ojarascas.¹⁰¹

En l'ambient de l'*Acadèmia de San Fernando* i, en particular, en els discursos oficials, existí una preocupació per l'art medieval. El pensament acadèmic evolucionà des d'una interpretació espiritual de l'art fins a una visió més científica¹⁰² i, un procés similar podem advertir en les obres d'alguns erudits. Francesc Pi i Maragall¹⁰³ [1842], en el seu passeig romàntic per la Catedral de Tarragona, coincidí amb una tempesta acompanyada de descàrregues elèctriques que il·luminaven en els moments precisos els aspectes artístics més rellevants,¹⁰⁴ va voler que l'obra escultòrica transcendís a l'artista mateix en reflexionar «¿Es posible que manos humanas pudieron dar á sus follajes tanta delicada

100 CABERIZO Y BASUAS, M.: *Itinerario descriptivo de las provincias de España y de sus islas y posesiones en el mediterráneo, con una sucinta idea de su descripción geográfica, población histórica civil y natural, agricultura, comercio, industria, hombres célebres, carácter, y costumbre de sus habitantes y otras noticias que amenizan su lectura. Traducción libre de la que publicó en francés Mrs. Alexandre Laborde en 1809*, València: Imp. Ildefonso Mompie, 1816, p. 36. [València: Lib. Cabrerizo Imp. José Ferrer de Orga, 1826/facsímil: València: París, 1998].

101 SBMFCLD: *Diccionario...*, 1833, t. IX. p. 502.

102 ISAC, A.: *Eclecticismo y Pensamiento arquitectónico en España. Discursos, Revistas, Congresos, 1846-1919*, Granada: Diputación Provincial de Granada, 1987, p. 63-69.

103 PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca...*, 1842, p. 222-232.

104 «La tempestat redobla sus esfuerzos. Cruza el rayo el espacio, y la catedral oscila en una atmósfera de fuego. En tanto suena el órgano, é hinche de armonía las espaciosas naves [...] la catedral tiembla sobre sus cimientos —El rayo acaba de iluminar á la derecha del presbiterio un sepulcro de mármol.»

Vid. PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca...*, 1842, p. 229.

deza, tanta belleza á sus figuras?»¹⁰⁵ i donà una especial importància al programa escultòric «Cuando se ha dicho que los templos góticos son grandes poemas religiosos escritos en piedra, se ha enunciado una verdad altamente luminosa».¹⁰⁶ Molt més moderades foren les reflexions de Bonaventura Hernández i Josep M. Torres [1869], que la consideraren «...grandioso monumento de la piedad cristiana».¹⁰⁷

Tant Hernández com Torres examinaren la composició de la Catedral i en criticaren durament la mescla de corrents estilístics; és a dir, la pesada arquitectura romanico-bizantina enfrontada a la lleugera composició ogival «de origen árabe». No valoraren les aportacions d'altres èpoques i comentaren:

...vease afeada la gravedad de la belleza ojival con pegotes mal zurcidos de arquitectura y gustos diferentes, observándose confusamente mezcladas y apiñadas todas las degradaciones y transiciones arquitectónicas, [...] descuella no obstante por encima de la confusa multitud de mezquinas y raquíticas construcciones la nave principal de la antigua basílica con su gigantesco cimborrio.¹⁰⁸

Ambdós eren membres de la Comissió de Monuments de la Ciutat i estaven a favor d'un projecte integral de restauració, que retornés a l'edifici el seu caràcter ideal, reflectit en les solucions pròpies del gòtic.

Cal aquí fer especial puntualització sobre la importància historiogràfica de l'*Indicador Arqueológico*. Elies Rogent i August Font quan van presentar davant el Capítol Metropolità la memòria justificativa del seu projecte de restauració de la Catedral de Tarragona [juny de 1884],¹⁰⁹ van dividir-la en dues parts: *preliminares históricos-arqueológicos* i *estudio crítico de la Santa Iglesia*. El primer apartat és el que ens interessa destacar per al nostre estudi que, en part, és fruit d'una lectura atenta de l'*Indicador Arqueológico*. De la mateixa manera que Hernández i Torres, aquests dos projectistes-restauradors consideraren la poca intel·ligència dels arquitectes autors de les capelles laterals on adoptaren el corinti o el xorrigueresc en lloc del gòtic, contravenint la fàbrica medieval, i sobre això escrigueren «...traspasando los límites de una colocación razonada [...] no domina pensamiento de conjunto y son obras aisladas que mutuamente se destruyen».¹¹⁰

Rogent i Font argumentaren, amb relació a l'obra d'Hernández i Torres, la consideració de la manca d'harmonia de les capelles del transsepte, al costat corresponent a

105 PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca...*, 1842, p. 228. La cita fa referència a l'altar major.

106 PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca...*, 1842, p. 224.

107 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 33.

108 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 32; altres comentaris del mateix tipus p. 33; 35; 43; 44-46; 48; 52-53; 67-68. Un altre autor esmenta les gestions de l'*Academia de San Fernando*, Vid.: TODA, E.: *Guía de España y Portugal. Con un mapa de la Península y planos de las principales ciudades*, Barcelona: Enrique López, 1892, p. 64-68.

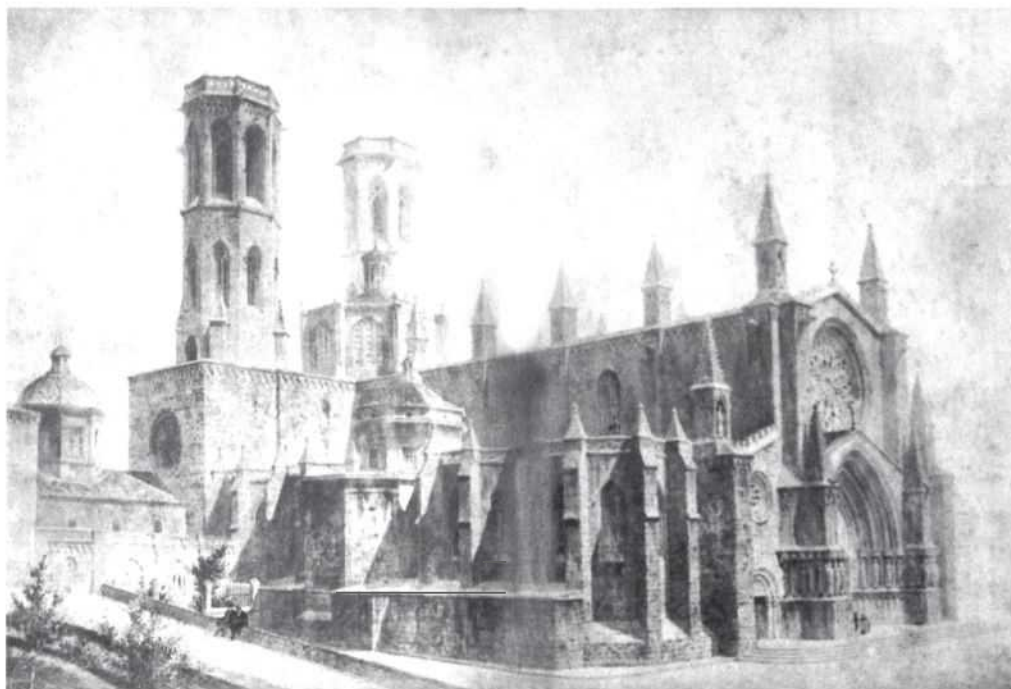
109 AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, f. 2-20. Sign.: s/sign. HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 32-68; 73-77.

110 AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, f. 8v; 13. Sign.: s/sign.

l'epístola: Sant Cosme i Sant Damià, i al costat de l'evangeli: el Crist de la Salut i la Verge del Roser.¹¹¹ Per aquests dos arquitectes, la Catedral de Tarragona fou entesa com:

...un conjunto anacrónico de cuerpos algunos no relacionados y antitéticos, que mutuamente se perjudican; y que, es preciso analizarlos detalladamente, buscando su valor positivo y vida de relación, dando soluciones en cada caso para alcanzar, si no la unidad, porque este es imposible, la armonía necesaria¹¹² (fig. 21).

21. Portada del proyecto de restauración de la catedral Tarragona. Elies ROSENT i August FONT. 1884. Fotografia, A. Torija. AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, tom II. Sign.: s/sign.

- 111 AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, f. 9-10; 30v-31 Sign.: s/sign. HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...*, 1867, p. 45 varen escriure en relació amb la de Sant Cosme i Sant Damià: «es otra adherencia tanto ó más irregular [...] interrumpiendo la unidad armónica del monumento.»

I sobre les ubicades al costat de l'evangeli: «existen tres capillas... sin gusto arquitectónico ni armonía de ningún género, un verdadero adefeio [sic].»

- 112 AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, f. 19. Sign.: s/sign.

En relació als projectes de restauració de la catedral de Tarragona podeu consultar: ORTUETA HILBERATH, E. de: «La catedral de Tarragona y las transformaciones urbanas de la parte alta de la ciudad» a: RAMALLO ASENSIO, G. (coord.): *Actas del Congreso el Comportamiento de las Catedrales Españolas. Del Barroco a los Historicismos*, Múrcia: Universidad de Murcia, Consejería de Educación y Cultura, 2003, p. 159-167.

TARRAGONA FINS A L'ESCLAT DE LA GUERRA CIVIL

Malgrat que es publicaren un major nombre de guies que de diccionaris geogràfics i estadístics, no es produí una ruptura amb els postulats estètics del període anterior.¹¹³ Erudits locals com Sanç Capdevila, Emili Morera, Luís del Arco..., divulgaren els seus descobriments i investigacions de la ciutat amb un clar sentiment patriòtic i de revaloració dels emblemes nacionals. Quines persones estaven interessades en aquestes obres? Lògicament, el conciutadà delerós de conèixer el passat de la seva ciutat, l'antiquari d'altres localitats i el turista. Gràcies a la revolució industrial canvià l'estructura del treball i algunes classes socials disposaren de més temps lliure. Així nasqué la cultura de l'oci, tan present en la nostra societat actual, que motivà l'aparició d'un nou gènere literari destinat específicament als visitants. L'estructura dels llibres s'articulà en itineraris, de forma diferent a l'erudició romàntica i malenconiosa de l'època anterior. Destaca la política editorial de *Baedecker*, si bé cal a dir que en l'àmbit local alguns títols d'Emili Morera o Luís del Arco tenen semblança a una guia de viatge.¹¹⁴ La imatge de la ciutat s'amplia amb la descripció d'edificacions recents que fins llavors havien quedat en l'oblit.

En aquest moment augmenta la producció literària vinculada amb l'estil *ogival*.¹¹⁵ Com ja hem observat més amunt, en contrastar les diferents publicacions d'Alexandre Laborde i també d'autors catalans com Pau Piferrer i Francesc Pi i Maragall (1839), els

- 113 GARCÍA GÓMEZ, F.: «*Descubriendo la Ciudad (I). El Urbanismo Malagueño según los viajeros extranjeros del siglo XIX*» a *Baetica*, (1995), núm. 17, p. 7-29, a partir de les investigacions de Manuel Bernal Rodríguez establí quatre períodes: abans de la guerra, durant la Guerra de la Independència, el segon quart del segle XIX i els posteriors a 1850. Això ens descobreix que conceptualment s'evolucionà molt en el darrer terç del dinou. Altres estudis del mateix autor són: «*Descubriendo la Ciudad (II). La arquitectura malagueña según los viajeros extranjeros del siglo XIX: La Catedral*» a: *Baetica* (1996), núm. 18, p. 7-16; «*Descubriendo la ciudad (III) La arquitectura malagueña según los viajeros extranjeros del siglo XIX: los restos musulmanes*» a: *Baetica* (1997), 19 (I), p. 41-57.
- 114 MORERA I LLAURADO, E.: *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórica arqueológica de todos sus monumentos y edificios públicos civiles y eclesiásticos y militares. Guía para su fácil visita, examen e inspección*, Tarragona: Tipografía F. Arís, 1891. ARCO Y MUÑOZ, L. del: *Nueva Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia. Geografía, historia, descripciones, investigaciones arqueológicas, costumbres tradiciones, leyendas, itinerarios, instrucciones prácticas*, Tarragona: F. Arís, 1912². En ambdós llibres, a cada capítol es descriu una excursió.
- 115 Sota la denominació *estil ogival* s'aglutinà tot l'art medieval.
- 116 PIFERRER, P.; PI I MARAGALL, F.: *Recuerdos y Bellezas...*, 1939 [1839], p. 199. Els autors indicaren el canvi de rumb en escriure: «si ha notado el plan general que la historia de las poblaciones seguimos, y observado cuán escasas noticias hemos dado de las dominaciones anteriores á la invasión de los godos; extraño le parecerá que, dejando luego de mencionar los acontecimientos de la circunferencia de la Edad media, en cierto modo únicos que hasta ahora nos han ocupado, nos remontaremos a la antigüedad romana, y demos de paso una ojeada á las oscuras tradiciones que de los fenicios en Cataluña se perservan.»

L'any 1842, continuà en la mateixa línia en estudiar en el seu llibre *España. Obra pintoresca* tant les muralles com la Catedral de Tarragona.

quals justifiquen haver iniciat els seus comentaris sobre la ciutat de Tarragona amb dades anteriors a la dominació dels gots.¹¹⁶ Posteriorment, el 1865, George Edmund Street ja no es refereix al passat romà malgrat que:

...debiera yo indudablemente, llenar ahora varias páginas para reseñar las antigüedades romanas, que son allí tan numerosas como importantes, por haber sido Tarragona uno de los principales centros de la España romana; pero además de que han sido ya prolijamente y repetidamente descritas, el tiempo de que disponía sólo me consintió darles un vistazo muy rápido a menos de que hubiese preferido descuidar por ellas los monumentos cristianos para mi mucho mas interesantes, cosa que en verdad, no iba yo muy dispuesto.¹¹⁷

Tota aquesta renovació ideològica propicià que la Catedral de Tarragona adquirís —durant aquest període— una major importància dins les publicacions,¹¹⁸ en detriment de l'espai dedicat als vestigis romans.¹¹⁹ Aquest fet estava molt relacionat amb l'aparició dels estils *neos* i la nova política de restauració d'edificis emblemàtics com eren i són les catedrals.¹²⁰ Culturalment, ressorgiran moviments neocatólics com un clar repudi a les polítiques desamortitzadores anteriors —Mendizabal, Madoz.

Restaurar

La intervenció en el patrimoni medieval adquirí un nou protagonisme. Antoni Aulestia Pijoan, detallà en una extensa nota a peu de pàgina tot allò que feia referència al projecte de restauració presentat per Elies Rogent i August Font:

...el plan es completo, abrazando el interior y el exterior y las dependencias todas de la Metropolitana. Las obras que se señalan para el exterior son la terminación del frontis; la desaparición de todos los adimentos que cubren las líneas de los ábsides de las capillas laterales, la conclusión de los pináculos, etc., y levantar otro campanario colateral con el existente, al cual se añade un piso.

117 STREET, G. E.: *La arquitectura gótica en España*, Madrid: Calleja, 1926, p. 294. Realitzà el viatge entre 1861 i 1863, i va publicar la primera edició en anglès el 1865. A més afegí: «...no creo que existan muchos monumentos más dignos de estudio. No conozco ninguno cuyos interiores les superen en robustez, ni aparezcan mas notables y majestuosos, cualidades todas conseguidas no por su vasta escala [...] sino por el vigor de su traza, la sencillez de sus secciones, la extremada solidez de su construcción y el notable contraste de todas esas características con la delicadeza de su decoración escultórica», p. 439.

118 Podem citar a tall d'exemple les paraules d'H. Guerlin: «De tots els monuments de Tarragona, el més remarcable amb diferència és encara la Catedral»

Vid. GUERLIN, H.: *España. Impresiones de Voyage et d'Art*, Tour: Alfred Mame et fils [s. a.].

119 SERRALLACH Y MAS, L.: *Monumentos romanos de Tarragona: apuntes histórico críticos de algunos de dichos monumentos*, Barcelona: Tipografía de la Casa Provincial de Caridad, 1886. Redactat amb motiu de la visita a les ruïnes romanes per l'Associació d'Arquitectes de Catalunya.

120 Per demostrar la importància de les catedrals en els estudis d'arquitectura, es pot llegir l'assaig de LE CORBUSIER: *Cuando las Catedrales eran Blancas. Viaje al país de los tímidos*, Barcelona: Poseidon, 1979 [1936], p. 17-23.

121 PIFERRER, P; PI I MARAGALL, F.: *España sus monumentos...*, 1884, p. 525, i a la p. 505 proposa un projecte de restauració de la façana principal indicant que manca «un airoso triángulo, que hubiese coronado directamente toda la obra [...] pero sólo se ejecutaron de él unas tres cuartas partes, y ciertamente no sabemos con que nombre calificar ese descuido de las personas á quienes incumbía perfeccionar la obra», text idèntic al de la publicació de 1839.

Ademés se construyen los cuerpos de edificio necesarios para las diferentes dependencias de la iglesia de un estilo apropiado, y se rectifican y ensanchan las vías que rodean el monumental edificio.¹²¹

Així mateix, Elies Rogent i August Font extraguaren algunes descripcions i apreciacions de l'obra de Pau Piferrer *Recuerdos y Bellezas de España*¹²²; malgrat que, com ja hem analitzat, tingué molta més transcendència l'*Indicador Arqueológico*.

La idea d'aïllar el monument de les construccions que hi estaven tocant no era nova. Viollet-le-Duc portà a terme aquesta proposta de restauració per a Nostra Senyora de Chartres, amb l'enderroc de totes les dependències dels canonges. També a l'estat espanyol, s'havien practicat demolicions en llocs tan emblemàtics —per a la història de la restauració monumental— com la Catedral de Lleó, sota la direcció de Demetrio de los Rios.¹²³ A l'informe d'Adolfo Fernández Casanova, redactat per avaluar l'actuació d'Elies Rogent i August Font, es manté que:

Es, ante todo, evidente la necesidad de aislar el monumento, adquiriendo para ello la casa del señor Marqués de Tamarit, que habrá de demolerse con las debidas precauciones. Una vez aislado el templo, los trazados de alineación y las expropiaciones que se proponen para el ensanche de la vía principal, así como los movimientos de tierras que se proyectan en las antiguas calles restantes y las modificaciones de las escalinatas para dar acceso al imafrente, comprende dos cuestiones diversas: una de relación del Cabildo con la Administración municipal, que no incumbe á esta Academia; y la otra que se refiere a la visualidad del monumento y á lo que puedan afectar a la solidez de éstas las explanaciones proyectadas. En el primero de estos dos últimos conceptos se beneficia el templo, y en el segundo no se atenta á su estabilidad, [...] Resulta, pues que las reformas proyectadas en las vías que circunvalan al templo son convenientes para éste.¹²⁴

Cal tenir en compte que Fernández Casanovas fou deixeble de Juan de Madrazo, clar exponent de l'ideari de Viollet-le-Duc. I, per tant, tenia molts punts en comú amb els postulats ideològics de Rogent i Font¹²⁵ (fig. 21).

- 122 PARCERISA, F. I.; PIFERRER, P.; PI I MARAGALL, J.: *Recuerdos y bellezas de España Principado de Cataluña*, Barcelona: Imp. Joaquin Balaguer, 1839, v. 1, p. 133, prengué la descripció del frontal de l'altar major. AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, f. 34. Sign.: s/sign.
- 123 NAVASCUÉS PALACIO, P.: «La catedral de León: de la verdad histórica al espejismo erudito», a: *Medievalismo y Neomedievalismo en la Arquitectura Española. Aspectos Generales*, Ávila: Universidad de Salamanca / Uned-Ávila, 1990, (Acta Salmanticensis. Biblioteca de Arte, 16), p. 50; GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.: *La catedral de León. Historia y Restauración (1859-1901)*, León: Universidad de León, 1993, (León: Historia y Sociedad), p. 309-310; RIVERA, J.: *Historia de las restauraciones de la Catedral de León. «Pulchra Leonina»: La contradicción ensimismada*, Valladolid: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Valladolid, 1993, (Arquitectura y Urbanismo, 22), p. 283-286; GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.: *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*, Valladolid: Ámbito, 1996, p. 249-259.
- 124 «Informe sobre el proyecto de restauración de la Catedral de Tarragona, ponente Sr. D. Adolfo Fernández Casanova», a: *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, març de 1894, núm. 133, any XIV, p. 76.
- 125 Un dels seus projectes més emblemàtics fou la restauració de la Catedral de Sevilla (1881-1889). GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.: *La Catedral de Sevilla (1881-1900). El debate sobre la restauración Monumental*, Sevilla: Diputación Provincial de Sevilla, 1994. [Sección Arte, 25]. ORDIERES DIEZ, I.: *Historia de la restauración monumental...*, 1995, p. 137-138. GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.: *Restauración monumental...*, 1996, p. 138-144.

La idea de desvincular els temples de les dependències unides a aquests fou criticada alguns anys després per Leopoldo Torres Balbás, el qual es mostrà contundent quan escrigué «...suprimir, pues, las construcciones adosadas a las catedrales es adular por completo la creación de los artistas medievales que las labraron, reduciendo su efecto al mínimo».¹²⁶

Jeroni Martorell, Josep M. Pujol i Alexandre Soler i March, l'any 1935, es mostraren, en canvi, molt més prudents: «...el monument se'ns presenti envoltat del màxim prestigi»¹²⁷ (fig. 7; fig. 8; fig. 9; fig. 10; fig. 21).

Aquesta problemàtica urbanística queda omesa per part de gairebé tots els viatgers, així i tot són molts els que descriuen la seua envoltada de «casas añejísimas»¹²⁸ o de «un mezquino edificio»,¹²⁹ sense pronunciar-se sobre la conveniència de la seua destrucció. Anys més tard, Luís del Arco recalca la importància de l'edifici de la cambreria que es trobava unit a la seua, amb algunes de les seves dependències orientades a l'interior del temple, les quals gaudien d'unes vistes privilegiades gràcies al seu mirador.¹³⁰ El règim d'enderrocs anava a favor de l'homogeneïtat del monument, en detriment dels diferents estils arquitectònics.¹³¹

Emili Morera, en la seua col·laboració amb la *Geografía General de Catalunya*, sota la direcció de Francesc Carreras Candi, redactà un text ple d'anotacions de les principals in-

126 TORRES BALBÁS, L.: *Sobre monumentos y otros escritos*, Madrid: COAM, 1996 [1918-1974], p. 38.

127 MARTORELL, J.; PUJOL, J. M.; SOLER I MARCH, A.: «L'urbanisme en relació als monuments arqueològics i històric-artístic»: a: II Congrés d'Arquitectes de Llengua Catalana a Tarragona. Organitzat per l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, s. ll., s. e., 1935, s/p. ORTUETA HILBERATH, E. de: «El urbanismo en relación a los monumentos arqueológicos e histórico artísticos»: a: *Congreso Ciudades históricas vivas. Ciudades del Pasado: pervivencia y desarrollo*, Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1997, t. II, p. 289-296.

128 PÉREZ NIEVA, A.: *Por Levante Notas de un viaje*, València: Pascual Aguilar, 1891, p. 96.

129 PIFERRER, P.; PI I MARAGALL, F.: *España sus monumentos...*, 1884, p. 502.

130 ARCO Y MUNOZ, L. del: *Nueva Guía artística y monumental...*, 1912², p. 132-133. MORERA I LLauradó, E.: *Tarragona antigua y moderna...*, 1894, p. 88, comentà: «Para construir las dos expresadas capillas [Sant Tomàs i l'Anunciació] hubo necesidad de derribar parte de la camarería adosada al muro exterior de la Catedral, con una tribuna que miraba al interior del Templo, dejando subsistente el resto del edificio en el llano de la Catedral donde tenia su puerta de entrada. Suprimida poco después la dignidad de camarero, fue adquirida la casa por la noble familia de Montserrat, antecesora del señor Marqués de Tamarit.»

MORERA I LLauradó, E.: *Memoria o descripción histórico-artística de la Santa Catedral de Tarragona desde su fundación hasta nuestros días*, Tarragona: Establecimiento tipográfico de F. Arís e hijo, 1904. A la pàgina 26 (nota 1) llegim: «En el proyecto de restauración de la Catedral, los arquitectos han trazado una calle que desde el llamo de la misma vaya a desembocar en la plaza del palacio arzobispal, con lo que desaparecerá la casa referida en el texto, quedando así enteramente aislado el edificio.»

131 No oblidem el comentari crític d'Hernández Sanahuja davant la presència d'una barreja d'estils a l'edifici. RIEGEL, A.: *El culto moderno a los monumentos*, Madrid: Visor, 1987 [1903], p. 85 [La balsa de la Medusa, 7]. Aloïs Riegl justificà les invencions modernes que podien apropar-se a les formes primitives com un clar reflex del culte al valor històric.

tervencions a la ciutat contemporània. Hi explicà les seves experiències personals, i també va recórrer a fonts escrites, com les obres de Bonaventura Hernández Sanahuja. En relació amb la Catedral, menciona que mentre estava redactant el text, es començaren a construir els edificis per als canonges, remarcant que el projecte era d'Elies Rogent i August Font però que la direcció d'obra anava a càrrec de l'arquitecte diocesà Ramon Salas.¹³²

Es pretenia revalorar l'edifici, i per això foren aprovats alguns dissenys amb un fort impacte sobre l'edificació. Elies Rogent i August Font valoraven les construccions del segle XVI, però les consideraven «antitètiques» a l'art cristià.¹³³ D'aquesta forma, s'arribà a dibuixar un vestuari, en el lloc exacte de la sagristia de les capelles renaixentistes de Sant Fructuós i Sant Joan (1592-1612), amb exposició de diverses propostes: Francesc Barba i Masip (1868), Ramon Salas Ricomà (1879) i Rogent/Font (1884). Aquestes estances o capelles, d'un gust purament renaixentista, foren patrocinades per l'arquebisbe Joan Terés, i edificades segons el disseny de l'acadèmic Pere Blai.¹³⁴ Sortosament, l'*Academia* evità l'enderroc d'un espai tan singular. Fou Ramon Salas qui portà a terme el disseny definitiu de l'esmentada sala, més respectuós amb les dependències del XVI.¹³⁵

Novament recorrerem a l'informe d'Adolfo Fernández Casanovas, en què criticà durament la pretesa recerca d'una harmonia constructiva de l'edifici. Per als arquitectes restauradors, l'art medieval era l'únic capaç d'expressar el veritable esperit del cristianisme, per la qual cosa era inadmissible per a l'esmentat acadèmic procedir a: «...alterar las construcciones existentes, fingiendo formas peculiares á determinados estilos, en desacuerdo con la estructura de las fábricas que revisten; pues la verdad debe

132 CARRERAS CANDI, F.: *Geografía General de Catalunya*, Barcelona: Atlas Geografich, 1919. T. III. Província de Tarragona per Emili de Morera i Llauradó, p. 284-285. És obvi que, en obres anteriors, Morera també parlés d'algunes intervencions sobre el patrimoni de Tarragona, per exemple en els seus llibres MORERA I LLAURADÓ, E.: *Tarragona antiga y Moderna...* 1894, p. 129-130 i *Memoria o descripción histórico-artística...* 1904, p. 83; 97.

133 AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, p. 17; 30v; 52. Sign.: s/sign. Al segle XIV s'executà el gòtic ideal, a criteri d'aquests arquitectes restauradors, i les capelles dels Sastres, de Sant Miquel, de Sant Tomàs i la de l'Anunciació eren el model a seguir en la restauració de totes les capelles, i a més el retaule de pedra de la capella dels Sastres es considerava un model de la major intel·ligència. Aquests judicis de valor foren recollits en alguns llibres com: MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción histórico-artística...*, 1904, p. 45-46.

«La otra capilla inmediata al presbiterio, a la derecha del mismo, esta dedicada á Santa María [...] avalora el mérito de la citada capilla el precioso retablo de piedra [...] es un primoroso cuadro plástico, que los señores Rogent y Font califican de modelo típico del siglo XIV.»

En l'obra anterior MORERA I LLAURADÓ, E.: *Tarragona antigua y moderna...* 1894, p. 97, no fa cap esment als arquitectes restauradors, i ni tan sols afirma que es tracta d'una capella «gòtico-ojival» del segle XIV moment en què l'estil havia arribat a un punt culminant.

134 BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1985 [1951/Segona meitat del XVII] (Institut d'Estudis Tarraconenses), v. II, p. 161; CEAN BERMÚDEZ, A.: *Diccionario Histórico de los mas ilustres profesores de las Bellas Artes de España*, Madrid: Imp. de la Viuda de Ibarra, 1800 [facsimil València: París, 1992], v. I, p. 151; GARRIGA, J.: *Història de l'art Català*, Barcelona: ed. 62, 1983, v. VI L'època del Renaixement s. XVI, p. 190-191.

135 MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción histórico-artística...* 1904, p. 59.

resplandecer en toda su pureza en monumentos destinados a conservar intacta la historia de los pueblos.» Així i tot, manifesta que «...se hace indispensable la demolición de retretes y demas indecorosas construcciones situadas detrás del ábside mayor». L'acabament de l'obra era una qüestió indispensable, en refrendar l'*Academia* que: «...acepta y aún aplaude los esfuerzos que se consagren en nuestra época á completarlos y facilitar sus condiciones de comodidad y buen servicio, siempre que las obras que á este fin se realicen no desvirtúen lo más mínimo las fábricas existentes.»¹³⁶

En definitiva, s'aprova la finalització de l'edificació però no la creació de falsos arquitectònics, allunyats de tota lògica constructiva medieval.¹³⁷ No oblidem, com ja hem indicat, que Fernández de Casanovas fou un clar impulsor del racionalisme violetà.

Si existeix un nexa d'unió entre els textos analitzats, el trobem en la constant lamentació respecte de l'estat inacabat de la façana principal, alguns el titllen de *pintoresco*, i d'altres, com l'urbanista Oskar Jürgens, el critiquen: «La Catedral, a pesar de ser un edificio muy notable desde el punto de vista histórico-artístico, no desempeña ningún papel preponderante en la imagen de la ciudad al haber quedado su exterior inconcluso.»¹³⁸

Gràcies a aquest títols coneixem les diverses intervencions sobre el patrimoni, encara que no de manera exhaustiva, perquè estan condicionades per les apreciacions subjectives i personals del narrador. A partir d'ells, no podem reconstruir fidelment totes i cada una d'aquestes actuacions, ja que cap autor aborda exclusivament aquesta qüestió. És indubtable que obtindríem una anàlisi més completa i objectiva en confrontar-les amb la informació recopilada a les *Actas de la Comisión de Monumentos*; tanmateix, a través d'aquestes publicacions, podem apreciar, a grans trets, la creixent conscienciació social vinculada a la conservació dels béns mobles i immobles singulars.

Conservar o destruir

Bonaventura Hernández Sanahuja, en qualitat d'Inspector d'Antiguitats, era el responsable últim de totes les troballes arqueològiques descobertes a la ciutat. El seu llibre *Historia de Tarragona* († 1892),¹³⁹ acabat per Emili Morera, és la culminació de la seva tasca com a arqueòleg, atès que es tracta d'una actualització de l'*Indicador Arqueológico*. Gràcies a aquesta obra, podem fer un seguiment del tractament de les ruïnes a la nostra ciutat (1853-1891).

136 «Informe sobre el proyecto [...] Sr. D. Adolfo Fernández Casanova» a: *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, març de 1894, p. 75, 77, i 76, respectivament.

137 STREET, G. E.: *La arquitectura gótica...*, 1926 [1865], p. 306, en relació amb l'acabament de la façana principal apuntà: «Es muy de sentir que no se terminase el grandioso gablete de coronación, porque, aunque constructivamente no tenga razón de ser, su silueta hubiese resultado muy hermosa.»

138 JÜRGENS, O.: *Ciudades Españolas. Su desarrollo y configuración urbanística*, Madrid: Ministerio para las Administraciones Públicas, 1992 [1926], p. 101 —Lam. 18, p. 342.

139 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona: Imp. de Adolfo Alegret, 1892.

Quines restes eren traslladades al Museu? Es prioritzen aquelles de petites dimensions, preferentment amb algun motiu decorat de certa entitat,¹⁴⁰ i s'obviaven les de grans proporcions com carreus d'una antiga fortificació o del seu fonament.¹⁴¹ El mateix Bonaventura Hernández Sanahuja indicà la importància de les ruïnes del carrer Ronda —conegut avui com carrer Lleida— i, apuntà que podien contemplar-se perquè no s'havia «...edificado todavía en dicha calle».¹⁴²

Els especialistes sabien de la transcendència del llegat històric, però mancaven unes directrius clares referides al procediment i als criteris a seguir.

Al segle XVIII i principi del XIX, es varen cometre grans negligències en el patrimoni ubicat a les zones d'urbanització recent, com l'exemple de la Marina,¹⁴³ malgrat les mesures adoptades pel govern central que promulgà disposicions, com la RC de 1803, sobre la forma de procedir davant la troballa de restes arqueològiques.¹⁴⁴ I així, Hernández Sanahuja comentà:

Desgraciadamente ha sido que en los siglos pasados no se hiciera caso de estos hallazgos tan interesantes y buscados al presente; los restos que aparecían ó eran destrozados impunemente y sin consideración alguna ó los empleaban para la construcción de paredes modernas ó algún extranjero se los llevaba como tenemos de ello pruebas evidentesísimas.¹⁴⁵

Per això, no ens sorprenen les referències a l'obra del pare Florez per tal de completar algunes inscripcions o peces extraviades.¹⁴⁶

140 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADO, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 143. Justifiquem aquesta conclusió en la següent cita: «...un sepulcro de piedra basta de una sola pieza [...] más no tenía inscripción ni relieve alguno, los peones lo destrozaron todo en un momento, no creyéndose de interés.»

141 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADO, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. I, p. 52, 66 i t. II, p. 91-92, 94-95, i 135.

142 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADO, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, Apèndix t. I, p. 24, (nota a peu de pàgina). Una altra afirmació en la mateixa línia de pensament és: «Desgraciadamente las necesidades de la obra de las Hermanitas exigieron la destrucción de este curioso sepulcro, del que hoy no existe la menor señal», t. II, p. 139.

143 «Hallándose el conde de Stanhope, almirante inglés, con la armada de su mando en el puerto de Tarragona en 1722, durante las guerras de sucesión, pidió permiso al Ayuntamiento para recoger las que se hallaban, sin duda cubriendo sepulturas, diseminadas por estos campos, y conseguido que fue, hizo un razzia de todas ellas, cargando algunos buques y llevándolas a Inglaterra, en donde se conservan en una quinta que posee la familia; he aquí un acto de ilustración del Municipio de Tarragona de aquella época.»

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADO, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 146 (nota 1).

144 BOFARULL I BROCA, A. de; ALBINANA I DE BORRÀS, J. F.: *Tarragona monumental...*, 1846, p. 2.

145 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADO, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 43.

146 «...desgraciadamente ha desaparecido al presente, sin saberse su paradero». HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADO, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 61.

BOFARULL I BROCA, A. de; ALBINANA I DE BORRÀS, J. F.: *Tarragona monumental...*, 1846. Afegí l'epígraf *Inscripciones copiadas de varios autores cuyas lápidas existieron en Tarragona*, p. 260-363.

Una forma bastant freqüent de destrucció del patrimoni fou la manca d'experiència en l'extracció de les restes, de tal forma s'explicà: «La torpeza de los operarios fue la causa de que se rompiese este curioso cinerario, cuyos hallazgos no son muy frecuentes, y solo pudimos recoger algunos de los cascós que conservamos.»¹⁴⁷ Per altra banda, la curiositat per conèixer el passat analitzant directament les obres trobades, justifica la seva pèrdua. Un exemple molt clar és el mosaic trobat a la pedrera del Port, del qual Bonaventura Hernández escrigué:

Destruído el mosaico, debajo de él apareció otro pavimento griego, de hormigón, de muchísima mayor extensión que el mosaico superior. Debajo del pavimento se encontraron muchos fragmentos de frisos y otras molduras de yeso en relieve, con pinturas de gusto etrusco; luego se halló una gruesa capa de tierra vírgen o vegetal [...] dispuso que se arrancara con todo cuidado un gran trozo de pavimentos superpuestos y se llevara al Museo, como testimonio del hallazgo.¹⁴⁸

I també en una altra part del llibre llegim: «Si bien fue escaso el número de objetos recogidos y depositados en el Museo Arqueológico [...] fueron no obstante muy importantes para el estudio de la historia de los primeros tiempos.»¹⁴⁹

Els especialistes en restauració de béns mobles i immobles eren els mateixos «artesans» —pintors o escultors— ja que es valorava el seu coneixement pràctic dels procediments tècnics que els permetia una restitució encertada d'aquelles parts perdudes o malmeses de l'obra.¹⁵⁰ Cal destacar la reintegració de les obres per part d'altres professionals com els

147 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 145-146. Altres comentaris foren: «...otras tan calcinadas por el incendio que consumió dicho edificio, que al momento de tocarles el aire atmosférico se han ido cuarteando, a la manera que sucede con la cal viva al dejarla al aire libre», t. II, p. 92, i també comentà: «Por más cuidado que se puso en conservarlo, no pudo sacarse entero este sepulcro», t. II, p. 137. Altres referències, t. II, p. 140.

148 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. I, p. 111. AHT Fons: Comissió de Monuments. Exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 1844-1870, sesión 05.03.1845 informando que se han encontrado unos mosaicos en la plaza de la cantera», p. 4. Sign.: 1/2. Bofarull i Albiñana es refereixen als mosaics i baixos relleus trobats a la pedrera, i arribaren a afegir algunes làmines que reproduïen les troballes. BOFARULL I BROCA, A. de; ALBIÑANA I DE BORRAS, J. E.: *Tarragona monumental...*, 1846, p. 74-75; 131-137; 140; làmines 7,14, 15, 16.

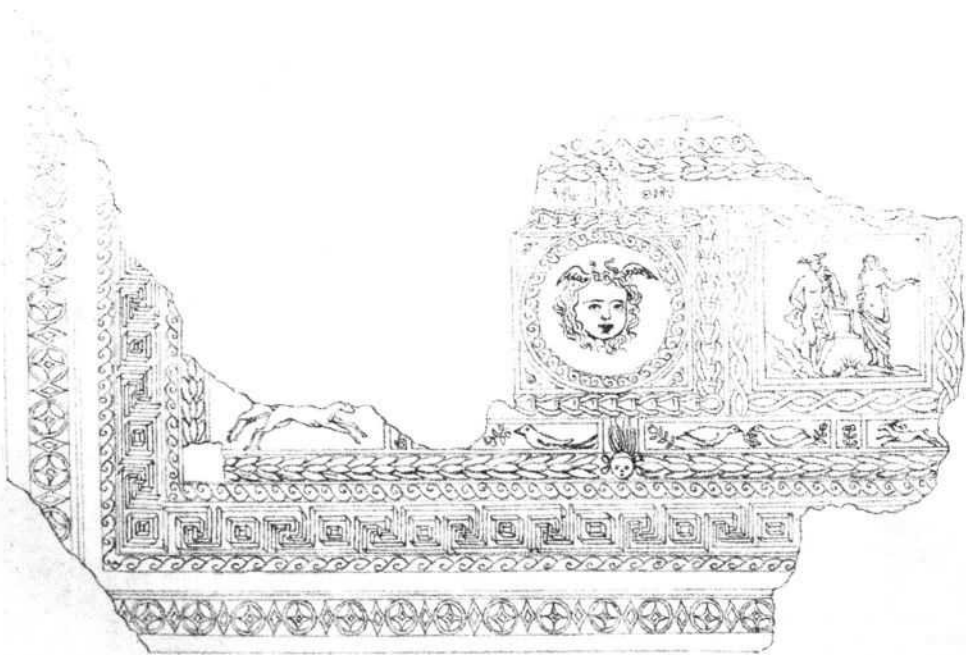
149 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. I, p. 23. Cal destacar també un altre comentari formulat pel mateix autor, el qual escrigué: «Porta Triumphalis, tuvieron que demolerse aquellos restos que aun subsistían y estorbaban para la obra moderna [Portalet, 3]. Con este motivo, pues, tuvimos ocasión de poder examinar con detención y cuidado aquellos notables vestigios», t. II, p. 94.

150 Es va escriure molt sobre les restauracions mal fetes. Així, Josep M. RECASENS es queixà de l'escassa cura a l'hora de seleccionar un especialista per a la neteja de les pintures dels Juncosa, a la capella de la Concepció de la Catedral: «En 1708 el cabildo mandó retocar dichos cuadros; y posteriormente un charlatán embadurnólos con barniz.»

RECASENS, J. M.: *Guía para el interior de la Catedral de Tarragona. Descripción de las capillas, panteones, pinturas, monumentos, bellezas artísticas é históricas, y de cuanto digno de ser conocido, en fin, encierra la suntuosa Basílica Primada de las Españas, desde su fundación hasta nuestros días. Obra Curiosa y de interés para cuantos visiten la Iglesia Metropolitana de Tarragona y escrita con presencia de documentos fidedignos*, Tarragona: Librería de Juan B. Roura, 1873, p. 36.

arquitectes, els quals arribaren a recompondre escenes o detalls decoratius esborrats pel pas del temps. Un exemple molt significatiu, per la importància de la peça, fou la restauració del *Mosaic de la Medusa* per part de Ramon Salas Ricomà en col·laboració amb l'arqueòleg Bonaventura Hernández Sanahuja¹⁵¹ (fig. 22).

El principal problema de la intervenció sobre els béns mobles i immobles era que el caràcter originari de la figura quedava minvat si en mancaven elements d'anàlisi suficients —com la Verge del Roser, del segle XIII—, si bé quan la pèrdua era menor, el més convenient segons el parer d'Hernández Sanahuja és que: «...sea restaurada a su

22. Mosaic, que es troba a la Pedrera, Lit. Alegret i cia. Reus, làmina 15, Joan Francesc ALBINANA i Andreu de BOFARULL: *Tarragona Monumental ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona: Imprenta F. Aris i Jurnet, 1849 (BHMT-EG 72(467.14)Alb).

Algunes restauracions elaborades per artistes són recopilades a l'obra de: MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción histórico-artística...* 1904. En concret, les restauracions del pintor Josep Folch, natural de Valls: les pintures de la capella de la Concepció el 1894, p. 63; la capella del Santíssim Sagrament el 1900, p. 54; la capella del Sant Sepulcre el 1901, p. 60.

- 151 AHDT. Fons: Governació. Negociar: Personal. Caixa: Personal 1869/1920. Núm. d'exp.: «1969. 3 Sobre el personal de la secció de construccions i policia urbana.» Sig. CPQ 31. BOFARULL I BROCA, A. de; ALBINANA I DE BORRAS, J. F.: *Tarragona monumental...*, 1846, p. 132-133, làmina 15. Valorat pels autors com: «...el mas precioso y digno en todos conceptos de la mayor distinción.»

estado anterior y sea repuesta a su ser anterior.»¹⁵² El Capítol, cap a l'any 1890, optà per un criteri similar a la intervenció de la porta principal de la Catedral.¹⁵³

La possessió de ruïnes en mans de particulars fou la tònica general durant el segle XIX. A vegades, aquesta situació afavorí l'arranjament o recomposició d'algunes peces, com el fris del temple de Júpiter al claustre de la nostra Catedral. L'artista encarregat de la seva recuperació, Vicente Roig, aportà de la seva col·lecció particular part de l'arquitrav per demostrar que les decoracions no procedien de l'Ara d'August.¹⁵⁴ En la majoria dels casos, la ignorància dels propietaris donà lloc a una destrucció indiscriminada de les troballes,¹⁵⁵ encara que alguns col·leccionistes lliuraren les seves peces a la Comissió de Monuments,¹⁵⁶ poques vegades s'aconseguí l'expropiació d'alguna obra important.¹⁵⁷

Estil

L'estil, entès com sinònim de gust, fou un tema àmpliament debatut a les pàgines dels viatgers. Vicente Lampérez definí el concepte no com una mera vestimenta, sinó com una sèrie de principis constructius i estètics; amb la qual cosa justificà els plantejaments artístics de l'eclecticisme i per extensió dels *revivals*.¹⁵⁸ Els erudits locals, formats a l'escola positivista, estaven més preocupats a intentar classificar el patrimoni històric de la nostra

152 AHT. Fons: Institucions. Negociat: Comissió de Monuments. Actes de la Comissió de Monuments 1871/1888, Sign.: c. 2/2 sessió de 17 de juny de 1888, 11 de maig de 1884, f. 69v; f. 50.

153 MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción histórico-artística...* 1904, p. 29 (nota 1), escrigué «Hará unos diez años que el Cabildo dispuso la restauración de la puerta central y laterales, bajo la base de conservar el dibujo y forma adoptada cuando su construcción».

154 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 40-41. En trobem més informació a la mateixa obra, al tom II, apèndix p. 26. Altres restes es descobriren a l'antiga plaça de l'Oli i foren traslladades al llavors Museu Provincial —Museu Arqueològic. Vid. MORERA I LLAURADÓ, E.: *Tarragona antigua y moderna...*, 1894, p. 127.

155 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 58, (nota 1). Quan analitza la peça que correspon al cap d'Adrià, emplaçada al Museu, indicà «...la compramos a unos muchachos que la llevaban para molerla, á un fabricante de estuco, y á esa casualidad se debe su salvación.»

Una altra referència és: «Una inscripción en una columna miliaria que se encontró en 1855 junto a la vía romana de Tarraco á Castulone [...] poco tiempo después de su hallazgo fue destruida por su rústico propietario á fin de construir una pared», t. II, p. 63-64.

O bé el comentari «una urna [...] los labradores que la encontraron no creyéndola de importancia la vendieron á un latonero que la fundió», t. II, p. 142.

156 AHT. Fons: Comissió de Monuments. Exp. Actes de la Comissió de Monuments 1844-1870, sign.: c. 1/2 sessió 5 de març de 1845 «Sr. Cortina ha entregado de sus expensas un mosaico de 11 pies de largo por 8 de ancho», f. 4.

157 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892, t. II, p. 209.

158 ISAC, A.: *Eclecticismo y Pensamiento arquitectónico...*, 1987, p. 341. Basat en l'article de Vicente Lampérez, «La arquitectura española contemporánea. Tradicionalismo y exotismo» a: *Arquitectura y Construcción*, 1911, p. 194-195. Altres articles interessants els trobem a: ARGAN, J. C. et alii: *El pasado en el presente. El revival en las artes plásticas, la arquitectura, el cine y el teatro*. Barcelona: Gustavo Gili, 1977 [1974]. [Col·lecció Comunicació Audiovisual]

ciutat —per èpoques i dates— que a analitzar les peces a partir dels seus elements formals i compositius. Tot això generà una sèrie d'equívocs en la historiografia local.

Emili Morera Llauredó, historiador molt prolífic, tingué un especial interès per la seu catedralícia. Quan contrastem dues de les seves publicacions, veiem l'evolució en el pensament referent a la denominació dels diferents estils. Em refereixo a l'obra editada el 1894 *Tarragona antigua y moderna* —publicada amb motiu de la celebració del IV Congreso Católico— i a la monografia de la Catedral impresa el 1904 —premiada en el Certamen de la Universitat Pontificia de Tarragona.

Observem en l'obra del nostre erudit una important influència del romàntic Pau Piferrer [1839/1884]¹⁵⁹ que fou criticada el 1930 per Vicente Lampérez que afirmà: «...asignemos pues a la Catedral de Tarragona, un lugar eminentísimo en la historia de la transición románico ojival española, pero no signamos a Piferrer en sus poéticos y poco meditados juicios, acogidos con harta ligereza por los escritores sucesivos.» Es referia, explícitament, al presumpte origen normand de la seu catedralícia, divulgat, al seu parer, sense un raonat judici crític per Morera.¹⁶⁰ Valoració poc contrastada per Lampérez, si llegim detingudament ambdós textos. L'any 1931, Juan Ruiz y Porta en la seva *Guía de la Catedral de Tarragona*,¹⁶¹ editada per la *Sociedad de Atracción de Forasteros*, repregué molts dels tòpics de Pau Piferrer amb la clara intenció d'exaltació del monument per les seves meravelles i singularitats. Elies Lambert, *circa* 1920, mencionà una nova vinculació artística, en què descartava el presumpte origen normand i apostava per l'anomenada escola hispanolanguedoquiana present als monestirs cistercencs de Santes Creus i Poblet, i a la Catedral de Lleida.¹⁶²

159 Cal tenir en compte que l'obra *Recuerdos y bellezas...* (1839) i *España sus monumentos y artes...* (1884) són quasi idèntiques quant a contingut. La segona fou ampliada amb notes d'Antonio Aulestia Pijoan i les il·lustracions foren actualitzades.

160 LAMPÉREZ ROMEA, V.: *Arquitectura cristiana española*, Madrid: Espasa Calpe, 1930², v. 3, p. 235-240, en concret, trobem aquesta referència a la p. 240.

Les observacions de Vicente Lampérez cal contrastar-les amb les indicacions donades a les mateixes publicacions d'Emili Morera. Així, MORERA I LLAURADÓ, E.: *Tarragona antigua y moderna...* 1894, p. 76, atorga el pretès origen normand justificat per la presència d'un escut com «...fantasia del cronista». MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción historico-artística...* 1904. Cal indicar que no sols té en compte l'obra de Piferrer, sinó que contrasta amb altres autors. Així, per exemple, amb relació a l'estil de la nau, afirma que per a Pau Piferrer es tracta d'un llenguatge *normand*, mentre que per altres estudiosos és *transitori*; a més, manté que no va poder corroborar documentalment el pretès origen normand, p. 35; 86-87. Si bé en altres epígrafs de les seves monografies accepta sense cap judici crític el pretès origen normand, per exemple: «Capilla de Santa Lucía [...] la tradición como la del arquitecto normando que proyectó y construyó la Catedral en lo que tiene de puramente románica ó bizantina, ó sea durante el siglo XII.»

MORERA I LLAURADÓ, E.: *Tarragona antigua y moderna...* 1894, p. 83.

161 RUIZ Y PORTA, J.: *La catedral de Tarragona*, Barcelona: Librería de Francisco Puig, 1931. [Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros, v. XXIV]. En concret, les referències de les pàgines: 8, 9, 15, 18, 26, 38, 51 i 54. Encara que també prengué altres dades de l'obra d'E. Morera *Tarragona Antigua y Moderna*, 1894, p. 47, 50 i 54.

162 LAMBERT, E.: *El arte gótico en España. Siglos XII y XIII*, Madrid: Cátedra, 1977 [1920], p. 126-129. Altres autors com Street es limitaren a classificar-la com de «...estil español primari.» STREET, G. E.: *La arquitectura gótica...*, 1926 [1865], p. 440.

El lèxic específic de la història de l'art fou emprat arbitràriament pel nostre historiadore local. Al seu assaig de 1894, incorporà els termes de «romànic», «bizantí», «gòtic», «ogival», «grecoromà», «ordre corinti», «renaixement», «barroc» i «modern». Utilitzà indistintament els apel·latius «romànic» i «bizantí», i també «grecoromà» i «ordre corinti». Posteriorment, a la seva publicació de 1904, afegí «art medieval» i «estil jònic». Emili Morera no comptava amb una formació sòlida en matèries relacionades amb l'anàlisi estilística i, si bé cità el tractat de Vitruvi, el desconeixia, ja que en descriure el 1894 la Capella de la Concepció —construïda el 1674 sota la direcció de Fray Josep de la Concepció i amb el mecenatge de Diego Girón de Rebolledo— la catalogà com a pròpia de l'ordre corinti. Deu anys més tard, per contra, la inclogué dins l'estil jònic.¹⁶³

Per a Emili Morera, l'art cristià era el propi de les construccions ideades al segle XII. El 1904 els atorgà una nova dimensió: «...simbolizando el espíritu y el carácter severo, sobrio y culto y emprendedor de la raza catalana y provenzal a la que debe especialmente su erección.»¹⁶⁴ Gradualment, anà arrelant en el pensament del nostre cronista el debat referent a l'estil nacional.

Elies Rogent havia argumentat en el seu projecte de restauració del monestir de Santa Maria de Ripoll (1865) la fusió entre la primera arquitectura romànica i la identitat catalana.¹⁶⁵ Aquest concepte forjà la crítica arquitectònica, i el 1878 es publicà l'article de Lluís Domènech i Montaner «En busca de una arquitectura nacional».¹⁶⁶ Elies Rogent i August Font, el 1884, en el disseny de la Catedral varen admetre la presència de tres estils: romànic (zona del absis i part de les naus fins al creuer sense coberta), transició (les naus, el creuer, el cimbori i els contraforts), i ogival (l'acabat de les voltes amb arcs de creueria i el frontispici).¹⁶⁷ Per això, a diferència del projecte de Santa Maria de Ripoll, Rogent i Font no es limitaren a un únic llenguatge, sinó que adoptaren diversos estils tant per a l'interior com per a l'exterior del temple, com si se tractés d'un trencaclosques, ajustant l'estil més adient segons la seva localització. Rogent i Font afegiren al creuer dues majestuosos torres similars a les de Santa Maria del Mar, i uns pinacles mancats de tota lògica constructiva, semblants als construïts durant la restauració de la Catedral de Palma

163 MORERA I LLAURADÓ, E.: *Tarragona antiga y moderna...* 1894, p. 88; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción historico-artística...* 1904, p. 61.

164 MORERA I LLAURADÓ, E.: *Memoria o descripción historico-artística...* 1904, p. 26.

165 HEREU PAYET, P.: *Vers una arquitectura nacional*, Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya, 1987, p. 110-129. HERNANDO, J.: *Arquitectura en España 1770-1900*, Madrid: Cátedra, 1989, p. 199-204. NAVASCUÉS PALACIO, P.: *Arquitectura española (1808-1914)*, Madrid: Espasa-Calpe, 1993, Suma Artis XXXV**, p. 242; 383-387. ORDIERES DÍEZ, I.: *Historia de la restauración monumental...*, 1995, p. 133-134. GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.: *Restauración monumental...*, 1996, p. 172-179. LACUESTA, R.: *Restauración monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*, Barcelona: Diputació de Barcelona-Àrea de Cooperació Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, 2000, p. 48; p. 200 [Monografies, 5].

166 DIVERSOS AUTORS: *Lluís Domènech i Montaner. Arquitecto Modernista*, Barcelona: Fundació La Caixa, 1990, p. 277-288. [La Renaixença, any VIII, v. 1, febrer de 1878, p. 149-160].

167 AHAT. *Proyecto de Restauración de la Catedral de Tarragona*, t. I, f. 12.

de Mallorca (fig. 21). A l'interior, com ja hem comentat, es recuperà l'esperit propi del segle XIV. L'exaltació del romànic generà una visió una mica esbiaixada a l'hora de valorar el passat medieval de les terres catalanes. Així, algunes dècades més tard, Joan Valles i Pujals arribà a dubtar de la transcendència del gòtic a Catalunya en afirmar que: «Al gòtic li costà molt d'entrar a Catalunya. És més: podem dir que no fou mai estil aquí popular [...] l'estil propi fou el romànic.»¹⁶⁸ o al ratificar la política d'actuacions de la societat *Amics de l'Art Vell* (1929-1935), que sota la direcció facultativa de Cèsar Martinell, finançà sobretot les esglésies romàniques rurals.¹⁶⁹

Sanç Capdevila, canonge de la Catedral de Tarragona, analitzà amb profunditat les fonts documentals custodiades als arxius eclesiàstics de la ciutat —AHAT i AC—, i recopilà totes les notícies referents als constructors i als seus artistes.¹⁷⁰ L'important repertori documental anà en detriment dels comentaris artístics. Tot i així, les seves informacions estaven contrastades i sopesades. Quant a l'estil, menciona l'existència del romànic, del gòtic, del renaixement, del neoclàssic i del barroc, i estableix una clara diferència en la seva obra entre les formulacions medievals pròpies del romànic i del gòtic (fig. 23). Utilitza equivocadament el vocable de «neoclàssic» per referir-se a obres pròpiament renaixentistes.

El segle XIX es caracteritzà per ser especialment crític amb els dissenys de la seva època i, molt especialment, en el camp de l'arquitectura. I aquesta actitud motivà el descrèdit de molts dels projectes executats. Els historiadors locals defensaven la importància d'alguns edificis, com el Seminari o els Carmelites, però conclouien el seu comentari afirmant «... a pesar de que se trata de una obra moderna».

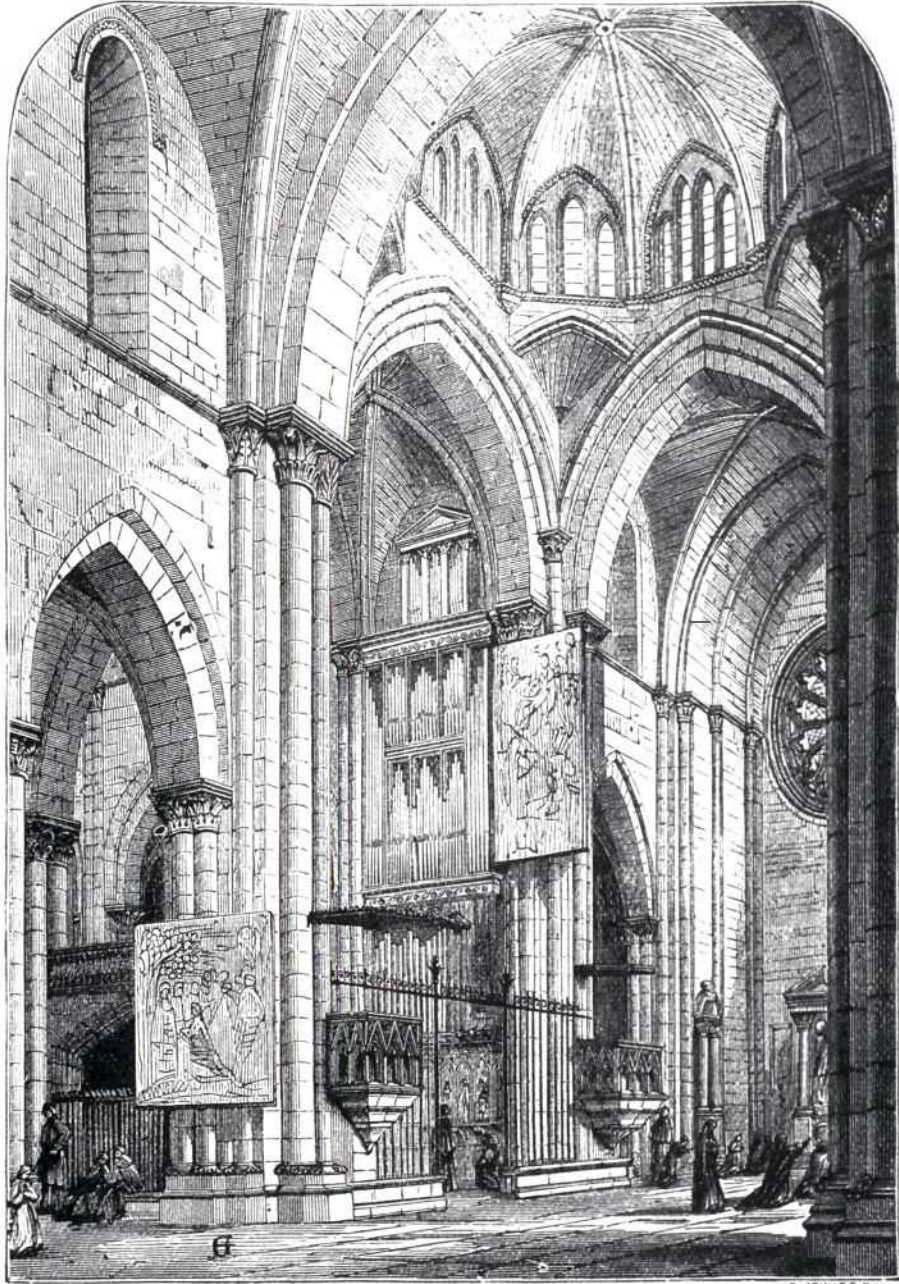
En definitiva, existiren molts prejudicis respecte a la construcció contemporània. Potser en aquesta causa rau la inexistència d'interès profund per estudiar i analitzar les principals aportacions dels arquitectes locals, encara que, Emili Morera o Antoni de Magriñà¹⁷¹ evitaren, amb les seves breus anotacions, que molts immobles fossin arquitectures anònimes per a les generacions futures.

168 VALLES I PUJALS, J.: *Elogi de Catalunya. La terra. El Mar. Els Homes. La llengua. Els Monuments. Barcelona. Cloenda. Amb Pròleg de F. Cambó*, Barcelona: A. López Laisas, s. a., p. 229.

169 MARTINELL, C.: *Amics de l'Art Vell. Els sis primer anys 1929-1935. Memòria de l'obra realitzada per l'entitat des de la seva fundació fins avui*, Igualada: Imp. de Pere Bas i Vich, 1936.

170 CAPDEVILA, S.: *La Seu de Tarragona. Notes Històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, el capitulars*, Barcelona: Biblioteca Balmes, 1935.

171 MAGRIÑÀ, A. DE: *Tarragona siglo XIX*, Tarragona: Establiment Tipogràfic dels Hereus de J. A. Nel-lo, 1901.

TARRAGONA. CATEDRAL. CRUCERO

23. Tarragona. *Catedral. Crucero*. George Edmund STREET: *La arquitectura gòtica en España*, Madrid: Calleja, 1926, p. 305 (BHMT-72.033.5 (46)STE).

Les il·lustracions: panoràmiques de la ciutat

Un estudi a banda mereixen les imatges, tant si són gravats presos del natural o pròpiament dibuixos, com si es tracta de fotografies o de qualsevol altre sistema de reproducció mecànica.¹⁷² Els gravats permeten incorporar alguns luxes artístics, mentre que la imatge fotogràfica resulta més neutral, sempre que no hagi estat retocada (fig. 26; fig. 24).

Els dibuixos que apareixien en alguns llibres de viatges ens revelen l'existència de dibuixants que no sortien del seu taller per prendre apunts al natural. És el cas de l'escena titulada *Il Nemico Prende Tarragona* i o bé d'altres il·lustracions aparegudes en llibres escrits per presumptes turistes que mai no es van moure de la seva biblioteca (fig. 24).

A mitjan segle XVII, Gabriel Bodenher¹⁷³ reproduí algunes imatges del conflicte bèl·lic entre Espanya i França, i dibuixà la ciutat de Tarragona en ple setge, des de la vora del riu Francolí, però no fou una còpia literal, sinó que adulterà la perspectiva de l'urbs. En primer lloc, potser per una errada en els apunts, invertí la ciutat: la porta de Sant Antoni (A), propera a la vora del mar, passà a ocupar la ubicació de la porta de Sant Francesc, orientada cap a les muntanyes; òbviament, el mateix succeí amb la resta

172 La importància de les imatges generades en aquest moment històric queda clarament reflectida a publicacions recents com LEGUINA, J.; BAQUEDANDO, E. (ed.): *Un futuro para la memoria. Sobre la administración y el disfrute del Patrimonio Histórico Español*, Madrid: Visor-PSOE, 2000. En comparar les vuitanta-cinc il·lustracions del llibre seleccionades per Enrique Baquedano, María Varela i Carlos Caballero, ens adonem que quasi totes elles corresponen al segle XIX.

173 BODENHER, G. *Curioses Staats und Kriegs Theatrum. Geographifche, Topographifche, und Historifche Carten Abriß und Tabellen erlautert In Kupffer gebracht und zufinden by Gabriele Bodenher Kupfferstecher*, Auspurg, s. d., s/p. Una vista de la ciutat de Tarragona va acompanyada d'una petita llegenda: «Tarragona es una bonita ciudad arzobispal en Cataluña junto al Mediterráneo. Tiene Universidad fundada por el Cardenal Gaspar de Cervantes en 1572. Existe actividad comercial y se ven gran cantidad de antigüedades, y el templo construido por el Emperador Tiberio, A. Portal y Torre de San Antonio, B. Iglesia Arzobispal de Santa Tecla, C. El Palacio Arzobispal, D. El Castillo Arzobispal, E. Carmelitas, F. Torre de las Municiones, G. S. Clara, H. Torre del Colegio, I. Jesuitas, K. Jacobitas.»

Hem transcrit la llegenda més completa, ja que segons l'impressor hi havia variacions.

F. Pomares inven.

IL NEMICO PRENDE TARRAGONA

B. Pinelli delin. et sculp.

Le esercito del generale Suchet forte di 20 mila uomini assedia questa Città ai 3 di Maggio 1811, e dopo aver per due mesi mezza sostenuto il fuoco terribile della artiglieria spagnola colla perdita di 8 mila uomini, entra nella città il generale Habert ai 28 di Giugno, gridando alle truppe: quemat desollet e se passa a fil de spada: sei mila abitanti incarci sopra portinar ne ai veschi, ne ai giov' infermi, ne ai otto Sacerdoti e ad un Canonico che si erano rifugiati nella Cattedrale e giunse a tal eccesso di barbarie la crudeltà del nemico, che fero bruciar vivo un Arcivescovo.

24. Il Nemico Prende Tarragona, B. PINELLI DELIN. et sculp. F. POMARES INVEN. (BC- XII 3A RE 20336).

d'edificis. Tampoc es respectà la situació de la Catedral amb relació al Palau Arquebisbal. En segon lloc, transformà la imatge dels monuments: la seu catedralícia, en concret, apareix inacabada, amb un aspecte totalment allunyat de l'original: se n'ha eliminat el claustre, el cimbori està sobredimensionat i les cobertes apareixen amb uns pendents que mai va tenir l'edifici. La seva arquitectura recorda a la perspectiva d'edificis eclesiàstics centroeuropeus. A més, dóna testimoni de les construccions desaparegudes amb posterioritat, durant els diversos setges a la ciutat, per exemple la torre del Patriarca (D), o el convent de Santa Clara (G). La visió de Bodenher és la pròpia d'una plaça militar, en plena batalla, amb tota una sèrie de baluards defensius; però al mateix temps, es presenta com un lloc idíl·lic, com es reflecteix en els personatges, vestits amb la roba de l'època, que contemplen, plàcidament amb el seu gos, la «vista» de Tarragona des del riu (fig. 25). Aquesta dicotomia entre escenari de guerra i imatge bucòlica també es mostrà unes dècades després en la *Ciudad de Tarragona desde el Mar* publicat en l'obra d'Antonio Ponz (1735) i estampat per Pau Montanya, amb la diferència que a la il·lustració de Ponz no es plasmà cap conflicte bèl·lic, però es detallaren tots els sistemes defensius de la ciutat, destacant els flancs de la muralla de Sant Joan i la fortificació del Francolí.

Els intel·lectuals solien acompanyar les luxoses edicions dels seus llibres de viatges amb gravats dels dibuixants més prestigiosos del moment. Alexandre Laborde, el pri-

mer viatger francès per terres espanyoles del segle XIX, publicà primer el seu *Itineraire Descriptif de l'Espagne*¹⁷⁴ sense cap estampa de temàtica figurativa, i es limità a copiar una sèrie de mapes, en els quals marcava els recorreguts per al viatger. En una obra posterior, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, ja va recórrer a il·lustradors com Vauxelles, Ligier, Mouliner, i també inclogué dibuixos propis. Alguns lustres més tard, Charles Daviller documentà els seu treball amb obres de Gustav Doré.¹⁷⁵ La intenció i qualitat del dibuixant eren l'única garantia d'una visió fidedigna de la realitat. A l'abundant informació sobre el setge de Tarragona, hem pogut constatar la relació existent entre un dibuix a escala de Vicente Roig i un gravat de l'època, en què l'il·lustrador havia eliminat la coberta de la Catedral perquè no tingué en compte que «Vicentó» prengué els apunts des d'un punt de vista menys elevat i, probablement, també es veié influït per la gran quantitat de relats sobre els horrors de la guerra del francès (fig. 7; fig. 8). A *Recuerdos y Bellezas de España*, Francesc Pi i Maragall i Pau Piferrer contractaren els serveis de Francisco Javier Parcerisa que prengué els apunts de les imatges de les làmines del natural.¹⁷⁶

25. *Taragone en Catalogne*, Gabriele de BODENBERG (MHT - 1582).

Poc a poc, alguns sistemes de reproducció adquiriren un major abast, així quan Pau Piferrer i Francesc Pi i Maragall publicaren el 1842 la seva obra *España obra pintoresca*, al reclam publicitari indicaren que les làmines «...ya sacadas con el daguerrotipo ya dibujado del natural y grabados en acero y boj por los señores D. Luis Rigalt, D. José Puiggarí, D. Antonio Roca, Ramón Alabern, D. Ramón Sáez, etc.»

I a l'edició de Pau Piferrer i Francesc Pi i Maragall *España sus monumentos y sus artes: su naturaleza é Historia*, remarcaren: «...Foto-grabados y heliografías de Laurent, Joarizti y Mariezcurrena. Cromos de Casals y Xumetra, y dibujos á pluma de Brugada, Gómez Soler, Oms y Pascó.» La il·lustració es considerà en aquest llibre una eina

174 LABORDE, A.: *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, París: 1820. TORMO, E.: *Charlas académicas...*, 1944. A més d'oferir-nos una biografia d'Alexandre Laborde i del seu progenitor, dona dades molt interessants relatives al seu mètode de treball i a la col·laboració de diferents il·lustradors, p. 278-282.

175 DAVILLER, A.: *L'Espagne par le Baron Charles Daviller*, París: Hachette, 1874.

176 ALONSO MARTÍNEZ, F.: «Recuerdos y bellezas de España y su relación con el medio fotográfico», a: *Archivo Español de Arte*, 1999, núm. 286, p. 192-198.

fonamental per al coneixement dels símbols d'una nació i, així, al fullet de subscripció per a l'edició completa s'escrigué:

...esta obra va dirigida [...] al verdadero amante de su patria, que se lamenta de ver cómo se desvanece y borra nuestra fisonomía nacional sin que acuda á conservar de ella el auténtico retrato la pluma del observador y el lápiz del dibujante. Ésta completa tarea. Vanas fueran las más vivas descripciones sin los auxilios de las ilustraciones que pone á la vista, para estudiarlos con fruto y deleitarse en su belleza los ejemplares de las obras de arte. Esta ilustración profusa, rica, variada, constituye una de las mayores novedades de esta obra.¹⁷⁷

En definitiva, la tècnica influí en els processos editorials i el seu ús no fou considerat pejorativament. Per exemple, Gómez Soler, Oms o Pascó es valgueren de les fotografies de Laurent, Joarizti o Mariezcurrena per elaborar els seus dibuixos (fig. 26; fig. 27).

26. Vista general de Tarragona. José MARTÍNEZ SÁNCHEZ, 1867, Albumina Papel. 18,9 x 33,1 cm. Detall. Col·lecció Castellano, sèrie Obres públiques (BN-17-13-113).

27. Vista de Tarragona. PASCÓ, JOSEP; PIFERRER, PAU; PI I MARAGALL, FRANCESC: *España sus monumentos y artes su naturaleza e historia Cataluña*, Barcelona: Daniel Cortezo, 1884. Vol. 1, detall, p. 461. (BHMT-FG 9 (026) (46.71)Pif).

177 CASTELAR, E.; MADRAZO, P. DE; MURGUÍA, M.; PI I MARAGALL, F.; PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España sus monumentos y artes su naturaleza e Historia*, Barcelona: Daniel Cortezo y C^a, 1884. (Prospecte de propaganda), p. 5.

A Tarragona, si contrastem l'obra de Joan Francesc Albiñana i Andreu de Bofarull (1842) amb el llibre de Bonaventura Hernández Sanahuja i Emili Morera (1892),¹⁷⁸ també podem distingir un canvi substancial en les làmines. Albiñana i Bofarull van recórrer a la litografia de Soberano i indicaren al peu esquerre de l'estampa «...dibujo del natural y litografía por D. Soberano». Hernández i Morera, contractaren els serveis del dibuixant Ramon Roig Rodón, que es valgué de la fotografia, especificant a la mateixa coberta de l'obra que estava il·lustrada «...con fotografados, cromo-litografias...». Roig s'especialitzà en el dibuix arquitectònic, tal com podem apreciar en la gran quantitat d'obres que realitzà amb aquesta temàtica, si bé sobresortí com a dissenyador gràfic i publicista. Destaca la seva col·laboració amb Ramon Salas Ricomà en la seva guia artística de Poblet.¹⁷⁹

Gradualment, les fotografies anaren imposant la seva presència a les guies de la ciutat, i destacaren tant les de producció estatal, com les de Joaritz i Mariezcurrena, o com les de l'arxiu d'Adolf Mas. Així mateix, es reproduïren clixés de fotògrafs locals com Pedro Pallejà —des de final del segle XIX— o Segú Chinchilla.

Tots els llibres de viatges o les guies més o menys prestigioses havien d'incloure, acompanyant el text, el plànol de la ciutat o de la província. A gairebé tots, es reimprimiren plànols firmats per una altra persona, com Francisco Coello y Quejada¹⁸⁰ o Ramon Salas Ricomà¹⁸¹ (fig. 3). Encara que altres erudits van preferir elaborar una planimetria específica per a les seves edicions, com Emilio Valverde o Oskar Jürgens.¹⁸²

178 BOFARULL Y BROCA, A. de; ALBIÑANA Y DE BORRÁS, J. E.: *Tarragona monumental...*, 1846. HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892.

179 SALAS RICOMÀ, R.: *Guía Histórica y Artística del Monasterio de Poblet*, Tarragona: F. Arís, 1893. A l'obra del mateix arquitecte, *Guía Histórica y Artística del Monasterio de Santas Creus*, Tarragona: F. Arís, 1894, ja no col·laborà Ramon Roig Rodón, sinó que Salas comprà les fotografies de la col·lecció de Joaritz i Mariezcurrena (firmaven amb el logo «JM»). Roig Rodón elaborà alguns dibuixos sobre Santes Creus que després publicà a la revista *El Albúm* dins de la sèrie Tarragona Monumental, en concret els números: 1 de juliol de 1895, núm. 2, any I, p. 15; 1 de febrer de 1896, núm. 2, any II, p. 17. A més d'alguns dels dibuixos de Poblet que també publicà a l'esmentada revista: 1 d'agost de 1895, núm. 3, any I, p. 27; 1 de desembre de 1895, núm. 7, any I, p. 71.

180 Es tracta del diccionari MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico Histórico...*, 1985, v. 2. A l'AHMT hem pogut trobar la notícia de l'any en què Pascual Madoz estava buscant les dades estadístiques de la ciutat i de la província. Vid. AHMT Fons: Municipal. Negociat: Indefinit. Caixa: Comunicacions 1821-1843. Núm. d'exp. 1843. Sign.: s/sign. A més del prospecte anunciant les subscripcions del *Mapa Geográfico de la Provincia de Tarragona y Descripción Histórica-Estadística e Itineraria*, Tarragona: Imp. Antonio Puigrubí y Canals, 1846, a: AHMT Fons: Municipal. Negociat: Indeterminat. Caixa: Varis 1836-1864. Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign. En el qual es comenta la seva conveniència tant als particulars com a les autoritats ja que «...cuanto contiene las noticias estadísticas, producciones de cada especie, manufacturas é industria de cada pueblo con el número de sus vecinos, almas y totalidad de ellas en la provincia, montes, y plantios pertenecientes al comun».

I acaba amb la màxima «...el lector hallará en la historia una pintura ecsacta, curiosa, interesante é instructiva de lo que es en la actualidad la provincia de Tarragona, con lo que fue en el tiempo de los romanos».

181 MORERA I LLAURADO, E.: *Geografía general de Catalunya dirigida por Francesc Carreras i Candi*, Barcelona: Albert Martín, s. d. (En una làmina insertada trobem el plànol de *Ciutat de Tarragona. Facilitat y revisat per l'Ajuntament. Ramon Salas Recomà [sic] Arquitecte Provincial. Escala 17.500*)

28. Tarragone Assiégée e prise d'Assant le 28 Juni 1811 Par l'Armée Française d'Aragon aux Ardes de S E le Maréchal Suchet Duc d'Albufera In Stein graviert von I. Zertabelly in Munchen. E 1:500. RUEGEL, X.: Kampf um Tarragona während des Befreiungskrieges des Catalonier vom Jahre 1808 bis 1814 nebst ausführlichem Belagerungsplan, Rastatt: B. Marischen Buchhandlung, 1823. 40 x 49 cm. (BHMT-EG 355.44 (46.714) "1808-1814").

LA CIUTAT INTERPRETADA

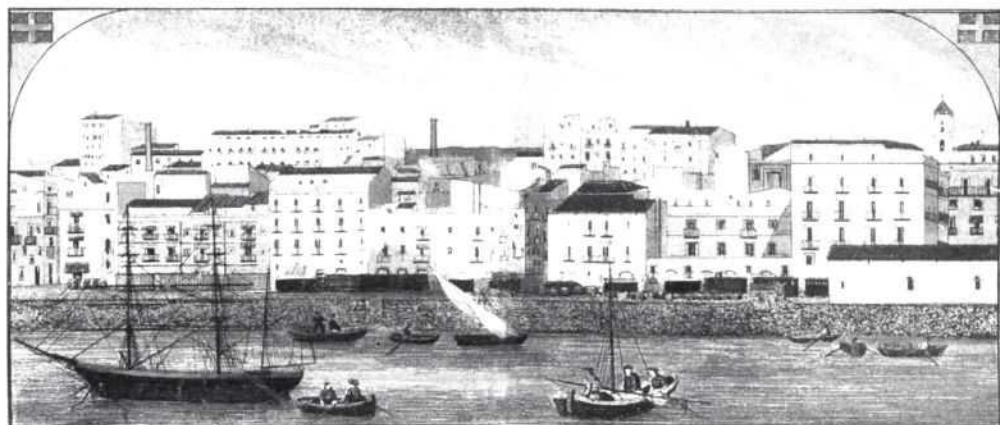
La mateixa evolució ideològica analitzada anteriorment a partir de l'escrit d'Antonio Ahrean, la trobem plasmada als gravats. Fins a mitjan segle XIX, els gravats ens ofereixen una imatge de la ciutat envoltada de muralles, totalment tancada en sí mateixa i inaccessible per al foraster (fig. 4; fig. 5; fig. 25; fig. 28). De nou, hem de tenir en compte el gran nombre d'enfrontaments bèl·lics que va patir la ciutat de Tarragona durant el primer terç del segle XIX. Aquesta circumstància obligà a modernitzar i a transformar els seus sistemes defensius, molts d'ells inútils davant les noves estratègies militars, com ho descrigué el capità de la plaça Francisco Arajol (1850).

La importància comercial de Tarragona anà paral·lela a la pèrdua de la seva hegemonia militar. El port i el desenvolupament urbanístic de la part baixa i de la zona d'eixample —compresa entre les dues poblacions— generà noves fites de referència. El ferrocarril i les xemenieies exportaven una nova imatge de la ciutat que es presentava oberta al comerç i allunyada d'una visió de l'urbs adormida en les glòries del passat (fig. 28; fig. 1; fig. 29).

Els signes d'identitat de Tarragona evolucionaren d'una ciutat en estat letàrgic a una metròpoli cosmopolita, on es compaginava el passat romà i medieval amb les possibi-

182 VALVERDE Y ÁLVAREZ, E.: *Guía del antiguo reino de Cataluña. Provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida, y Gerona*, Madrid: Imp. de Fernando Cao y Domingo de Val, 1887. [Facsimil València: París-València, 1998]. En concret, signa el plànol de l'Eixample de Barcelona E. 1:10.000. JÜRGENS, O.: *Ciudades Españolas...* 1992 [1926]. Lám. 18, p. 342.

29. Vista de Tarragona desde el muelle. ANÓNIMO: *España Geografía Histórica Ilustrada*, Madrid: Litografía Boronat y Satorre, s. d., detall. (BC-Map. 912(46)(002) Esp. 6 Fol.).

litats d'una nova era. Els comerciants de la ciutat varen vendre el passat romà com un símbol de qualitat. Així es constata en aquest poema compost pel conegut industrial del Gasòmetre Tarraconense, Joan Oliva Bridgman.

Oda á Tarragona

Ciutat, ciutat del cor, al saludarte,
poso l'anima tota en mon saludo!
Ave, Tarraco invicta, cent cops santa!
Ave, Tarraco ilustre patria meva!
contemplo á ton entorn, como gegantina
corona, alsar's els murs de dura roca;
y fit á fit t'esguardo devotissim
com á símbol etern de nostra rassa:
de la rassa dels fils de Catalunya,
d'aquells homes forsuts y sempre joves,
qu'en mars y pobles de regions llunyanes
hi enclavaren l'escut de nostra patria,
y ab l'escut l'esperit y nostra forsa
[...]

Y tú, Tarraco de mon cor, ets l'util
llasada santa que'ls valents congría
dessota la senyera de la Patria

JOAN OLIVA BRIDGMAN¹⁸³

183 «Oda á Tarragona» a: *Patria*, 14 d'octubre de 1900, núm. 3, any I, p. XXV.

El desenvolupament comercial, industrial i, per tant, econòmic va ser coetani a una nova idea de progrés. El consistori participà activament en aquesta concepció de ciutat; els seus edils facilitaren l'establiment de noves indústries i agilitaren la instal·lació dels moderns sistemes de comunicació. Els artistes i els literats reflectiren aquesta nova mentalitat a les seves obres.

Ramon Roig Rodón, director de la revista artística *El Album*, proposà una imatge simbòlica de Tarragona: una divinitat romana recolzada sobre el caduceu de Mercuri i calçada amb sandàlies, inspirada en la figura de Minerva amb l'atribut d'un escut. Però amb una corona enlloc del casc, com a símbol de la categoria de *fidelísima y ejemplar*, atorgada per Isabel II a la ciutat. La deessa apareix asseguda, com una gran matrona, sobre els pilars de la ciutat: la muralla ciclòpia i el port, és a dir, el passat i el futur. Al fons queden plasmades les batalles d'època romana, emmarcades per l'Arc de Barà. La figura queda envoltada pels emblemes de la ciutat, a l'esquerra la Catedral, als seus peus les ruïnes d'un temple romà i, al darrere l'aqüeducte; mentre que a la dreta, representà els atributs de les arts —la lira i la paleta— i del progrés —l'àncora, la roda i les fruites—, ambdós temes vinculats amb la mitologia de Mercuri, inventor de la lira i missatger dels déus; i, finalment, el conjunt s'acompanyà de la recent restaurada capella de Sant Pau, símbol del cristianisme, ubicada al pati del Seminari¹⁸⁴ (fig. 30). Aquesta composició simbòlica no es tracta d'un cas aïllat, atès que Josep Pascó incorporà una iconografia semblant, si bé prescindí d'una imatge figurativa. En la seva obra apareixen representats els atributs de Mercuri: el caduceu coronat amb el casc alat, l'àncora i el corn de l'abundància —símbol de la fertilitat agrícola— i la palma, que és també l'atribut de la consideració reial de *fidelísima y ejemplar*. Al fons, la imatge de la ciutat amb el port, elaborada a partir d'una fotografia de l'època (fig. 1, fig. 26; fig. 27).¹⁸⁵

Amb el mateix esperit es publicaren lloances a la ciutat, com:

- 184 A l'obra HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA I LLAURADÓ, E.: *Historia de Tarragona...*, 1892. Ramon Roig Rodón representà una iconografia similar de la ciutat de Tarragona on queden encara més definits els atributs de Mercuri.
- 185 PIFERRER, P.; PI I MARAGALL, E.: *España sus monumentos...*, 1884, p. 461.
- 186 «A Tarragona» a: *El Album*, juliol de 1896, any II, núm. 7, p. 65-66.
- 187 FLÓREZ, E.: *España Sagrada*, 1769, v. 24, làmina 228 *Mirado desde el Mar*; làmina 232 [Arco de Barà]. BOFARULL Y BROCA, A. de; ALBIÑANA Y DE BORRÁS, J. F.: *Tarragona monumental...*, 1846, p. 185-187, làmina 24 *Arco de Sura o Barà*.
- 188 AYUNTAMIENTO DE TARRAGONA: *Deseoso el M. I. Ayuntamiento de esta ciudad para evitar cualquier falta de belleza y solidez exterior en las obras que se construyan en esta Capital, después de oído el dictámen de su Arquitecto y de su Maestro de obras, ha resultado lo siguiente*, s. II.: s. e., 1838.

A Tarragona

Per un moment vull cantar
tas glories, Tarraco ilustre,
que encar que's pobre ma lira
y á mon desitj no s'ajusti,
es tan gran la historia teva,
que no cal que molt se busqui
per enaltir tas hassanyas,
y ton nom posarlo ahont pugui
admirarlo tot lo mon
per l'honorós que aquest lo jutji.
Eixa és ta historia Tarraco,
que fama per tot te dona;
eixos son los bells diamants
de ta corona preciosa,
que orgullosa pots lluhir
gentil, y bella matrona
que tens un cel hermosíssim,
las mes enciseras donas
y onas del mar que may callan
proclamante grant y hermosa

MIGUEL MELÉNDEZ¹⁸⁶

Per últim, si comparem les diferents il·lustracions que s'integraven als llibres de viatge o als assaigs de l'època, podem conèixer les actuacions sobre el patrimoni, encara que cal lamentar la passivitat dels poders fàctics, que deixaren malmetre les restes romanes durant segles.

L'Amfiteatre, quan va ser dibuixat per Francesc Bonifaci (1769), constava de tres arcs mirats des del mar, però a principi del segle XIX, quan Laborde viatjava per les nostres terres, només en quedaven dos (fig. 6; fig. 31). Tanmateix, no tot fou negatiu, i trobem que Soberano (1849) perfilà amb un puntejat la intervenció, un tant polèmica, d'acabament de l'arc de Barà que es trobava parcialment destruït a la zona de la cornisa superior.¹⁸⁷

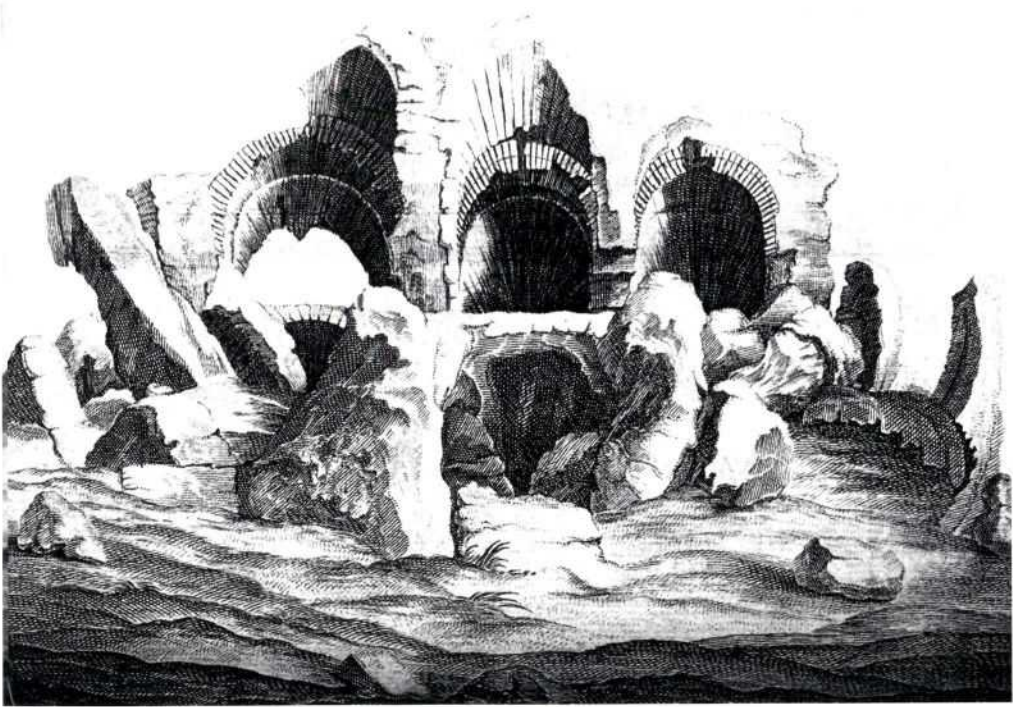
A les imatges estudiades, es reflectiren les intervencions de la policia urbana a favor d'una homogeneïtzació de l'arquitectura privada, sobretot a partir de la publicació del *Bando de Policía Urbana* (1838).¹⁸⁸ En contrastar el *Asalto de Tarragona* reproduït a l'obra del Pare Mariana amb la *Vista de Tarragona desde el muelle* és evident la regularització del perfil dels edificis d'habitatges i la simetria de les obertures (fig. 29). La primera il·lustració representa les cases ubicades justament al costat del Castell del Patriarca, volat pels francesos, i la segona, la nova població de la Marina (fig. 10; fig. 15).

30. *El Albúm*. Roig Rodós, Ramon: *El Albúm*, gener de 1896, núm. 1, portada.

Els estucats decoratius de les façanes encara poden ser apreciats en algunes fotografies, però avui dia, la majoria s'han deteriorat de tal forma que ja no són visibles. Per això, si es pretengués fer una possible restitució del color i la decoració, aquesta obra gràfica seria una peça clau per aconseguir-ho. Per últim, i també gràcies als gravats, ens adonem de l'evolució urbana de Tarragona durant el segle XIX, ja que fou en aquest període quan es construí tant l'eixample de la Marina, com l'Eixample pròpiament dit i el barri dels Pescadors, conegut popularment com El Serrallo (fig. 28; fig. 3).

Fins aquí, hem intentat presentar, a grans trets, la importància de les il·lustracions, encara que cal dir que en cap moment hem pretès elaborar un corpus d'imatges de Tarragona. I és per això, que hem seleccionat aquelles imatges, per a mi més significatives. La meua intenció, era donar a conèixer una visió de conjunt de l'evolució del concepte de ciutat, a través de l'estampa de l'època.

31. *Mirado desde el Mar*, Francesc BONIFACI. FLÓREZ, Enrique: *España Sagrada*, 1769. Vol. 24, làmina 228 (BHMT-FG 282 (09) (46.714)Flo).

LA FOTOGRAFIA AÈRIA

Un dels documents gràfics primordials per poder abordar l'estudi de la gènesi i la transformació de la fisonomia d'una ciutat és la fotografia aèria, tot i que hem de tenir en compte la limitació que significa la seva aparició relativament recent.¹⁸⁹ Dissortadament, de la geografia espanyola es conserven ben poques fotografies d'abans de la Guerra Civil. I és precisament aquesta restricció temporal la que ens ajudarà a analitzar el seu contingut. Les dividirem, *grosso modo*, en dues etapes: les preses amb anterioritat a 1939, en què es plasma l'aplicació del projecte de creixement i desenvolupament de Tarragona, i les posteriors a 1939, on queda reflectida la modificació del disseny inicial, l'evolució del creixement urbà i l'impacte produït per les obres d'infraestructura.

El tipus de presa de la imatge durant el vol donarà lloc a dos perfils distints: per un costat, les fotografies rectilínies i paral·leles i, per un altre, les obliqües. Les primeres ofereixen una gran semblança amb els plànols cadastrals i les segones, ens donen una major profunditat, en favor de la visualització de l'alçat dels edificis i de l'entorn, i en detriment de l'apreciació de la configuració dels eixos de comunicació. En totes elles, prima el rigor en l'elaboració; i no sols s'hi indicà la data exacta, sinó que també s'hi consignà l'altura des de la qual fou feta, cosa que ens permet determinar l'escala aproximada. No podem obviar la finalitat militar o de revisió de la contribució urbana de gairebé totes elles.

Amb l'aprovació, el 8 de març de 1924, de l'Estatut Municipal s'obligà els ajuntaments a formular els plànols d'alineacions i, la planimetria del conjunt de la població (art. 217), així com a confeccionar un plànol parcel·lari amb l'objectiu de formar part de l'inventari municipal (art. 310, 311).¹⁹⁰ Tot això fou aprofitat per la *Compañía Española de Aviación*, que utilitzà el model de la *Compagnie aerien Française*, i aplicà el mètode de la redacció dels esmentats documents mitjançant la fotografia aèria. La seva propaganda publicitària anunciava uns serveis sis vegades més ràpids i amb uns costos substancialment menors, quasi a meitat de preu del sistema tradicional. Aquesta proposta no fou contemplada per l'Ajuntament de Tarragona i la sol·licitud quedà arxivada.

Les sèries documentals vinculades amb la Hisenda Estatal¹⁹¹ o amb el gabinet d'impostos municipals, ens indiquen de forma numèrica algunes dades que complementen aquest tipus d'informació gràfica, com: el propietari, el volum superficial, l'altura, la

189 La idea d'elaborar fotografies aèries segons Marie-Loup Sougez Mülle es deu a Nadar, el qual, el 1853, pensà «...realizar ascensiones en globo y a combinar esta afición con la fotografía [...] se podía utilizar en los alzados topográficos, al tiempo que suministraría valiosas indicaciones sobre los movimientos del enemigo en tiempo de guerra [...] Sacó las primeras vistas aéreas de París en 1856».

Veure SOUGEZ, M. L.: *Historia de la Fotografía*, Madrid: Cátedra, 1988 (Cuadernos de Arte Cátedra) p. 166.

190 *Organización y administración municipal. Decreto-Ley*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1924, p. 68: 91.

191 AHT. Negociat: Hisenda. Caixa: Registre fiscal d'edificis i solars de Tarragona. Carrers P. Tom VI Registres 1885-2205. Sign.: 107. (Existeixen més toms) o bé Caixa: 190. Núm. d'exp.: «Nou repartiment o Cadastre de l'any 1736 ordenat per l'Intendent General i executat pels Geomèters i Pèrits sobre les Terres, Finques i Casas de la Ciutat de Tarragona, subjectes a la contribució, tassades per Jornals d'acord amb la mesura definitiva pel

quota de contribució, els anys cotitzats... Així mateix, a Tarragona hi ha altres documents, gràfics o escrits, addicionals a la informació emanada de les fotografies aèries, com el *Proyecto de Pavimentación de las Calles. Zona del Ensanche*, de Josep M. Pujol de Barberà (1928).¹⁹² L'expedient consta de plànols detallats de les vies de la ciutat i d'una relació dels metres de façana que posseeix cada particular, amb la lògica finalitat d'indicar el repartiment dels costos en els diversos carrers. A partir d'aquest expedient, si bé desconeixem l'altura de les edificacions, podem observar fàcilment l'amplada màxima i mínima de façana per a cada una de les artèries i per tant, de l'eixample.

Disposem també de material gràfic anterior a la fotografia aèria. És el cas dels plànols parcel·laris, que són escassos en els registres que hem pogut consultar. Sobresurt el plànol elaborat el 1896 per Ramon Salas Ricomà, realitzat específicament per a l'obtenció de la subvenció estatal que anava destinada a les obres necessàries per a l'acabament definitiu de l'eixample de la població, ratificat el 1858.¹⁹³ S'ha conservat també un esborrany, formulat a banda i fruit d'una anàlisi prèvia, en el qual, a més d'altres dades, s'adjuntà l'any de la llicència de les diferents edificacions.¹⁹⁴ En definitiva, gràcies a aquests expedients, podem restituir el paisatge urbà de Tarragona, per la zona de l'eixample compresa entre la Rambla Vella i el carrer Gasòmetre.

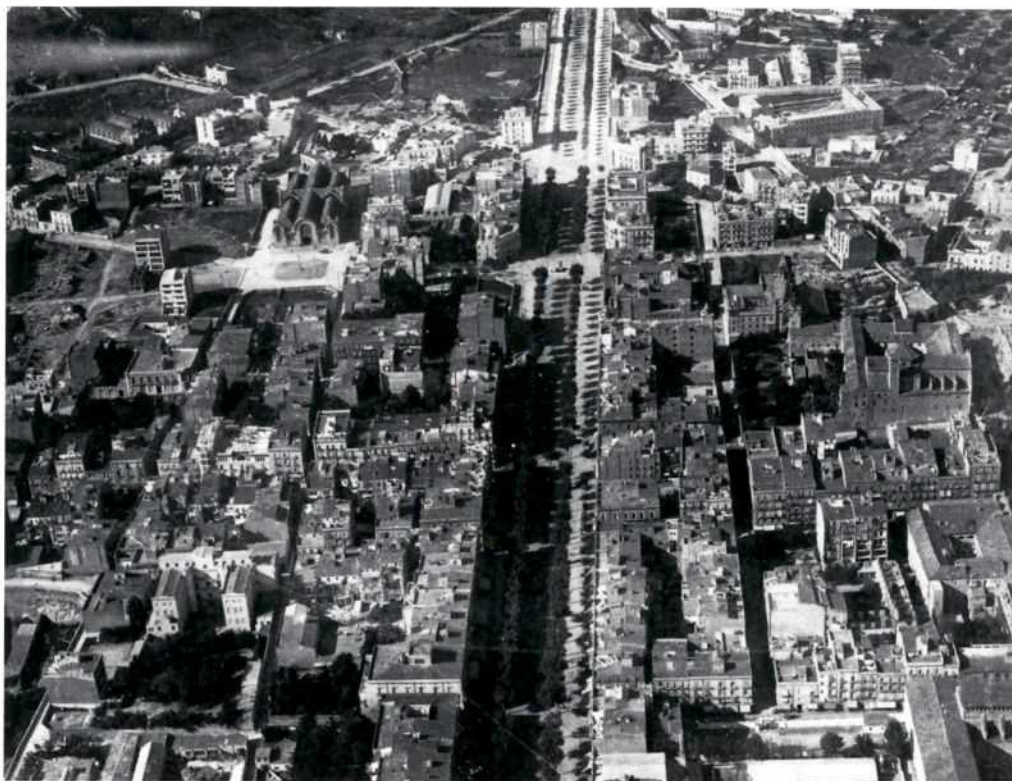
Un cop exposada la importància de la fotografia aèria per a l'anàlisi del planejament urbà, hem d'abordar l'estudi d'algunes d'aquestes fotografies que constaten el creixement lent de la ciutat i la seva zonificació. El 3 de novembre de 1932, se sobrevolà la població a escassos peus d'altura. Tarragona conserva únicament el clixé de la fotografia de la zona d'eixample, feta des del mar i amb un punt de vista oblic que ens permet reconèixer l'alçat d'algunes façanes i d'alguns darreres —en concret, les orientades cap al mar o cap a l'Est—, i també hi podem veure els entorns més singulars. L'Esplanada —a l'actualitat, Rambla Nova— es definí com un nou eix longitudinal, configurat com un passeig arbrat, espaiós i obert a noves propostes urbanístiques. L'escassetat d'espais verds públics resulta evident, atès que quasi tots són d'ús privat, llevat del jardí botànic, emplaçat darrere l'Institut —correspon al carrer d'August, cantonada amb carrer d'Assalt— que tenia una clara finalitat pedagògica. El passeig de Santa Clara —actual passeig de les Palmeres—, just davant del mar, ha quedat fora de l'objectiu del fotògraf, potser per raons de seguretat militar per tal d'evitar la zona d'aquarterament de la Rambla Vella. A la fotografia només apareix la coneguda plaça de Corsini o del Mercat (fig. 32).

Gongrés Generals á raó de cinquanta canes de superficie quadrada». Sign.: 2.4.1. A més, un cop inventariat l'arxiu d'Hisenda es podrà tenir una informació més exhaustiva. Per altra banda, també es conserven a l'AHMT les sèries d'amillament, cadastre, registre de finques..., que a l'actualitat es troben sense catalogar.

192 AHMT Negociat: Construccions Civils. Caixa: 20 Projecte de pavimentació dels carrers. Zona Eixample. Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

193 AHAT Fons: Salas. Caixa: Calaix Urbanisme. Núm. d'exp.: s/n. Sign.:s/sign. [Plànol Parcel·lari de Tarragona], Salas Ricomà, Ramon. 15.09.1896. E: 1:1000. 68'3 x 93'2 cm. Tela encerada tintes. Planta.

194 AHMT Fons: Municipal. Negociat: Varis. Caixa: Borrador d'actes de la Comissió d'Eixample 1879-1882. Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/ sign.

32. Tarragona. EACCF Núm. 10350, 1rAC-473. 03.11.1932.

Si observem detingudament el positiu analitzat al paràgraf anterior, apreciem les peculiaritats del terreny. En primer lloc, a l'angle superior esquerre, que correspon al carrer del Cardenal Cervantes, encara no urbanitzat, cantonada amb el carrer de Soler, es veuen multitud de restes arqueològiques procedents del Fòrum de la Colònia, sense reconstruir, i, en segon lloc, a l'àrea oposada a la dreta, en l'indret de l'actual carrer d'Ixart cantonada amb l'avinguda d'Estanislau Figueres, podem veure el penyal de roca viva que tants problemes portà a la Municipalitat a l'hora de ser rebaixada i posteriorment trossejada (fig. 32).

L'exemple es definí com un nucli residencial per excel·lència, si bé la bona comunicació amb el port i l'estació de ferrocarril, a l'extrem oriental, facilità la implantació d'edificis industrials, paradoxalment en uns solars amb magnífiques vistes al mar. Per exemple, al carrer Baixada del Toro es construí la fàbrica tèxtil *Juan Manuel Martínez* (Ramon Salas, 1888) i la xocolatera *Orthi, Piera i Brugueras* (Josep M. Pujol de Barberà, 1931); al carrer d'Adrià, la *Fabrica Soliano*, anteriorment *Coliseo Mundial* (Manuel J. Raspall Mayol, 1908; ampliat per Josep M. Pujol de Barberà, 1922). No podem considerar aquest fenomen com un fet residual, ja que trobem altres naus

industrials a la mateixa zona, en concret a l'avinguda d'Estanislau Figueres, cantonada amb la plaça Imperial Tarraco. (fig. 32).

Als anys vint, el fotògraf de Manresa Josep Gaspar i Serra,¹⁹⁵ produí algunes imatges obliqües de Tarragona, de les quals se'n custodien un total de quatre a l'Institut Cartogràfic. En un dels clixés s'aprecia la diversificació d'usos del sol, en especial a l'àrea de la pedrera del port, ja que conviuen els magatzems, els habitatges unifamiliars i els camps de conreu. Així, l'illa definida a les immediacions de l'anomenat zig zag, carrer de Ponç Icart i de la Baixada del Toro n'és una bona mostra (fig. 33).

L'escassetat de solars amplis i espaiosos a la part alta de la població motivà, per una banda, el trasllat dels principals centres d'instrucció a la nova zona de l'eixample. L'edifici desamortitzat del convent de Sant Francesc, ubicat a la Rambla Vella, s'adaptà a les necessitats de l'Institut d'Ensenyament Secundari i del Govern Civil (18 de maig de 1849). A les fortificacions demolides de l'àrea de la Porta de Sant Francesc, es construïren les *Escuelas Saavedra* (Pedro Almeda, 1909) i el *Colegio Tarragona* (Ramon Salas, circa 1884, transformat en Quarter de la Guàrdia Civil per Josep M. Pujol de Barberà, 1918). Als principals eixos de comunicació s'aixecaren de nova planta centres religiosos d'ensenyament, com: el col·legi *Jesús i Maria* al carrer de Méndez Núñez (Ignacio Jordà i Armalich, 1860; transformat el 1898 per Pablo Monguió Segura i el 1928 per Josep M. Pujol de Barberà), les *Teresianes* a la Rambla Nova (Bernardí Martorell, 1924) i la *Salle* o *Germanes de les Escoles Cristianes*, a l'avinguda d'Estanislau Figueres (Josep M. Pujol de Barberà, 1923). Aquest dos últims edificis tenen en comú el seu estat inconclús, a causa de la Constitució política del 9 de desembre de 1931¹⁹⁶ que prohibia la formació en els centres dirigits per ordes religioses. Per altra banda, la necessitat de nous centres destinats a religiosos creada per l'exclaustració es reflectí en l'edificació de convents de nova planta, com el dels *Carmelites* al carrer d'Assalt (Pablo Monguió Segura, 1896), la casa mare de les *Germanes de la Vetlla* a l'avinguda d'Estanislau Figueres (Josep M. Pujol de Barberà, 1930), i el convent dels *Pares Caputxins* a la mateixa Rambla Nova (Francesc Monravà Soler, 1929). Altres edificis que es construïren a la zona tenien un marcat caràcter públic, com el mercat, ubicat en un dels extrems de l'eixample, davant la plaça anomenada inicialment del Progrés i rebatejada com plaça de Corsini, en agraïment a l'enginyer que tramità el trasllat de la carretera nacional de Barcelona fins aquell punt de la població i que féu possible l'edificació dels nous solars (Josep M. Pujol de Barberà, 1913) (fig.32).

195 OLIVERAS SAMITIER, J.: «La fotografia i els estudis de paisatge: possibilitats per a la investigació»: DIVERSOS AUTORS: *Girona. La imatge i la recerca històrica. 4 Jornades*, Girona: Ajuntament de Girona, 1996, p. 76-91.

196 MARTÍNEZ ALCUBILLA, M.: *Boletín jurídico-administrativo. Anuario de la legislación y jurisprudencia. Apéndices al Diccionario de la Administración Española*, Madrid, Augusto Figueroa, 1931. Art. 26 Base 2a «Prohibición de ejercer la industria, el comercio o la enseñanza» p. 865-887.

33. Tarragona. Josep GASPAR I SERRA. ICGC, circa 1924.

A les fotografies panoràmiques de Josep Gaspar i Serra (circa 1924), tenim dos angles complets de la ciutat (fig. 34; fig. 35). S'hi poden contrastar l'urbanisme de la part alta, de carrers estrets i façanes poc àmplies, amb l'eixample i la població de la Marina traçats de forma reticular. La part alta ha perdut la seva condició de talaia si la comparem amb els gravats del setge de Tarragona (fig. 28). Des d'un planejament urbà, es defineix la Rambla Nova com l'eix clar de comunicació de l'urbs amb l'interior. Cal destacar que encara no s'havien iniciat les obres de la futura ciutat jardí Monguió, emplaçada al peu de la muralla del passeig de Sant Antoni. (fig. 34; fig. 35).

El 29 de juny de 1934, l'Exèrcit de l'Aire realitzà un altre negatiu, però, aquest cop, el mar i el port es convertiren en el teló de fons. El nucli històric quedà fora de la fotografia. Front a una zona eminentment residencial, com l'eixample, observem una àrea molt més popular i fabril, la zona de la Marina. Ambdues zones tenen un teixit reticular, però la segona mostra una menor generositat en l'amplada dels seus carrers. També destaca l'emplaçament de la nova indústria vinculada a la producció vitícola, al voltant dels carrers de Jaume I, Reial i de Torres Jordi, sense oblidar una altre tipus de fàbriques com la de tabacs, dissenyada per l'enginyer Francisco Bastos i els arquitectes Miguel Quesada i Roberto Navarro (1922), ubicada al passeig de la Independència (fig. 36).

34. *Tarragona*. Josep GASPAR I SERRA, ICGC, *circa* 1924.

35. *Tarragona*. Josep GASPAR I SERRA, ICGC, *circa* 1924.

36. *Tarragona*. EACCF Núm. 4015, 1rAC-473, 29.06.1934.

37. *Tarragona*. EACCF Núm. 2107, 1rSCF-473, 25.04.1938.

El port va significar una importantíssima font de riquesa, però afavorí la ubicació de las vies fèrries que dividiren la població en dos i propiciaren la configuració de nuclis marginals com El Serrallo, i desvinculà la ciutat del mar (fig. 36).

Un cop més, però en aquesta ocasió per documentar una acció deplorable com fou el bombardeig aeri de la ciutat, el 24 d'abril de 1939, es registrà una fotografia de la ciutat des del moll. Comptem així amb una imatge fotogràfica casi completa de Tarragona, si bé manquen algunes zones costaneres, com la ja urbanitzada ciutat jardí Monguio (fig. 37; fig. 34).

La presència de solars erms a l'eixample ens confirma l'aspecte dispar que adquirirà alguns anys més tard aquesta part de la població. Això resulta evident quan contemplem la prolongació de la Rambla Nova (Josep M. Pujol de Barberà, 1921), l'arquitectura domèstica de la qual —amb unitats unifamiliars (Casa Albareda, Josep M. Pujol de Barberà, 1915 o la Casa Juan Escorsa Soria, Antoni Pujol Sevil, 1928) o plurifamiliars (Casa del Joaquín de Querol —Comte de Rius— Francesc Monravà Soler, 1930)— no tindrà res a veure amb els habitatges aprovats a partir de la dècada dels anys seixanta, veritables mostres del procés especulatiu de l'etapa franquista (fig. 38).¹⁹⁷

En analitzar els vols posteriors a la Guerra Civil —en concret el de 28 de maig de 1951, el d'1 d'agost de 1956, el de 17 de novembre de 1971, el de 1973, i el de 2 d'agost de 1989— es fa possible imaginar com es realitzà el projecte d'ampliació de la zona de eixample, o dels voltants de la ciutat, a partir del disseny de Josep M. Pujol de Barberà (1919, aprovat el 1922).

Als anys cinquanta la ciutat apostà per l'expansió en el sector comprès entre la plaça Imperial Tarraco i l'avinguda de Catalunya. A l'agost de 1956, apreciem l'atorgament de llicència a unes cases conforme als postulats de ciutat jardí. Un model d'aquest tipus d'ocupació del sòl són els *Chalets del Tennis* (Urbanització Tarragona), a la vora de les desaparegudes instal·lacions del Club Gimnàstic que comprenien l'àrea de l'avinguda de Catalunya i els carrers Rovira i Virgili, Fra Antoni Cardona i Grau, i Escultor Verderol (fig. 38).

A partir de 1973, coincidint precisament amb la implantació a gran escala de la indústria petroquímica a Tarragona, el concepte de ciutat dona un gir absolut. Fins al moment, s'havien limitat les edificacions a un màxim de quatre altures, i en aquestes dates ens trobem amb una major densitat de la parcel·la, com es pot observar als terrenys de les desaparegudes instal·lacions del Club Esportiu del Gimnàstic. En aquests solars es construïren blocs d'habitatges de fins a nou pisos. Aquesta fita constructiva és crucial per a l'anàlisi i estudi de l'evolució de la configuració urbana. Foren abandonats els postulats, considerats caducs, que advocava Josep M. Pujol de Barberà en el seu informe emès el 1925 per a l'àrea de l'avinguda de Catalunya i per l'anomenat aleshores «Mirador de

197 Sobre els desastres de les bombes que es llençaven caigudes durant la Guerra Civil, es pot consultar: GONZÁLEZ HUIX, F. J.: *El asedio aéreo de Tarragona 1937-1939*, Tarragona: Diputació Provincial, 1990.

38. *Tarragona*. EACCF Núm. 2022, 2nSACE, 18.05.1951.

Saavedra», en el qual l'esmentat facultatiu proposà un tipus d'edificació residencial i d'escassa altura, inspirat en els models de ciutat jardí. Precisament, aquest canvi d'orientació motivà que moltes d'aquestes cases es reformessin i cresquessin en altura, sense respectar el seu estil primitiu, o bé que s'enderroquessin, com està succeint en l'actualitat; i encara pitjor fou que aquest desordre constructiu anà en detriment de la qualitat dels habitatges, que perderen llum i ventilació (fig. 38).

Però també és cert que les propostes anteriors no sempre foren arxivades, per exemple, quan al voltant de 1884 Ramon Salas Ricomà redactà un minuciós projecte d'eixample per a la població —que mai va ser acabat ni molt menys aprovat— aprecià que la manca d'espais verds o d'esbarjo era una de les deficiències més importants de la ciutat. Dibuí a la seva *Tarragona ideal* diversos nuclis de vegetació, un dels quals fou ubicat just a la zona immediata a l'entrada de la població. En concret, als terrenys propers a

l'actual estació d'autobusos, en el que avui és el parc de la Ciutat. Aquesta idea es pot veure reflectida a la fotografia de 1989 custodiada per l'Exèrcit de l'Aire.

Desbordaria les nostres pretensions executar un estudi detallat dels diferents vols. Tanmateix, creiem necessari reprendre una vegada més les reproduccions fotogràfiques de 1951 o 1956, perquè s'hi fan palesos aquells *punts negres* del desenvolupament

urbanístic posterior, com l'àrea compresa entre el carrer del Gasòmetre i el carrer Caputxins, on en altre temps es trobava el Fort Reial i on es troben soterrades les restes del teatre romà de la ciutat. Encara avui no han estat resolts els accessos dels vianants entre la part baixa i l'eixample. I, a més, encara està pendent la urbanització i el condicionament de les restes del teatre romà (fig. 38; fig. 39).

El desmunt i el moviment de terres fou una de les partides pressupostàries més importants en el capítol d'obres públiques. Aquest fet donà lloc que, moltes vegades, no s'acabessin els carrers projectats i aprovats, com fou la prolongació del carrer d'August fins al passeig de les Palmeres, o la del carrer d'Armanyà fins a la Baixada del Toro.

És per això, que tot estudi referent al procés de transformació d'una ciutat no pot prescindir de l'anàlisi de la fotografia aèria. A partir de la seva visualització he pogut veure de forma fefaent la transcendència dels diversos projectes d'urbanització i les problemàtiques de la seva aplicació. Així, he guanyat en objectivitat al permetre aquesta font d'estudi una major perspectiva en el temps. Aquesta reflexió no l'hagués aconseguit sense analitzar els diversos vols, que he resumit en aquestes pàgines.

Les festes i els festeigs

El desenvolupament de la festa amb elements efímers adquirí un nou impuls amb l'adveniment dels ajuntaments liberals, si bé alguns canvis es veieren truncats durant el regnat de Ferran VII qui, d'entre d'altres, prohibí algunes diversions públiques com el carnaval. El llenguatge de la celebració va obeir a plantejaments similars en les festes de caràcter civil i les de caire religiós. Resulta molt significativa la comparació del protocol de l'entrada d'un nou arquebisbe a la ciutat amb el cerimonial de la visita d'un rei. Ambdós són gairebé idèntics. Molts dels recursos escenogràfics foren assimilats del període il·lustrat, evocant, sens dubte, les fórmules pròpies de les ciutats d'època antiga.¹⁹⁸

La llum i l'espectacle lumínic jugaren un paper destacat en qualsevulla commemoració. No s'entenia una festa gran —com les patronals de Sant Magí o Santa Tecla— sense que els fanals de les principals vies romangueren encesos durant tota la nit. Els castells de foc aconseguiren transformar la fisonomia de la ciutat i donaven un veritable nou espectacle de llum, color i so. Es tractava d'un dels moments culminants del programa de festes, esperat pels habitants que, per uns instants, participaven d'una visió màgica i única.¹⁹⁹

Han quedat documentats diversos exemples d'aquests tipus de celebracions, d'entre els quals destacarem les festes convocades el 29 de juny de 1883 —coincidint amb l'enderroc de la primera pedra del Fort de Cervantes.²⁰⁰ Es col·locaren canelobres al

198 CUESTA GARCÍA DE LEONARDO, M. J.: *Fiesta y arquitectura efímera en la Granada del siglo XVIII*, Granada: Diputación Provincial de Granada-Universidad de Granada, 1995. (Monografía Arte y Arqueología).

199 La descripció dels jocs pirotècnics són una bona mostra de les sensacions que podien tenir els espectadors. A l'apèndix s'ha inclòs una de les múltiples propostes que es custodien a l'arxiu municipal. Consultar el document 1 [*Proposta de programa de Jocs Aèris*] (15 de maig de 1888).

200 Les festes patronals de Santa Tecla es retardaren del 16 al 21 d'octubre per fer-les coincidir amb el *IV Congreso Católico*. Per fer el programa de festes es prengueren com a referència les Festes de la Cinta de Tortosa de 1894, que foren molt vistoses; la premsa local les descrigué així: «Artístico y monumental farol construido por cuenta del Ayuntamiento bajo la dirección de D. Cristobal Ferrando. Era un grandiosos pedestal trasluciente con adornos y leyendas alusivas, coronado por un hermoso jarrón repleto de brillantes flores divinamente imitadas con globos de porcelana pintados, volteados de espléndido follaje. La obra era de un gran efecto. Seguían los cente-

llarg de la Rambla Nova —els mateixos que s'utilitzaven per a les festes de Santa Tecla— i un «...portoglobo de seis palomos». Els treballs foren encarragats a la llauneria i lampisteria de Miquel Bonada, i l'espectacle fou amenitzat amb la música del regiment de Guipúscoa.²⁰¹ Un altres cas foren els globus aerostàtics pressupostats per l'Ajuntament a càrrec d'Avel·lí Morera, que transformaren el cel de la ciutat amb motiu del *IV Congreso Católico* —del 16 al 21 d'octubre de 1894.

Les salves de l'artilleria o el repicar de les campanes anunciaven els esdeveniments més destacats. La combinació dels diversos senyals festius ajudava a donar una major solemnitat, tant si es disparaven canonades des de diversos punts de la ciutat —des del moll o des del fort de Cervantes—, com si el toc de les campanes s'efectuava combinant-ne el so de diverses esglésies de la ciutat. Un element molt genuí de Tarragona eren les barrinades de pólvora a la pedrera del port, capaces d'impressionar el visitant, si bé no al ciutadà, que, que hi estava acostumat i patia gairebé diàriament els seus efectes sonors.²⁰²

La música era interpretada tant pels regiments militars com per la banda municipal organitzada el 2 de juny de 1893.²⁰³ Per tal d'evitar que els músics patissin les inclemències del temps i al mateix temps els instruments es malmetessin, en els dies de festa gran, s'instal·là un quiosc a la plaça de la Font que posteriorment es traslladà a la Rambla Vella i finalment s'ubicà a la Rambla Nova. Un model d'aquesta arquitectura és el temple de música finançat per la comissió de festes del *Congreso Católico* (1894)

nares de farolillos de varios tamaños, flores y colores y la banda de Santa Cecilia» a: *Los Debates del Ebro*, 5 de setembre de 1894, núm. 602. Però el pressupost municipal de Tarragona fou insuficient per a la programació d'espectacles molt costosos. AHMT Negociat: Festes Públiques. Caixa: Festes Públiques 1890-1896. Núm. d'exp.: «1894 1 Cuarto Congreso Católico Nacional» i també a: «1894 Adornos Rambla de San Juan. Benito Escaler. Juegos Artificiales Jose Morgades y otro Espinós Reus». Sign: s/sig.

201 *La Opinión*, 29 de juny de 1883, núm. 151, p. 2. AHAT. Fons: Salas, Caixa: 12 (abans 13)-Lligat XVIII, Núm. d'exp.: «68 Fiestas» Sign.: s/sign. *Diario de Tarragona*, 29.06.1883, núm. 153, p. 2.

202 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: 1863 a 1866 Policia Urbana. Núm. d'exp.: «1863 93 Alcaidía previene al Sr Director de las obras del Puerto dicte las ordenes oportunas a las operaciones de dichas obras a fin de que los barrenos que disparan en la cantera, le dan otra dirección a fin de no molestar el vecindario arrojando piedras de bastante calibre a los tejados de las mismas casas». Sign.: 14 6.7.

A l'ACPT es conserven diversos expedients relatius als desperfectes causats als habitatges ubicats vora el carrer Pons d'Icart. Vid. ACPT. Fons: Port. Negociat: Obres. Caixa: 3.2 Obres noves i estudis 1802-1865. Núm. d'exp.: «5 Obras Menores reclamación de particulares contra estas obras por los barrenos que se dispara para la extracción de piedra». Sign.: 3.2.164.

Entre els expedients municipals destacarem: AHMT. Fons: Municipal. Caixa: 1820 a 1875 Obres del Port. Núm. d'exp.: «1865 71 Varios propietarios acuden al Ayuntamiento por los perjuicios que les causa la Dirección de las obras del muelle en sus casas en la calle de Reding». Sign.: s/sign. i AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: «1877-1878 Policia Urbana». Núm. d'exp.: 1877 16. Sign.: 24 6.7. En concret, es menciona la ruptura dels vidres de les cases al carrer de Pons d'Icart el 4 d'abril de 1877.

203 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1894-1896. Núm. d'exp.: 1895 2 Banda Municipal. Sign.: 44 6.7 i AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1894-1896. Núm. d'exp.: «1896 15 Relativo a la banda Municipal de Música». Sign.: 44 6.7

que durant diversos anys es col·locà a la Rambla Nova. La manca de manteniment i el deteriorament dels materials obligaren a prescindir de l'artefacte.²⁰⁴ El 1897 s'encarregà l'estudi per a l'elaboració d'un temple de música a l'arquitecte municipal Josep M. Pujol de Barberà, el qual no s'arribà a construir. L'any 1923, el general González va reclamar que se n'instal·lés un a la Rambla Nova.²⁰⁵

Per últim, una altra exhibició de so i color era la retreta militar.

LES VISITES REIALS, FOCUS DE TRANSFORMACIÓ URBANA

Els membres de la família reial, per tal de demostrar la seva sobirania i poder sobre el poble, feren partícips els ciutadans de tots els esdeveniments vinculats a les seves persones —naixements, casaments, aniversaris, embarassos, proclamacions, exèquies, dols. Així s'obligà els habitants a mostrar el seu afecte participant en els festeigs organitzats per la Corporació Municipal, com a senyal d'amor i lleialtat.²⁰⁶ Els bans publicats a tal efecte foren clarament repressius: s'imposà el pagament d'una multa per qualsevol infracció. La primera finalitat fou l'impuls de l'ornat del carrer —façana i vorera— i de la gent, però sense descuidar la seguretat ciutadana en previsió de qualsevol atemptat. Als destacaments militars se'ls ordenava lloc, hora i tipus de formació i uniforme —gala.²⁰⁷

Tarragona, durant el segle XIX, no fou un destí polític o militar, per això les visites oficials no foren un fet quotidià per als seus habitants. La localització geogràfica de la ciutat —port de mar, ubicada entre dues poblacions importants com Barcelona i València— facilità el trànsit d'alguns membres de la família reial. Aquesta circumstància fou aprofitada pels poders fàctics de l'urbs per mostrar el seu acatament a la corona i la supremacia econòmica als seus conciutadans, que sufragaven sofisticades arquitectures efímeres —arcs de triomf, obeliscos, columnes— o la decoració de les façanes de les institucions. En fou una bona mostra la Junta de Comerç o el Gremi de Fusters i Paletes, i àdhuc les residències particulars. No sempre s'aixecaren nous monuments

204 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1894 1895 1896. Núm. d'exp.: «1896 11 Colocación del templete para la música en la rambla de San Juan». Sign.: 44 6.7 i AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policía Urbana. Caixa: Policía Urbana 1897. Núm. d'exp.: «1897 21 Relativo al templete de la música de la rambla de San Juan». Sign.: 47 6.7

205 *Tarragona*, 20 de novembre de 1924, núm. 1323, p. 3. El general González Molina recomana que s'instal·li un quiosc a la rambla Nova per a la banda militar.

206 ORTUETA HILBERATH, E. de: «Las visitas oficiales foco de transformación y renovación urbana. La capilla del Claustro de la Catedral de Tarragona» a *Pedres Vives*, núm. 4, desembre de 1998, p. 12-13.

207 Com a model, es pot consultar el document 2. «Don Francisco Colom, alcalde constitucional de la ciudad de Tarragona. Debiendo llegar mañana por la tarde á esta capital S. M. la Reyna madre doña María Cristina de Borbón y para que su entrada y permanencia en ella se observe el aseo orden y decoro que corresponde, ordeno lo siguiente (08.03.1844)». Hi ha diversos exemples, com: AHMT. *Acords Municipals*, sessió 17 de novembre de 1829, senyal 285, p. 130. «Bando para la iluminación y la limpieza de las calles y adorno de las casas». En relació amb les ordres de la plaça es dictaren unes ordenances, *Diario de Tarragona*, 81, 13 d'abril de 1904.

efimers; el cert és que l'aprofitament dels ja existents fou una pràctica habitual, i s'utilitzaren per a diferents esdeveniments amb adequació a les noves necessitats.²⁰⁸ Una política general fou també la publicació de circulars en les quals el rei o la reina prohibien qualsevol tipus de dispendi (RD 19 de setembre de 1827).²⁰⁹

La crònica d'Antonio de Magriñá ressenyà tant les visites polítiques a la ciutat com les reials. Destacà les del general Prim —1860 i 1868—, la del president de la República, Estanislau Figueras i Moragas, i la del duc de Montpensier —març 1871—, la del príncep imperial Federico Guillermo de Prusia —desembre de 1883—, la de l'arxiduc d'Àustria, Rainero —novembre 1889—, a més de les dels expresidents de la república: Castelar, Pi i Maragall i Salmerón, i els ministres Toreno, Silvela, Antequera, Aguilera.²¹⁰

Les publicacions de l'època mitificaren la figura dels monarques, i per extensió, la dels seus familiars. La visita de Carles IV i la seva família, des de l'onze fins al quinze de novembre de 1802, va ser recollida en una crònica idealitzada seguint la tradició de l'Antic Règim.²¹¹ Els posteriors viatges de sobirans i membres de la família reial quedaren recopilats a les actes municipals i als informes elaborats per l'alcaldia. A partir de la dècada dels setanta, la premsa jugà un paper cada cop més destacat tot editant números extraordinaris dedicats a les visites oficials.

El consistori aprovà, mitjançant pressupostos extraordinaris gestionats per la *Junta de Obsequios*, la rectificació o alineació d'un carrer, l'enderroc de part d'una fortificació i, si el pressupost era escàs, l'arranjament de les vies designades per al pas de la comitiva reial.

Un dels casos més singulars l'ocasionà un frustrat viatge de la reina regent Maria Cristina —juny de 1840. Es plantejà l'enderroc de la capella del claustre de la Catedral, ni

208 «...a la Redención del Pueblo, El Arco de triunfo que algunos progresistas de esta ciudad dedican al rey Amadeo, fue construido, como dijimos ayer en 1833 y dedicado por los plateros y confiteros a las artes, agricultura é industria: en 1846 se levantó de nuevo y los exaltados lo dedicaron a la Constitución: en 1844 los moderados lo dedicaron á la reina Isabel II: en 1850, los católicos á la Virgen de la Misericordia: en 1868 otra vez los moderados y católicos lo dedicaron á la Virgen de Misericordia. De manera que aquellos trastos sirven para todo.»

El Tarraconense, 11.09.1871, núm. 254, p. 2. Es refereix a la veïna ciutat de Reus, però la notícia és prou significativa per comprovar el llenguatge propi de les construccions efímeres i el seu ús amb finalitats i significats dispars.

209 AHMT. *Acuerdos Municipales*, sessió 24 de setembre 1827, f. 193v. Un altre cas RO 21 de maig de 1845, BOPT, núm. 62, 23 de maig de 1845 «S. M. en el curso del viaje no se hagan festejos que la obliguen a detenerse en perjuicio de la regularidad y sistema prescrito por muchos facultativos, [...] se eviten á los pueblos los gastos que se les ocasionaría, y a S. M. el disgusto de no poderlos aceptar por mucha que sea la distinción y aprecio con que siempre recibe la muestra del respetuoso amor de todos sus súbditos, a quienes bajo ningun concepto quiere gravar en sus intereses».

210 MAGRIÑÁ, A. de: *Tarragona...*, 1901, p. 33; 71.

211 El text mai arribà a publicar-se i quedà com a manuscrit, fins que el 1995 sortosament fou publicat i se'n feu un breu estudi. SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona: Autoritat Portuària, 1995, p. 23-77. Al mateix llibre, es transcrigué *Crònica de la visita a Tarragona de los reyes de las Dos Sicilias, que tuvo lugar el 22 de Noviembre de 1829*, p. 95-103.

més ni menys que per facilitar la circulació dels cotxes i l'entrada a la cotxera del Palau Arquebisbal, residència habitual de la família reial. Les personalitats règies també s'allotjaren, en aquestes dècades, al Quarter d'Artilleria o casa Satorras, a la Rambla Vella i a les cases de Bonaventura Canals i Pau Cadenas, al carrer de Granada.²¹²

La reacció social no es féu esperar. El canonge Isidre Ferrer manifestà el seu repudi a l'Ajuntament de la següent manera:

El palacio arzobispal de esta ciudad que se ha destinado para el alojamiento de S. S. M. M. es el mismo en que han parado por cuatro o cinco veces Personas Reales, habiendo existido siempre tal como está la calle frente a la cochería por donde han dado vueltas millares de coches, sin que nunca haya ofrecido dificultad alguna, ni tampoco en el dia la ofrece [...] se allegan las consecuencias temibles que podrá ocasionar el choque que una novedad tal ha de causar indispensablemente en los animos de estos habitantes tan religiosos y apasionados á la Capilla de aquella milagrosa Virgen, tanto mas, cuanto la misma Augusta Persona á quien se pretende dedicar aquella obra, tiene espresamente prohibido el que para los festejos de su proximo arribo se ocasione daño ni perjuicio á las propiedades de sus vasallos, deseando, no dispendios lujosos agravantes, sino demostraciones puras de amor y lealtad. Por lo que este Cabildo cree de su deber anunciar á este Ilustre Cuerpo Municipal, que no se atreve á egecutar [sic] lo que se le pide en oficio de hoy, y que si V. S. lo hiciese no puede menos de protestar que acudirá á S. M. dandole cuenta de lo ocurrido, pues no quiere contravenir en nada á su soberana voluntad, ni tampoco cargar con la responsabilidad de las resueltas que podría causar al publico una novedad tan sorprendente.

Uns dies més tard, l'arquitecte municipal Josep Oriol Bernardet, junt amb el mestre d'obres del consistori Josep Batet, emeteren un informe favorable a la conservació de la capella malgrat que:

Util y muy útil fuera la rectificación de la calle que está enfrente de la cochería de palacio arzobispal, pues no solo proporcionaría mayor desembarazo al tránsito de los carruajes que han de ir á este palacio, sino que también quitaría la fea curva que hace la acera de frente á la ya citada cochera. A pesar de esto, los infraescritos profesores de arquitectura declaramos que pueden muy bien dar la vuelta de la espresada calle los coches de S. S. M. M., siempre que sean conducidos por cocheros inteligentes, como en efecto lo han practicado, siempre que se han alojado personas reales en dicho palacio.²¹³

212 AHMT. *Acuerdos Municipales*, sessió del 6 d'octubre de 1802, f. 168v. SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona...* 1995, en la relació dels festeigs de la ciutat amb motiu de la visita de Carles IV s'indicaren les característiques de les cases del carrer Granada «Fue destinada para la habitación de SS. MM. y AA. la casa de Don Manuel Figuerola con las demas colaterales, desde la casa de Don Buenaventura Canals hasta la del R. Monasterio de Poblet, á las quales ofrece un horizonte [sic] el más alegre y divertido, y la espaciosa plaza de San Antonio más proporcionado desahogo; y desde luego se vieron empleados en adornarlas con el esplendor y magnificencia correspondientes a los altos fines á que se destinaban», p. 34.

213 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «Personas Reales, sus nacimientos, proclamas, bodas, visitas a Tarragona sus fallecimientos y exequias 1808 á 1871». Núm. d'exp.: «1840 Personajes Reales». Sign.: s/sign. L'any 1845, l'arquebisbe també negà el trasllat de les aranyes de la capella de Santa Tecla per decorar el Palau durant l'estada d'Isabel II i la reina regent Maria Cristina. Vid. AHMT. *Libro de Acuerdos Municipales*, sessió del 6 de juny de 1845, f. 58v.

Aquest debat mostra la dicotomia que existia entre la conservació dels monuments i el seu enderroc en pro d'un traçat més higiènic i regular, la qual cosa generà innumbrables debats entre els cercles especialitzats que, amb un altre enfocament, ha perdurat fins a l'actualitat. A partir de 1880, es reordenà la zona, s'enderrocaren les antigues construccions —algunes de les quals dataven del segle XVI—, i s'edificà el Seminari Conciliar (August Font Carreras, 1883), i uns anys després, els habitatges dels canonges davant el Palau Arquebisbal.

Però no tots els esdeveniments provocaren tants desencerts. I així, la visita de Carles IV impulsà les obres del port de la ciutat i s'inicià, a partir d'aquell moment, l'expansió i renovació urbana de la nova població de la Marina —15 novembre de 1802. El monarca ja havia disposat, en la RO del 18 de setembre de 1802, la cessió dels terrenys «sin dueño determinado» compresos entre la pedrera del Port i el riu Francolí, d'alguns dels quals n'era propietari en condomini amb la Mitra.²¹⁴ El 13 de novembre del mateix any, el rei participà activament en la cerimònia, quan fou llençada la primera pedra per a la construcció del moll. Aquest acte fou plasmat tant en un gravat de l'època com en una làmina del llibre d'Alexandre Laborde, i per aquesta circumstància tingué una gran divulgació entre la població forana. A més, a l'esmentada crònica manuscrita, es descrigué tan laudable esdeveniment «Luego mandó S. M. que se arojase [sic] al mar las piedras prevenidas, y saliendo del pavellón, se puso a dirigir y mandar las maniobras necesarias para arrastralas; dignándose dar el mismo la voz para las tiradas y prevenir quando complacencia de haberles continuamente con aquella dulce afabilidad, que es propia de su Paternal corazón».²¹⁵ Més tard, el 13 d'abril de 1904, Alfons XIII, posà la primera pedra per a la prolongació del dic de Llevant.²¹⁶

El 16 de setembre de 1861, la reina Isabel II inaugurà una de les grans infraestructures de la ciutat, el camí de ferro de Martorell a Tarragona i de Lleida a Saragossa. I ho féu sortint amb el comboi reial des del punt de Sant Ildefons recorrent el traçat de las

214 Per comprovar aquesta funció protectora del monarca Carles IV i la importància de la Corona en el desenvolupament de les obres del Port, vid. document 3 [*Instancia presentada per la Junta Protectora de Obres del Port de la Ciutat de Tarragona contra el pago de regalías y censos de unos terrenos cedidos por la Corona*] (13 d'octubre de 1828).

215 La tercera pedra que havia quedat a l'extrem es llançà al dia següent i el fet fou descrit pel nostre cronista d'aquesta manera: «Al despuntar el Sol sobre nuestro horizonte [sic] salió el Rey Nuestro Señor, oprimiendo bizarramente la espalda á un generoso bruto, acompañado de la regular Comitiva; y haciendo una nueva demostracion de su Paternal cuidado por el bien de sus vasallos, y de la satisfacción que había tenido la tarde precedente en vista del estado y adelantamiento de la Obra del Puerto, tubo [sic] la dignación de baxar la segunda vez [...] Luego llegó S. M. al Puerto, dispuso que se arrojase al mar la gran piedra de 20.200 arrobas, lo que se puso en execucion inmediatamente con la prontitud que correspondía al cuidado y deseo del acierto; y el pobre diablo del Dios [sic] Neptuno, con su tridente y sus delfines se zambulló hasta los abismos, donde lo estarían esperando las Nereidas y Tritones, que son sus Ministros de Estado, y que sin duda le tendrían prevenidas para el almuerzo media dozana de ballenas tan grandes como las Islas Baleares.»

SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona...*, 1995, p. 57-58; 61.

216 *Diario de Tarragona*, 82, 14 d'abril de 1904.

línies fèrries i parant a les estacions dels municipis principals del trajecte.²¹⁷ Un altre viatge monàrquic en tren fou el realitzat el 6 de juny de 1888 per Alfons XII, qui efectuà una parada d'una escassa quinze minuts a l'estació de Tarragona.²¹⁸

Les infraestructures gaudiren de l'impuls del govern central, si bé el consistori veié la possibilitat de reparar els seus béns immobles amb la visita d'alguns convidats influents. Una bona mostra són les obres de condicionament de l'antic convent de Dominics per a seu de l'Ajuntament i Diputació, l'execució durà algunes dècades. Primer fou renovat el cel ras, el febrer de 1877, per la visita d'Alfons XII a la ciutat.²¹⁹ Novament, l'abril de 1888, es donà nova embranzida a l'arranjament de la decoració interior per tal de rebre Alfons XII, encara que, les obres pressupostades se suspengueren en ser cancel·lada la visita. Finalment, Alfons XIII fou rebut al saló del palau municipal el 13 d'abril de 1904.²²⁰ La decoració va anar a càrrec de l'arquitecte municipal Josep M. Pujol de Barberà, que aprofità el mobiliari procedent dels estaments acomodats de la ciutat. Per exemple, el tron reial era de la família Gasset, i els miralls i les taules de les cases Ferrer i Vidal.²²¹

A vegades la influència de la visita reial es reduí al pintat de les façanes dels edificis d'alguna via important. Amb motiu del trànsit de la reina regent i d'Isabel II, s'arrebossaren i emblanquinaren les cases de la Rambla Vella.²²²

- 217 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «Personas Reales, sus nacimientos, proclamas, bodas, visitas a Tarragona sus fallecimientos y exequias 1808 á 1871». Núm. d'exp.: «61- 1861 Personas Reales». Sign.: s/sign.
- 218 *La Opinión*, 6 de juny de 1888, núm. 153, núm. especial i 7 de juny de 1888, núm. 154 publicà la crònica del moment. Es descrigué l'arc de triomf de la plaça d'Olózaga i s'explicà que la reina havia estat obsequiada amb un «bouquet» de flors del jardí de Luís de Muller i que foren interpretades diferents cançons per les societats corals L'Àncora i *La Il·lustración Obrera*. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «1877-1888 Visitas de D. Alfonso XII y de S. M la Reina». Núm. d'exp.: «1863 Contrata para las obras de la casa Consistorial otorgada por el Excmo. Ayuntamiento a favor de Jaime Llovel 22.10.1863». Sign.: s/sign. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «1877-1888 Visitas de D. Alfonso XII y de S. M la Reina». Núm. d'exp.: 1888 Indeterminat. Sign.: s/sign.
- 219 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «1877-1888 Visitas de D. Alfonso XII y de S. M la Reina». Núm. d'exp.: «1877 Viaje de S. M. a esta ciudad». Sign.: s/sign. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «Personas Reales, sus nacimientos, proclamas, bodas, visitas a Tarragona sus fallecimientos y exequias 1808 á 1871». Núm. d'exp.: «1861 Festejos». Sign.: s/sign.
- 220 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1900-1907 Governació. Expedients varis. Núm. d'exp.: «1904 Recepción general que SM al Rey Q D G se ha dignado señalar para el día 13, en el Palacio de Ayuntamiento de esta Ciudad». Sign.: CPQ 16.
- 221 *Diario de Tarragona*, 81, 13 d'abril de 1904.
- 222 «Pliego de las condiciones para pintar todas los frontis de las Casas de la Rambla. 1º Todos los frontis de las citadas casas, deben ser pintados de igual color y forma que esta la fonda de frente S. Agustín, cuya casa debe servir de modelo. 2º Será obligación del empresario reparar del frontis de las citadas Casas, lo que sencillamente sea menester, esto es los pequeños agujeros, ó grietas de la pared para que haga buen efecto a la vista darle el citado color a toda la fachada exterior. 3º Las casas que hacen esquina a las bocacalles tan solo debe pintarse el frontis que da a la Rambla.... 15 Mayo de 1845.»

La visita d'Amadeu de Savoia —el 8 de setembre de 1871— significà el reconeixement oficial de la tasca del conservador d'antiguitats de la ciutat, Bonaventura Hernández Sanahuja. Fou condecorat amb la placa de Comanador de la Reial Orde de Carles III —RO del 4 de setembre de 1871— i, en ocasió de la visita d'Alfons XII, fou honorat amb la placa de Comanador de la Reial Orde d'Isabel la Catòlica —D. del 21 de setembre de 1877. També obtingué la medalla d'or per part del rei de Prússia.²²³ Alfons XIII, durant el viatge d'abril de 1904, aprofità per guardonar el president de la Diputació, Estanislau Tell Bonant, amb la gran Creu d'Isabel la Catòlica —el 23 de juny de 1904.²²⁴ Aquest personatge era un clar defensor dels valors monàrquic que ratificà la importància del viatge regi en tant que «¡Quiera Dios que el viaje de S. M. sirva para consolidar de una manera estable y definitiva la alianza del trono con el pueblo!».²²⁵

Per aquestes visites reials, igual que per a les processons, el marc central era l'eix que traçaven els principals carrers de la ciutat. L'itinerari marcat durant la visita de Maria Cristina de Borbó, el 1829, fou: «Puerta de Santa Clara, Portalet, Cos del Bou, Pescaderia, La Nau, Calle Mayor, Mercería, Subida del Patriarca, Monjas de la Enseñanza, Palacio»; el mateix recorregut que s'havia fet durant la visita de 1844, atès que en ambdós casos va fer estada al Palau Arquebisbal.²²⁶ Era indiferent l'entrada per la porta de Sant Francesc o per la de Santa Clara. L'arribada a la ciutat des del port o des de l'estació de ferrocarril obligà a modificar el recorregut i a incorporar-ne els carrers de la nova població —part baixa. Per exemple, amb motiu del viatge d'Alfons XII el 1877, el trajecte des del moll a la Catedral transcorregué per: «Plaza de la Olózaga, calles de Apodaca, Unión, Rambla de San Juan, San Agustín, Portalet, Cos del Bou, Pescaderia, Nao, Mayor, Mercería, Patriarca y llano de la Catedral.»²²⁷ El 1904, quan l'arribada d'Alfons XIII fou en vaixell, el recorregut fou molt similar.

Arquitectura efímera

L'arquitectura efímera aconseguí transformar l'ambient i el tràfec quotidià del carrer en una mena d'aparador. Durant uns dies, l'ornat envaïa les vies urbanes amb unes

AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «Personas Reales, sus nacimientos, proclamas, bodas, visitas a Tarragona sus fallecimientos y exequias 1808 á 1871». Núm. d'exp.: «1845 Personajes Reales». Sign.: s/sign. També sobre l'emblanquiment de les façanes AHMT. *Libro de Acuerdos Municipales*, sessió 29 d'abril de 1845, f. 44; sessió 14 de maig de 1844, f. 51v; sessió 16 de maig de 1845, f. 52-52v.

223 AGA. Fons: Educació i Ciència. Caixa: 7220. Núm. d'exp.: 1882. Sign.: 6687. RUIZ CABRIADA, A.: *Bio-biografía del cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios, y arqueólogos 1858-1958*, Madrid: Junta Técnica de Museos, Archivos y Bibliotecas, 1958, p. 463.

224 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1900-1907 Governació. Expedients varis. Núm. d'exp.: «1904 Recepción general que SM al Rey Q D G se ha dignado señalar para el día 13, en el Palacio de Ayuntamiento de esta Ciudad». Sign.: CPQ 16.

225 *Diario de Tarragona*, 81, 13 d'abril de 1904.

226 AHMT. *Libro de acuerdos municipales 1829*, sessió 17 de novembre de 1829, f. 130. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «Festejos 1835 á 1852». Núm. d'exp.: 1844 s/n. Sign.: s/sign.

227 *Diario de Tarragona*, 22 de febrer de 1877, núm. 5, p. 2.

decoracions més pròpies d'interior i amb construccions d'arcs i obeliscos evocant l'antiga Roma.

El 12 d'agost de 1844, amb motiu de la visita de la reina regent Maria Cristina de Borbó, s'aixecà un arc de triomf a la Rambla Vella, l'estructura del qual fou dissenyada per Francesc Rosell i executada per l'escultor Bernard Verderol. L'obra fou censurada per l'Acadèmia. A la plaça del port es col·locà també una porta provisional i trossos de muralla en perspectiva.²²⁸ La plaça de l'Olózaga —actual plaça dels Carros— era el marc ideal per erigir un arc de triomf, si la visita arribava per mar o per tren. Així, i amb motiu de la breu estada d'Alfons XII, el 6 de juny de 1888, fou aixecat un senzill arc de triomf dibuixat per l'arquitecte municipal Ramon Salas; i quan la ciutat rebé la visita d'Alfons XIII, el 13 d'abril de 1904, el mateix artífex projectà un arc triomfal executat pels artistes locals Felix Ribas i Manuel Ferraté i sufragat per la Junta d'Obres del Port.²²⁹ Si comparem el programa iconogràfic de l'un i de l'altre, observem que en el de 1888 els emblemes estan inspirats en el simbolisme de la ciutat, mentre que en el de 1904, les banderoles han estat substituïdes pels lleons i l'escut ja no és el de la ciutat sinó el del regne (fig. 40; fig. 41).

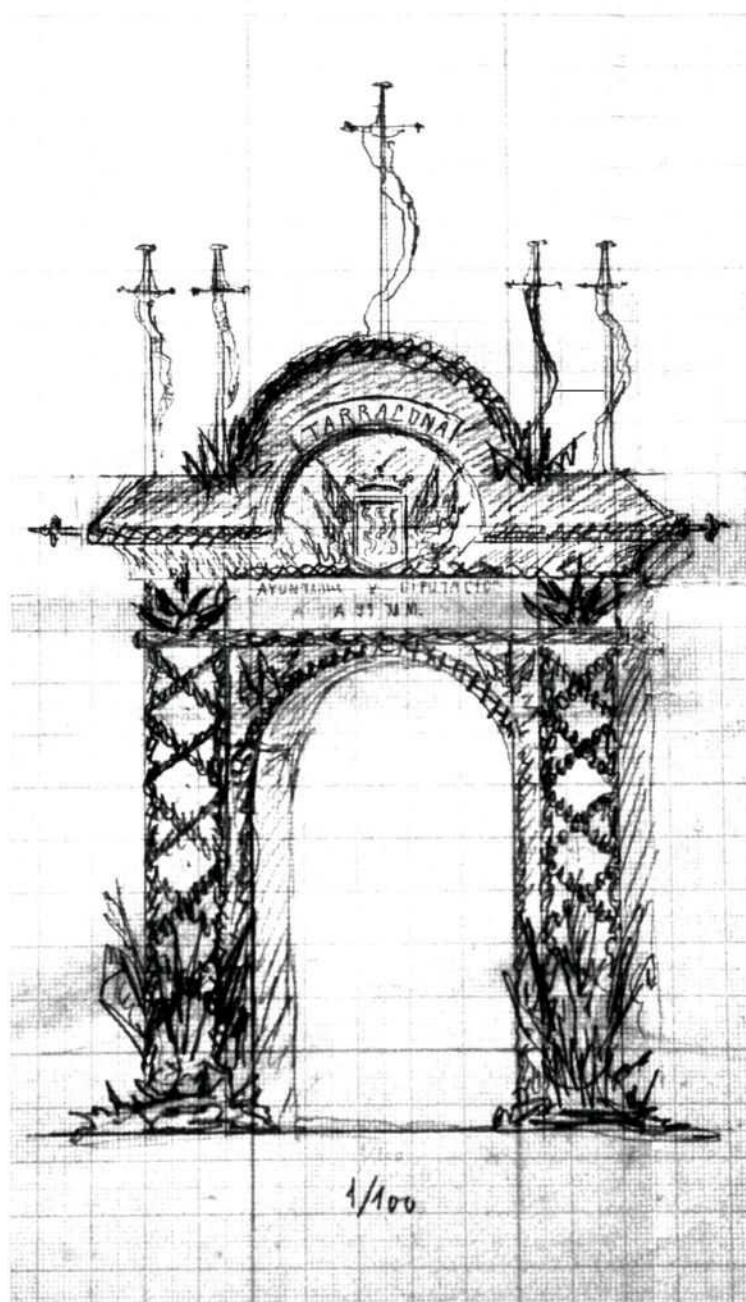
La temàtica dels monuments commemoratius no fou casual. L'arquitecte Magí Tomás aixecà el 1877, un obelisc, rematat per una piràmide hexagonal amb productes agrícoles i industrials, a la Rambla Nova. A més, per aquelles mateixes dates, es decorà el carrer Portalet amb un arc de triomf. S'intentava donar una imatge de ciutat pròspera i rica als representants polítics i a la Corona. La comissió de festes programà en un principi una fira de mostres agrícola als *Campos de recreo*, coneguts avui com parc de Saavedra, però la penúria de diners unida a la manca de patrocinadors feren inviable la proposta.²³⁰

La monarquia aprofitava aquests viatges com a propaganda del poder de la reialesa. A Tarragona no era gaire complicat, les restes de Jaume I eren una bona mostra de la representació dels valors monàrquics. La reubicació dels vestigis reials al transepte de la seu metropolitana fou precedida per un dels espectacles més deplorables per a la història de la conservació de monuments de la província. Bonaventura Hernández Sanahuja dirigí el

228 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Indefinit. Caixa: Comunicacions 1821-1843. Núm. d'exp.: 1844 s/n. Sign.: s/sign. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Secretaria. Caixa: *Libro de Acuerdos Municipales* 1844. Sign.: Núm. 62. Sessió 20 de març de 1844, f. 44v-46. L'arc de triomf es formà a partir de figures i armes de la casa reial, amb una estructura de fusta decorada amb vint canes de roba, pintada i disposada amb setze torxes de cera. El conflicte entre l'Ajuntament i el pressupost final de Bernard Verderol ens ha permès tenir algunes notícies sobre el material emprat, informació que no tenim d'altres estructures similars.

229 *Diario de Tarragona*, 81, 13 d'abril de 1904.

230 Aquest monument fou fotografiat pel tarragoní Pedro Pallejá. Malauradament no n'hem pogut localitzar cap còpia. *Diario de Tarragona*, 58, 03 de març de 1877. En relació amb la fira agrícola vegeu, *La Opinión*, 40, 16 de febrer de 1877, p. 2. A l'arquitecte municipal Magí Tomás, per la feina feta, se li pagaren 1.381,28 ptes. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «1877-1888 Visitas de D. Alfonso XII y de S. M la Reina». Núm. d'exp.: «1877 Viaje de S. M. Don Alfonso XII a esta ciudad». Sign.: s/sign.

40. [Arc de triomf amb motiu de la visita de Alfons XIII], Ramon SALS RICOMÀ (s. f.). E: 1:100. 30 x 30 cm. Paper mil·limetrat llapis. Alçat. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes. Caixa: «1877 -1888 Visitas de D. Alfonso XIII y de S. M. la Reina». Sign.: s/sign.

trasllat del mausoleu funerari, en el qual es perderen els reliquiariis de la família Segorbe i Cardona, ubicats sota les cambres reials, considerats per l'arqueòleg del «mal gust» propi de l'art plateresc i «de poco interés artístico»; opinió contrària a la mantinguda per Eduard Toda, gran promotor de les obres de restauració del cenobi, qui remarcà que es tractava d'una «obra de mucho mérito artístico».²³¹ A més, en el transport per carreteres secundàries i carregats els carros amb poca destresa, es malmeteren els alabastres i el panteó de Jaume I solament es pogué muntar al rerecor de la Catedral. La restauració va anar a càrrec de l'acadèmic de València, Bernard Verderol, que es limità a aplicar estuc per tal de completar els caps destrossats de les cariatides. El resultat final no fou gaire encertat i per això, coincidint amb la visita d'Alfons XII —el 1877—, es col·locà a la part frontal una làpida commemorativa del trasllat de les restes.²³² Alfons XIII, el 1904, rendí culte al seu avantpassat, Jaume I, el moment de recolliment reial fou transcrit per Àngel del Arco en un poema,²³³ que acabava així:

Y ya que no puede hacerte
los honres que debiera,
pues no lleva espada al cinto
ni corona en la cabeza,
pugnando, noble monarca,
por hacerte reverencia,
sus despojos te bendicen
desde el fondo de la huesa!

ÀNGEL DEL ARCO, 13 d'abril de 1904 (fig. 42; fig. 43).

231 TODA I GUÉLL, E.: *Poblet descripción histórica*, Reus: Imprenta de Tosquellas y Zamora, 1870, p. 14.

232 TODA I GUÉLL, E.: *Panteones reales de Poblet. Destrucción, envío de los fragmentos a Tarragona, y abandono en los sótanos municipales, en 1854 traslado al museo provincial en 1894. Restitución al monasterio en 1933*, Tarragona: Imprenta Suce. Torres y Virgili, 1935, p. 26; 14-22.

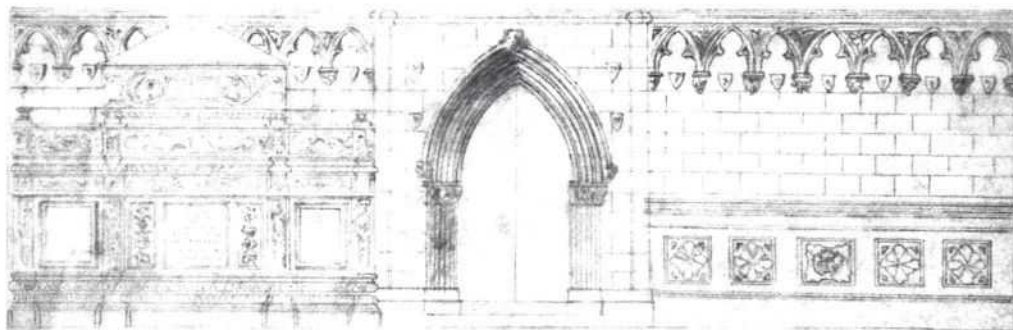
Diario de Tarragona, 56, 1 de març de 1877, es transcrigué el text de la làpida commemorativa col·locada per Alfonso XII «Everso Impie Ano MDCCCXXXV Popvleti Coenobio, Violatis Augusta Domus Aragoniae Sepulvis, Corpus Jacobis I Expugnatoris Dicti, Praeclaria Argonum Regis E Tumuli, Ubi V. Et amplius Saeculis Adquieverat, Efosum Tarraco Pie Servavit, Tvendumque In Perpetuum A. Temporis et Homnun Invria. Hoc Monumento Aere Provinciarum Tarraconensis et Barcinonesis Exshucto Benigne Annvente Elisabeth II Hispania Regina In Sua Ipsius Basilica Religiosa Restivit. Die VII Oct. Ann. MDCCCLVI».

233 *Diario de Tarragona*, 81, 13 d'abril de 1904. «A. S. M. el Rey D. Alfonso XIII, al visitar la tumba de D. Jaime el Conquistador, en la Catedral de Tarragona.»

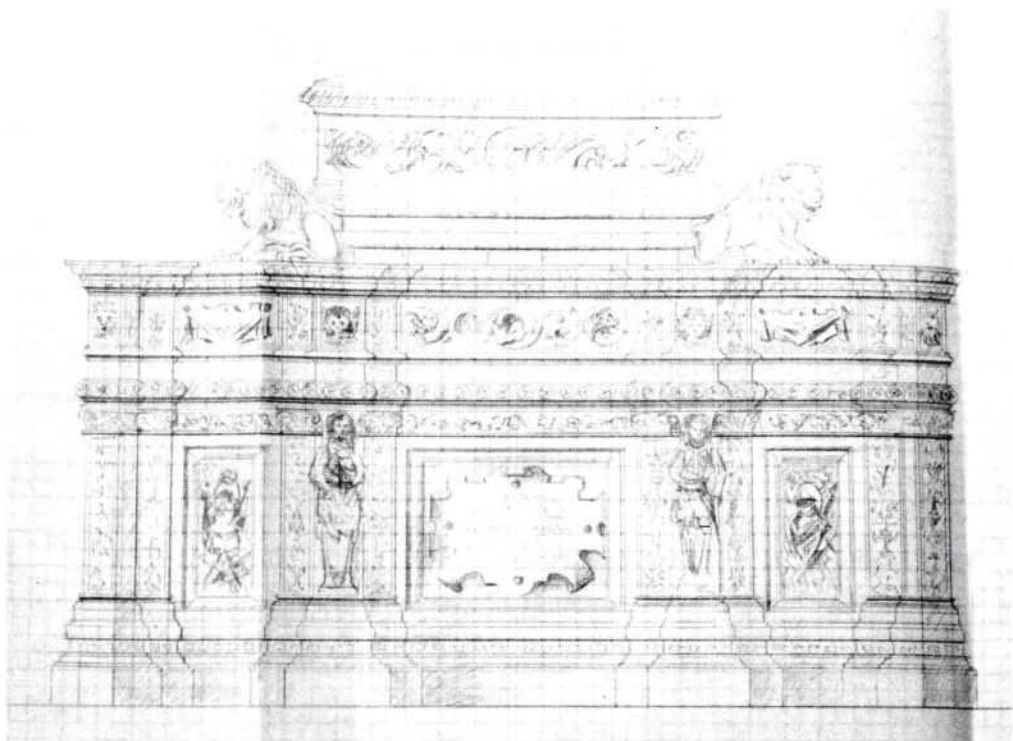
De vegades, els monarques fomentaren la intervenció en edificis singulars amb panteons reials. Aquest fou el cas d'Alfons XIII que, en visitar el 1927 els monestirs de Poblet i Santes Creus, creà un patronat sota la seva reial persona, per a una millor administració dels fons i per potenciar la restauració dels esmentats cenobis. La decisió era lògica atesa l'existència en ambdós centres religiosos de les restes dels que foren els seus antecessors al tron reial (1930).

41. *Arc de Triomf*. Fotografia anònima, 13.04.1904. Col·lecció particular.

42. [Panteons reials de Poblet], Ramon SALAS RICOMÀ, 12.03.1918. E: 1:100. 13,5 x 32 cm. Tela encerada tinta. Alçat. AHD.T. Fons: Diputació. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «Proyecto de Consolidación de la Catedral». Núm. d'exp.: Panteons Reials. Sign.: CPF 87/88.

43. [Panteons reials de Poblet], Ramon SALAS RICOMÀ, 12.03.1918. E: 1:20. 48,5 x 80 cm. Paper mil·limetrat llapis. Alçat, secció i planta. Detall. AHD.T. Fons: Diputació. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «Proyecto de Consolidación de la Catedral». Núm. d'exp.: Panteons Reials. Sign.: CPF 87/88.

FESTES CIVILS DE CARÀCTER PATRIÒTIC

La Guerra del Francès i les diverses commemoracions que generà serviren per a l'exaltació dels valors nacionals entre la ciutadania, si bé és cert que els tarragonins recordaven amb tristesa aquell episodi. Resultaria llarg i potser fora de lloc relatar cada una de les cerimònies relacionades amb aquells fets bèl·lics. Ens limitarem, doncs, a dos esdeveniments: el primer, fou la restauració del mausoleu al cementiri de la ciutat del general Teodoro Reding, «esclarecido defensor de la independencia nacional», i, el segon, l'aixecament d'un monument públic a les víctimes de la Guerra de la Independència, obra adjudicada a l'escultor Julio Antonio Rodríguez.²³⁴

Amb l'anunci d'una salva de tretze canonades es féu partícip a la població de la col·locació de les restes del general Reding al mausoleu reedificat. Aquest panteó, construït a inici dels anys trenta per un particular, presentava problemes estructurals des del 1851—segons el comandant Ramón Martín, com a conseqüència de l'ús de carreus a les cares laterals en una disposició transversal i amb poca altura—, per la qual cosa s'havien produït clivelles poc després de l'assentament de la construcció. En aquest època no es féu res i, s'hagué d'esperar la ratificació de la RO del 5 de setembre de 1892. L'obra de reconstrucció i el treball de la reixa es carregaren al pressupost ordinari de la dotació del material d'enginyers, amb un preu de 3.900 pessetes. El disseny de la barana de ferro colat era del comandant enginyer Ramón Martín. Per a la decoració emprà símbols propis de l'exèrcit —corona de llozer, estrelles, albardes. Per tal d'aïllar el monument, l'Ajuntament comprà els terrenys a l'hospital de Sant Pau i Santa Tecla per la quantitat de 1.410 pessetes. L'arquitecte municipal, Pablo Monguió, col·laborà en la direcció de les obres.²³⁵ A la premsa local s'aprofità aquesta circumstància especial per a fer tota mena de lloances a la tasca militar de Reding a la batalla de Bailén,²³⁶ i el

234 Ja el 24 de juny de 1891, el consistori veié la necessitat de commemorar la Guerra del Francès amb aquestes dues obres. Els ponents foren Manuel Comas i Lluís Llanas. AHMT. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1889-1891. Núm. d'exp.: «1891 19 Para conmemorar la entrada de los franceses en esta ciudad cuando la Guerra de la Independencia». Sign.: 36 6.7.

235 ACA. Fons: Comandància d'Enginyers. Negociat: IV Assumptes. Caixa: 518. Núm. d'exp.: «2026. 1891-1892 Mausoleo del General Reding». Sign.: ACA. DI. COM. INGENIEROS.

236 Quan es commemorà la data de la seva mort, es pronunciaren diverses lloances fúnebres que ens apropen a la figura humana i militar del general. CAPELLÁN DEL SEGUNDO BATALLÓN DEL REGIMIENTO SUIZO DE REDING NÚM. 3: *Oración fúnebre que en las exequias del excelentísimo Sr. Don Teodoro de Reding, Capitán General del Ejército y Principado de Cataluña, celebradas el día 26 de Abril de 1809, en la Iglesia de PP. Franciscanos de la Ciudad de Tarragona, dixo el P. Capellán del segundo batallón del Regimiento Suizo de Reding, Núm. 3*, Tarragona: Salvador Savall, 1809. Destacà el seu paper com a estrateg militar i també apuntà els beneficis que havia reportat a la ciutat de Màlaga, fomentant el progrés de la ciutat (en concret, per aquest aspecte, vegeu p. 15-16). També ESTAPER, A.: *Holocausto del Patriotismo en la persona del Excmo. Sr. Don Teodoro de Reding, Capitán General del Ejército y Principado de Cataluña y General Gefé del mismo. Oración fúnebre que en las exequias celebradas a su compatriota por los cuerpos Suizos de Wimpffen núm 1 Reding n 3 y Zey n 4 en la Iglesia de N. P. S. Francisco de Tarragona á 27 de Abril de 1809*, Tarragona: Miguel Puigrubí, 1809. Cità les festes que se celebraren a Màlaga aixecant architectures efímeres —arc de triomf—, com a obsequi després de la victòria de Bailén (p. 13-14) i exaltà les qualitats de Reding com a militar (p. 24-28).

fotògraf Torres realitzà algunes panoràmiques dels diferents actes de tribut a una «glòria nacional»²³⁷ (fig. 44; fig. 45).

Amb relació al segon esdeveniment, el debat s'inicià, el 1891 al consistori, arran de la proposició de Manuel Comas i Lluís Llanas per a l'erecció d'un monument públic. Aquesta idea va néixer el desembre de 1889, amb motiu d'una subscripció popular per obsequiar amb un àlbum el polític liberal i dinàstic, Mariano Rius Montaner, comte de Rius.²³⁸ L'èxit de l'empresa fou tal que Manuel Netto, representant dels subscriptors, va llegir una proposta feta pel mateix Rius el 30 de desembre de 1889 en la qual sol·licitava:

...la erección, por ejemplo, en cierto paraje de la Rambla de San Juan, en que una feliz casualidad haría concurrir los recuerdos históricos del sitio, de un monumento conmemorativo de la epopeya del Tarraconense de este siglo, del heroísmo de aquellos gloriosos antepasados nuestros que al grito santo de la Religión y Patria hicieron frente, hasta morir, á las huestes de Suchet [...] de un monumento que la honra, al honrar á sus preclaros defensores.²³⁹

El 5 d'abril de 1892, després d'una reunió amb la junta de subscriptors, Manuel Netto declarà:

...creyó la Junta que esto no era posible hacerse de un modo absoluto, porque no es justo desatender las aspiraciones de los suscriptores y se convino en tomar un acuerdo que armonizara los levantados propósitos que V. nos manifiesta, con el fin principal de la suscripción, esto es destinar una parte de lo recaudado para formar un álbum, en donde conste los nombres de todas las personas que han contribuido á la suscripción, y dar el destino que V. propone á la cantidad sobrante.²⁴⁰

La primera fita fou la creació d'una Comissió Especial del Monument als Màrtirs de la Guerra de la Independència sota el liderat de Ferran Vendrell, Joan Ramonacho i Juan Fontana. Quan el 1916 morí el primer dels comissionats, el seu càrrec passà a Francesc de Cidón.

237 Alguns articles interessants de la figura patriòtica del general Reding es van escriure al periòdic que es feia ressò de l'ideari del partit liberal i dinàstic de la província, *La Opinión*, 188, 15 de juliol de 1891, p. 1-2; 103, 13 d'abril de 1892 p. 2-3. «El General Reding fue olvidado en su país de origen, Suiza. Cuando, en 1924, vino a Tarragona, William Tarín sacó algunas fotos del mausoleo para remitirlas al ministro de Suiza en España.»

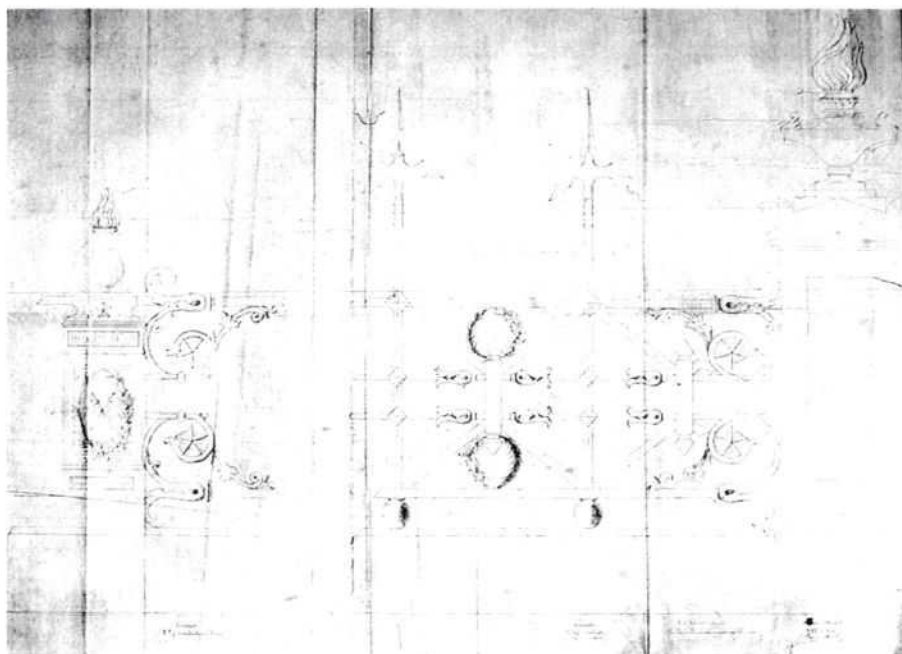
Vid. *Tarragona*, 1091, 29 de març de 1924, p. 4.

AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes. Caixa: Festes Públiques 1890-1896. Núm. d'exp.: «1892. 2 Traslación de los restos mortales del general Reding». AHAT. Caixa: «Libro que contiene los acuerdos capitulares tomados desde el día 2 de enero de 1891 hasta el 31 de diciembre de 1900». Sessió: 2 de maig de 1892. Sign.: Lletra A, núm. 138. Invitació a les autoritats eclesiàstiques al trasllat de les restes del general Reding.

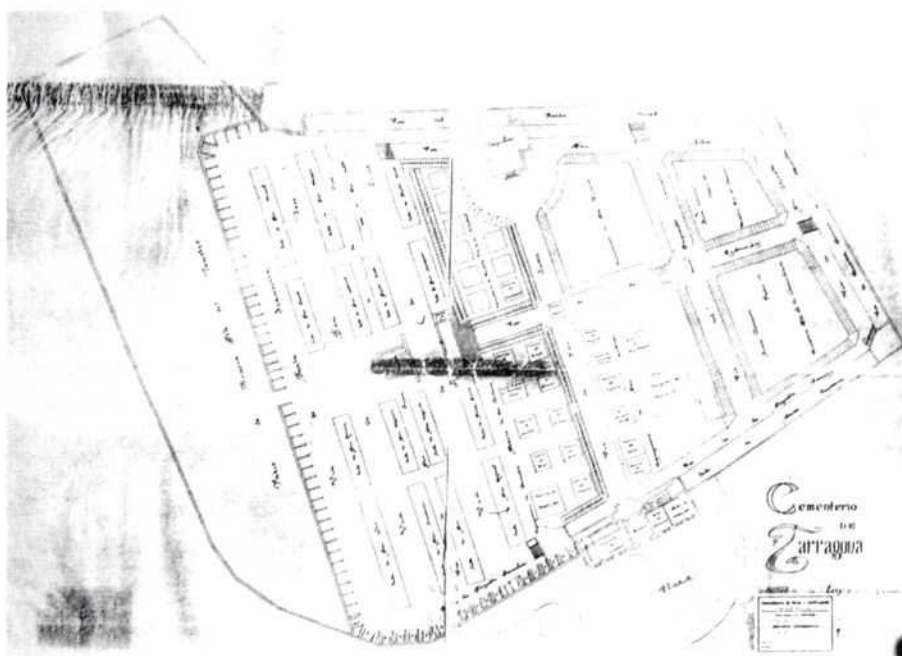
238 MORERA, E.: *Necrológica del Excmo. Sr. Mariano Rius Montaner, Conde de Rius †12 de Enero de 1894*, Tarragona: Imprenta J. Pijoán, 1895, p. 34-37. [Publicada en el *Diario de Tarragona* els dies 12 de gener i següents de 1895].

239 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1897. Núm. d'exp.: «1897 7 Instancia de don Fernando Vendrell y don Juan Ramonacho y Juan Fontana participando que el Excmo. Conde de Rius ofrece destinar un monumento para conmemorar los héroes mártires de la guerra de la Independencia aplicando a dicha obra el producto censado por suscripción en la provincia para regalarle un álbum». Sign.: s/sign.

240 MORERA, E.: *Necrológica del Excmo...* 1895, p. 36.

44. Plano del proyecto de rejas del Mausoleo del General Reding. Ramón MARTÍN, 5. 1892 SHM. Sig.: F-49-16/0-43-014.

45. Cementerio de Tarragona, s. f., s. d. 1892 SHM. Sign.: F-49-20/0-43-020.

El 1898, a la seu de Tarragona del Banc d'Espanya s'havien ingressat 11.250 pessetes. D'aquests diners, s'invertiren en l'àlbum dues-centes cinquanta pessetes, i la resta sufragà el monument.²⁴¹ En aquestes dates, Ramon Salas rebé l'encàrrec d'elaborar el disseny d'una escultura monumental pel valor de la quantitat dipositada. Segons la comissió delegada, el mateix Salas proposà:

...un monumento formado por un elegante y sencillo basamento de diferentes clases de piedra del país, que sostenga una estatua de mármol, que sería una matrona, simbolizando á Tarragona, en actitud de coronar a los héroes y mártires de aquella memorable epopeya, en las caras del basamento se colocarían planchas de cobre, con inscripciones alusivas al objeto y en una de ellas habría un recuerdo al malogrado é hijo predilecto de Tarragona el Excmo. Sr. Conde de Rius, como iniciador del pensamiento estando además circuida el todo por una lujosa verja.

Com a primer emplaçament, es decidí la cruïlla entre la Rambla Nova i el carrer Ronda —actualment carrer Lleida—. Aquesta idea no era nova ja que amb anterioritat, a la proposta d'eixample *Honor y Gloria al Ayuntamiento de Tarragona* (1855), s'havien dibuixat dues places porticades en ambdós extrems de la Rambla Nova, una dedicada als fenicis i una altra als romans. El mateix Ramon Salas —*circa* 1884— projectà dues places distintes: una a l'extrem de la rambla de Sant Joan i l'altra a l'àrea de l'estació central proposada. L'arquitecte les descrigué com: «...en estos dos sitios de gran concurrencia era de absoluta necesidad el proyecto de una plaza, por cuya razón nos hemos apresurado a proyectarla. En el cruce de la calle de Ronda [actual Lleida] con las del Gobernador Gonzalez y Reding dejamos una plaza <cuadrada> de 60 mts. de largo» i a l'extrem sud, la zona que confronta amb el mar, «...una plazoleta circular y con una monumental escalera que arrancando de dicho extremo que baje, á paso de nivel por el camino del presidio y continua con paso superior por la línea de Barcelona hasta la misma orilla del mar. En dicha plazoleta se podrá colocar un monumento dedicado á la gloria de un hecho ó de un hombre que se haya distinguido para el bien de Tarragona».²⁴² No podem oblidar que l'any 1889, sota la direcció de Ramon Salas, l'escultor Fèlix Ferrer esculpí la magnífica escultura a Roger de Llúria que trobem al final de la Rambla Nova, però encara mancava un monument dedicat a un esdeveniment històric.

Fins a les festes de l'any 1911, en commemoració del centenari dels Herois de la Independència, no es reprèn la idea de crear una estàtua pública. Per això, el 28 de juny s'inaugurà un grandios monument dedicat als caiguts per la pàtria. Es disposà sobre un pedestal una artística corona dedicada als morts que col·locaren els regiments d'infanteria supervivents d'aquell memorable fet: Savoia, Amèrica, València, Almansa, Girona i Granada. A més, la plaça dels Infants fou rebatejada amb el nom d'Artillers del Setge i el Sr. Manuel de Salazar aprofità l'ocasió per col·locar una placa de bronze

241 Segons Emili Morera, al periòdic *El Pabellón Liberal*, juny de 1893, núm. 979, la quantitat era de 10.598,75 pessetes, mentre que a les llistes, el total era de 12.879,20, ja que els encarregats de la recaptació dels no residents a Tarragona encara no havien passat a ingressar.

242 AHAT. Fons: Salas. Caixa: 15. Leg. XXIII. Núm. d'exp.: Eixample de Tarragona. Sign.: 68a.

en commemoració de l'esdeveniment.²⁴³ En aquesta mateixa etapa, es convocà un concurs públic que es decidí el 9 d'abril de 1911 en favor de Julio Antonio. El jurat estava format pels escultors Josep Llimona i Miquel Oslé, el pintor Francesc de Cidón i l'historiador Emili Morera.²⁴⁴ Resultaria llarg analitzar tota la problemàtica relacionada amb l'elaboració del monument, atès que no fou inaugurat fins el dia 8 de juny de 1931.²⁴⁵ La idea inicial varià sobretot en el context, ja que es prescindí de dos elements que haguessin donat una considerable envergadura a l'entorn: per un costat, el jardí voltant l'escultura, i per un altre, l'artística reixa amb un canelobre a cada un dels quatre cantons.²⁴⁶

És interessant analitzar la mentalitat conservadora de la societat de Tarragona de l'època, que reaccionà amb un clar repudi a la col·locació d'unes figures totalment nues. Els festeigs del Centenari (1911) coincidiren amb la celebració del Congrés Marià, la qual cosa demostra la importància del pensament catòlic dins l'estructura de la població. No hem d'obviar que Tarragona era i és seu arquebisbal (fig. 46).

Quins criteris utilitzaren els detractors per evitar la col·locació de l'obra de Julio Antonio? Els mestres nacionals i privats subscriguren el 8 de març de 1922 una instància on afirmaren:

...teniendo en cuenta que en dicho monumento se exhiben según las fotografías el cuerpo humano en toda su repugnante desnudez. Nosotros, que en todo momento, dentro del sagrado recinto de la Escuela así como fuera de ella, hemos de velar por los fueros y derechos que la niñez tiene a que no se atente contra su preciadísima joya, el pudor, consideramos el Monumento, en este sentido, como verdadera obra escandalizadora, demoleadora, en alto grado, del pudor y de la decencia que estamos obligados a inculcar en los tiernos corazones de nuestros amados discípulos.

En poques paraules: prevalia la falsa moralitat sobre la qualitat de l'obra. Molt més prudent fou al seu escrit del 2 de març, l'Acció Catòlica de la Dona a Tarragona —Concepció de Muller, vidua de Rabassa, presidenta; Concepció Fuster, secretària—:

...guiada por el espíritu de contribuir a la conciliación del arte con la moral en el caso concreto que se discute, y con el deseo de que se proceda en todo en conformidad con las doctrinas de la Iglesia principios de sana razón y guardando todos los miramientos que son debidos a las personas, no atreviéndose a proponer el criterio de la Asociación sobre el fondo del asunto por la gravedad que entraña y por ser cierto, que en cuestión tan delicada sólo pueden emitir juicio con presunciones fundadas de acierto las personas capacitadas, juzga que, entre otros medios, lo sería eficazísimo el nombramiento de una comisión.

243 Als acords de la Comissió de l'Eixample es proposà, el 15 d'abril de 1914, desmuntar el pedestal per tal d'emplaçar-lo en un lloc més adient, i s'acordà desmantellar-lo a la sessió del 10 de juliol de 1914.

244 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample. Monument als Herois de la Independència. Projecte de Julio Antonio. Anys 1911-1922. Núm. d'exp.: 1911 s/n «Fallo del Jurado Calificador de los proyectos». Sign.: s/sign.

245 En relació amb la problemàtica de pagaments a Julio Antonio, es poden consultar a l'annex, els documents 4 i 5.

246 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Subhastes i Concursos. Caixa: 1911-1916 Obres Municipals. Subhastes i Concursos. Núm. d'exp.: «Concurso para la construcción de una cerca alrededor del Monumento a los Mártires de la Independencia. 1912». Sign.: s/sign.

46. [Cartell anunciador del programa de festes]. Francesc Cidó. 1911.

Però la idea de formar una comissió estava fora de lloc perquè el monument era propietat del consistori.²⁴⁷

Com que no es podia evitar fàcilment que una obra «tan escandalosa» presidís la principal via de la ciutat, s'arribà fins als tribunals, el 24 d'agost de 1922. Enric Ventosa Mitjans encapçalà un contenciós-administratiu contra l'acord d'emplaçament de l'esmentada escultura, segons ell «...quitaría viusalidad y perspectiva á la más hermosa vía de Tarragona».²⁴⁸ Però en realitat pensava que l'obra:

...por sus adornos, estatuas, relieves y símbolos puede afectar á intereses é ideas, religiosas, morales, y políticas de la competencia del Estado en virtud de la Tutela y alta Inspección que en todos los ordenes corresponde al Gobierno [...] evitando sufran detrimento ó que directa ó indirectamente se ataquen los sentimientos, creencias ó ideas profesadas por la mayoría del vecindario ya concretamente en la esfera religiosa, ya más generalmente en cualesquiera otra índole espiritual, incluso las manifestaciones ú obras artísticas que por su forma y exteriorizada afectan al pudor ó contravengan á las reglas de la ética.

I arribà a afirmar que «...no solo compatricios nuestros, si no extranjeros, que, no obstante estar acostumbrados á viajar por Europa y América, no habrán visto seguramente obras de tan marcado sabor realista erigidas en las vías públicas; y que tales obras solo deben figurar en los museos de arte». En realitat, aquestes asseveracions no procedien de la mentalitat exclusiva de la ciutat, sinó de la consciència d'àmbit nacional. A Madrid, anys abans, s'aconseguí treure del Retiro una reproducció escultòrica de la *Maja Desnuda*, ubicada al peu d'un monument dedicat a Goya, i es traslladà a una zona menys assequible als ulls humans.

La idea del Monument als Herois de la Independència començà amb un debat d'exaltació patriòtica i acabà amb una polèmica moral. En una societat obcecada pel puritanisme i amb escassa sensibilitat artística, no s'aprecià la singularitat d'una peça que, el 1916, fou considerada pels professors de l'Escola Superior de Belles Arts de Madrid —Julio Romero de Torres, que impartia l'assignatura «Ropajes», i Ramón del Valle Inclán, que impartia la d'«Estética»—, com una de les representacions imillorables de l'art contemporani i de gran força emotiva, i això quan només era un esbós en procés d'execució.²⁴⁹

247 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1922. Núm. d'exp.: «24 Que contiene los documentos y acuerdos del Ayuntamiento propuestos por la Comisión relacionados al emplazamiento del Monumento de los Héroes de 1881». Sign.: s/sign.

248 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1922 Governació. Expedients Varis. Núm. d'exp.: «28 promovido por Enrique Ventosa y otros contra el acuerdo sobre el emplazamiento del monumento a los Mártires de la Independencia». Sign.: CPQ 35.

249 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1917. Núm. d'exp.: «1 Referente al Monumento a los mártires aprobando lo propuesto por la comisión. Sacar a concurso trozo de alcantarilla de la calle Armaña. Solicitar ampliación de la Zona de Ensanche. Nombrando a don Francisco Cidon vocal de la Comisión de Monumento para cubrir la vacante por fallecimiento de don Fernando Vendrell». Sign.: s/sign.

L'admiració que despertà l'obra de Julio Antonio entre els seus companys de Madrid fou tan gran que, poc després de morir, Tomàs Borràs presentà una instància i un croquis a l'Ajuntament de Madrid que fou tramesa al Ministerio de Instrucción Pública i a l'*Academia de San Fernando* per a la seva valoració. La composició constava d'un senzill pedestal de granit de 3,12 m., coronat amb un bust de bronze de 0,95 m. d'altura i de 0,63 m. d'amplada. L'emplaçament proposat fou el passeig del Prado just a l'altura de la plaça de Neptú i el modelat de la figura seria realitzat pel seu deixeble Enrique Lorenzo y Salazar. El ponent de l'*Academia*, Manuel de Zabala ho considerà un digníssim

...homenaje de glorificación al mérito reconocido del malogrado escultor, y aun aumenta la consideración que todo ello merece a la Academia al ver unida a tan feliz iniciativa la idea siempre oportuna, de utilizar la ocasión en beneficio de la cultura general exponiendo a la fácil vista de todos, en sitio público y ameno, un monumento fuente de ejemplo y de enseñanza, que perpetúe el recuerdo de un hombre insigne.²⁵⁰

EXÈQUIES

Les pompes fúnebres que envoltaven el comiat d'un personatge il·lustre —com el rei o la reina, els caiguts per la pàtria, o l'arquebisbe—, no es limitaven a la decoració interior del temple, amb la col·locació d'aparatosos elements efímers, sinó que, a més, s'extrapolava als carrers de les ciutats, que quedaven transformades en veritables insígnies de tristor i dol. Els abusos i el desconeixement de la litúrgia de difunts a la Tarragona de l'època impulsaren Antoni Civit i Nadal a publicar un assaig amb el títol *Prontuario practico de las exequias funerales* (1749). Cal matisar que la celebració de les misses de morts transcendia a la higiene de la ciutat. La normalització del ritus religiós suposà evitar que el cos del traspassat es deixés sense sepultura durant setmanes. Pau V havia publicat el *Ritual Romano*, com a base per a les celebracions, exhortant a la butlla de 1614 la necessitat d'unificar totes les cerimònies amb els plantejaments propis de l'ostentació de Roma. Antoni Civit prengué com a referència a Cayetano María Merati (1735) —les teories del qual foren recomanades per Pius VI i per extensió per l'arquebisbe de Tarragona Francesc d'Armanyà—, i a Juan Miguel Cavalieri (1748), i contrastà el ritual romà i el tarragoní. Al propi de la nostra diòcesi, hi afegí les Novenes durant el rèquiem.²⁵¹

- 250 BRABBAASF, 1920, época 2a, núm. 56, 31 de desembre de 1920, p. 208-209. I també, per a una visió completa de l'obra de Julio Antonio, o vegeu SALCEDO MILIANI, A.: *Julio Antonio 1889-1919 Escultor*, Tarragona: Diputació de Tarragona-Àmbit, 1997, p. 61-86; FERRÉ I GRAS, M.; GISBERT CANES, J.: «Monument als Herois de 1811 el rerafons econòmic i social» a *Julio Antonio Escultor 1889-1919*, Tarragona: Diputació de Tarragona, 1999, p. 99-107, i ROJAS PÉREZ, J.: *Art Decó en España*, Madrid: Càtedra, 1990, (Manuales de Arte de Càtedra), p. 210-211.
- 251 CIVIT Y NADAL, A.: *Prontuario práctico de las Exequias funerales y de toda especie de celebraciones de difuntos con un apéndice de altar privilegiado*, Tarragona: Imprenta de Pedro Canals, 1796. Un clàssic dins l'estudi de la litúrgia de la diòcesi és: TOMÁS ÁVILA, A.: *El culto y la liturgia en la Catedral de Tarragona (1300-1700)*, Tarragona: Diputació de Tarragona, 1963. Al capítol VII *El culto a los Muertos* tan sols cita el «dia de partir el pa», p. 197-199.

Els cadafals, erigits per ambientar les oracions fúnebres, resultaren ser l'escenografia més adient per ressaltar les virtuts i qualitats del difunt, tant si es tractava d'un laic, com si era un eclesiàstic. Entre totes les notícies escrites sobre el tema, la més singular fou la lectura de l'*Oración fúnebre que en las particulares exequias con que la gratitud de los Moradores de la Ciudad de Tarragona celebró la piadosa memoria de su ilustrísimo prelado don Joachim de Santiyán y Valdivieso el día 22 de Julio de 1783...* acompanyada de la *Descripción, succinta de las solemnes particulares Exequias que la Gratitud de los Moradores de Tarragona consagró a la venerable memoria de su ilustrísimo Prelado Don Joachim de Santiyán y Valdivieso...*²⁵² Aquestes obres complementàries foren de gran utilitat per a la reflexió sobre tots els aspectes vinculats a la celebració de les exèquies.

L'arquebisbe Santiyán, com ja hem apuntat, inicià importants obres d'infraestructura a la ciutat. Destaca la reparació de l'aqüeducte, que fou un obra complementària a la recerca de nous aqüífers i a la instal·lació d'una xarxa de distribució d'aigua a la capital. A més, proporcionà a l'urbs un nou espai verd batejat amb el nom de passeig de Circumval·lació. Amb caràcter pròpiament religiós, restaurà l'ermita del Loreto i dotà la capella del Roser de la Catedral de les rendes suficients per a la celebració diària de la missa. Alguns projectes quedaren arxivats a causa de la seva mort prematura, en concret la fundació d'un hospici.²⁵³ La ciutadania no escatimà costos per honorar la figura d'un prelat tan magnànim i, segons expliquen les cròniques de l'època, durant diversos dies fou plorada aquella mort tan sobtada.

El túmul aixecat en honor a Joaquín de Santiyán al creuer del convent dels Agustins constava de tres cossos: el basament de forma octogonal, la zona central amb quatre piràmides rematades amb hidres profusament decorades amb espelmes i, el tercer element central format per un gran obelisc ornat amb els emblemes relacionats amb la figura de l'arquebisbe (fig. 47).

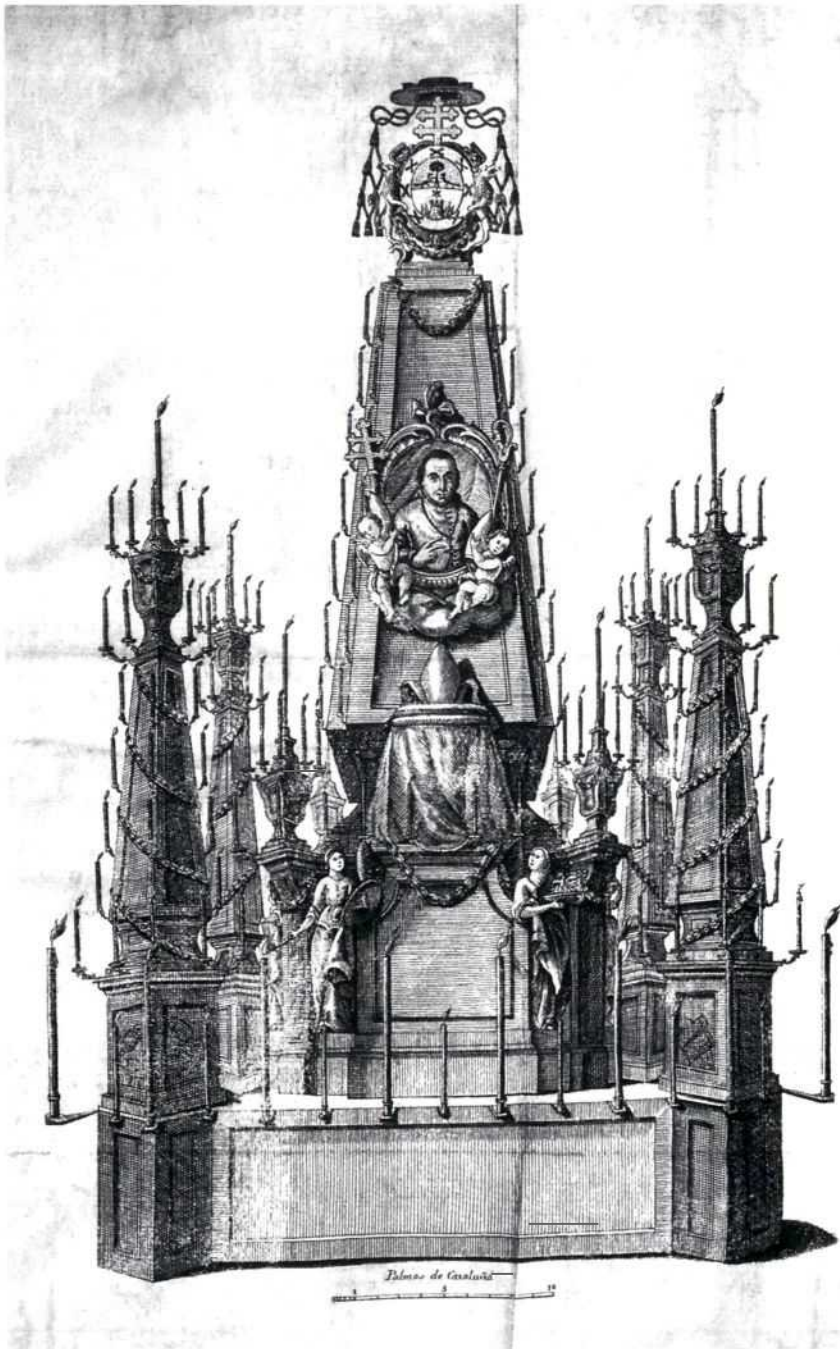
Un estudi de la importància de les pompes fúnebres a partir de les visites pastorals el trobem a: PEREA SIMÓN, E.: *Església i societat a l'Arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII. Un estudi a través de les visites pastorals*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2000, p. 298-302.

252 PUIG, A.: *Oración fúnebre que en las particulares exequias con que la gratitud de los moradores de la ciudad de Tarragona celebró la piadosa memoria de su ilustrísimo prelado don Joachim de Santiyán y Valdivieso, el día 22 de Julio de 1783, en la Iglesia convento de Padres menores Observantes de dicha Ciudad, dixo el R. P. Fr. Ambrosio Puig del Orden de Mínimos, Lector Jubilado, Calificiador del Santo Oficio, Examinador Synodal, &c.* Tarragona: s.e., 1783. i ANÒNIM: *Descripción, succinta de las solemnes particulares Exequias que la Gratitud de los Moradores de Tarragona consagró a la venerable memoria de su ilustrísimo Prelado Don Jochim de Santiyán y Valdivieso en la Iglesia Convento de los Padres Menores observantes de la misma ciudad, el día 22 de Julio de 1783*, Tarragona: Imp. de Magín Canals, 1783.

253 A l'acord municipal de 9 juliol de 1783, es narrà la «Muerte y entierro del Ilustrímimo y Reverendísimo Señor Don Joaquin Santiyán y Valdivieso dignísimo Arzobispo de la Santa Metropolitana Iglesia de esta ciudad de Tarragona».

AHT. Fons: Municipal. Caixa: «Libro Capitular y de acuerdos celebrados por el Muy Ilustre Ayuntamiento de la Ciudad de Tarragona en el año de 1783 272». Sign.: 1.6.1, f. 95v-99.

47. [Cenotafi en honor a Joachin de Santiyán y Valdivieso] Franciscus BONIFAS DELIN, DOMINICUS PAUNER
Scul. 1783. Palmas Catalans (BHMT 252.9 (46.714)Des).

Davant el monòlit, just al centre, presidia el retrat de *Su Ilustrísima* en un quadre de figura oval amb dos àngels *putti* als costats, un sustentant la mitra i el bàcul, i l'altre la mitra i la creu arquebisbal en clara referència a les diòcesis de la Seu d'Urgell i de Tarragona, insígnies amb què fou condecorat. Envoltat a la part superior per l'escut d'armes de l'arquebisbe, i a la inferior per l'estrada pontifical. Sota aquesta tarima, al voltant de l'obelisc, es representà, en forma de virtuts, la personalitat de l'homenatjat. A la part frontal, les qualitats de la bonhomia «...esta con el nido en que un Pelicano se desangraba en beneficio de sus hijos, indicando así la bondad del corazón del Señor Santiyán, que nada reservaba de lo que podía servir al maior [sic] bien y utilidad de su Diócesis» i la magnanimitat del sacerdot «aquella representada en una muger [sic] con ielmo [sic] y cimera de plumas en la cabeza, en señal de lo heroico, y elevado de sus pensamientos, y el cetro en la diestra simbolizando el poder para la ejecución, ó el dominio sobre las pasiones».²⁵⁴ En un dels laterals, se simbolitzà la mansuetud «...figuradas ésta en una matrona con un espejo en la mano y una sierpe enroscada en el brazo» i la prudència «una hermosa doncella asentando la mano derecha sobre el globo terrestre y llevando en la izquierda un Corderito»; i, a l'altre, la saviesa «...hermosa Matrona, con una llama sobre la cabeza, en su diestra un escudo, y el el gravado el Espíritu Santo difundiendo sus raios, y en la Siniestra el Libro que vió San Juan cerrado con los siete sellos» i la vigilància «...otra Matrona con un libro en la Mano derecha, en la siniestra la linterna y una vara; geroglífico [sic] que con poco trabajo daba a entender no solo el cuidado con su Ilustrísima zelaba sobre las obligaciones de su Ministerio, sino tambien aquel desvelo, con que desde sus primeros años se aplicó al estudio». A la part que confronta amb l'altar major, es col·locaren les figures del silenci figurat «...en un venerable Anciano grave y modestamente vestido, y con el dedo índice de la diestra á la boca, en la siniestra un ramo de pérsico árbol consagrado a los Arpocrates Dios del Silencio» i l'amor a la solitud com «...una Matrona vestida de blanco denotando un ánimo puro, por separado de afectos y ocupaciones que lo manchan y ofuscan, tenia debaxo del brazo derecho y como en su seno una Liebre».

Aquestes qualitats es ratificaren amb unes inscripcions que exaltaven la figura de l'arquebisbe. El conjunt s'ornà amb colors vius i resplendents, i s'il·luminà amb un gran nombre d'espelmes que es reflectien sobre els daurats de les decoracions.

La composició i la distribució de les diferents estàtues i piràmides obeïa a les formes conegudes com a *la romana*. Quant al vocabulari iconogràfic, se seguí el llenguatge proposat per Cesare Ripa al seu assaig *Iconología*.²⁵⁵ La litúrgia fou concelebrada pels sacerdots Dr. Thomas Canals, Bonaventura Font, Pablo Valls i Thomas Mari i fra Ambrosi Puig, i fou ambientada amb música harmònica però patètica i greu.

254 ANÓNIM: *Descripción, succincta de las solemnes...* 1783, p. 13-16.

255 RIPA, C.: *Iconología*, Madrid: Akal, 1987 [1560] (Colección Arte y Estética). [2 v.]

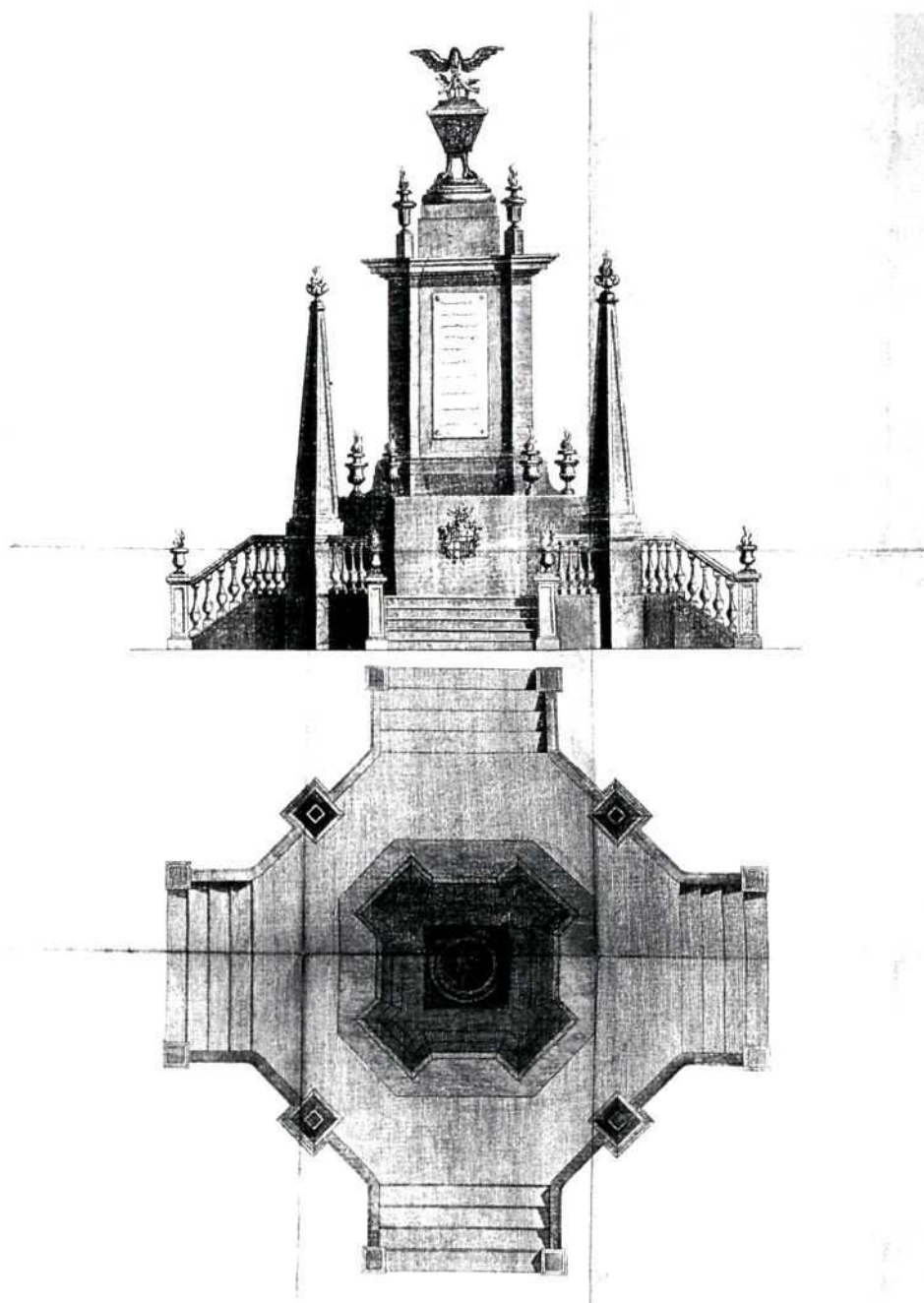
L'any 1803, se celebraren les solemnes exèquies a l'arquebisbe Francesc d'Armanyà. Novament, al creuer de l'església dels Agustins, s'erigí un túmul funerari compost de tres nivells amb una altura total de dotze metres i mig. El seu aspecte exterior no diferia gaire del descrit amb anterioritat, però encara que eren similars les espelmes, els pinacles i la representació del retrat i les armes del traspassat, es transformà la part central i s'optà per construir un petit tabernacle que custodiava el serial de vellut carmesí sobre el qual penjava el retrat. El nombre de figures es reduí i se n'encarregaren un total de sis. Al costat del pedestal, mirant cap a l'altar, apareixien els símbols humanitzats de la mort i el temps, i al voltant del temple, les quatre matrones que personificaven les virtuts més destacades d'Armanyà: la templança «...con el freno, la tórtola y la yedra», la pau «con el ramo de oliva, la espada al revés y el morrion en que las abejas fabrican la miel», el govern «...con el timón, la brúxula y el compas de proporción o pantómetra» i, finalment, la predicació «...con la espada de dos filos que le sale de la boca, en una mano fuego, y en la otra el libro de los Evangelios». ²⁵⁶

L'any 1809 es realitzà, en honor als vuit herois de la independència assassinats a la capital, i al mateix convent, un muntatge de caràcter civil finançat pels fills il·lustres de Tarragona. ²⁵⁷ Igual que els dos anteriors, estava compost per tres elements. Cada angle es rematà amb piràmides, però les hidres i les espelmes se substituïren per torxes, i es prescindí també del llorer. A la part central hi havia una pilastra monumental rematada amb una urna coronada per un pelicà alimentant les seves cries, en clara referència a la bondat i a la generositat dels caiguts en evitar l'establiment del poder de l'intruso (fig. 48).

256 ANÓNIM: *Relación de las solemnes exequias que la amante y agradecida familia del Ilustrísimo Señor D. Fr. Francisco Armañá, arzobispo de Tarragona, celebró en el alivio del alma de su difunto Amo en los días 12 y 13 de Julio de 1803 en la Iglesia del Real Colegio de P.P. Agustinos con la oración fúnebre*, Tarragona: Imp. María Canals Viuda, 1803, p. 6-11. Igual que en l'anterior, el programa iconogràfic responia a allò que es proposava a l'obra de Cesare Ripa.

257 MANUEL DE LOS DOLORES: *Elogio Patrio que en las Honras fúnebres que dictó la Piedad de los Señores. Representantes de todos los vecinos expatriados de Barcelona, en sufragio de las almas del Doctor Don Joaquin Pou, Don Juan Gallifa, Don Josef Navarro, Don Juan Massana, Don Salvador Aulet, Don Ramon Mas, Don Julian Portet, y Don Pedro Lastortras, que tan heroicamente perdiéron su vida en los días 3 y 27 de Junio de 1809, en la Capital, por condena ilegal, é injusta pronunciada por los franceses dixo el M. R. P. F. MANUEL DE LOS DOLORES, Carmelita descalzo, Lector en Sagrada Teología, Calificador del Santo Oficio &c. En el día 2 de Agosto del mismo año en la Iglesia de PP: Agustinos de Tarragona*, Tarragona: Imprenta de la Gazeta, 1809.

La llegenda que acompanya la làmina indica: «CENOTAFIO que el excelentísimo Sor Dn Antonio Malet, Marques de Coupgni, Comandante del 2º Batallon del Rs Guardias Walonas, Teniente Gen^T de los R^o Ex^{tos} y segundo Comandante Genl de este Ex^{to} y Principado y los de SS D^o Jayme García Conde, Mariscal de Campo de los R^o Ex^{tos} y Mayor Genl de Infanteria D^o Josef de Montes Salazar de igual clase y Comand^{te} Gen^T del R^l de Artilleria, D^o Xavier de Olea y Carrasco, Regente de la R^l Aud^d y D^o Ramon Maria Sala, Auditor de Guerra del Ex^{to}, y ascosor Genl del mismo Principado, representado los naturales y vecinos expatriados de Barcelona, mandaron erigir y dedicaron a los ocho Héroes, oprimidos en la misma por el Gobierno Frances, que tan glosiosam^{te} perdieron su vida en los días 3, y 27 de Junio de 1809 en la Capital, por condena integral é impuesta pronunciada por aquellos; en las honras fúnebres que se celebraron en el Convento de PP de S. Agustín, de la Ciudad de Tarragona el día 2 de Agosto del mismo año.»

48. [Cenotafi erigit amb motiu del sufragi de les ànimes dels doctors Joaquín Pou, Juan Gallifa, Josef Navarro, Juan Massana, Salvador Aulet, Ramón Más, Julian Portet i Pedro Lastortras]. Manuel de los DOLORES: *Elogio patrio que en las bornas fúnebres...*, 1809. J. COROMINA Scul. Palms Catalans (BHMT FG-252.6 Man Exe).

Si contrastem l'oració fúnebre pronunciada per fra Ambrosi Puig el 1783, com a ofrena a l'arquebisbe Santiyán; i la de 1809, de Manuel de los Dolores, observem una clara discrepància en el contingut. Així, a la primera s'exaltava la vida de l'homenatjat, mentre que a la segona, el fil conductor del discurs era el repudi del poder francès, i les paraules del carmelita tenien un clar contingut polític. Les frases del sermó reflectien la ideologia de l'orador; evidentment, el seu discurs i pretensions variava en clara vinculació a la influència i poder del difunt honorat. Una visió superficial podria donar lloc a una apreciació simplista: és a dir, si es tracta d'un difunt amb un càrrec a l'administració pública, l'argument del parlament ha d'adquirir un caire polític, mentre que si és un religiós, el llenguatge ha de ser clarament moralista. Però hem pogut comprovar amb la lectura de dos elogis fúnebres, que aquesta apreciació no és encertada. Per exemple, si comparem dues prèdiques de fra Magí Ferrer, una dedicada a la reina Maria Amalia i l'altra a l'arquebisbe Jaume Creus Martí, veiem que en ambdues es recalquen les qualitats cristianes i es descriuen les principals aportacions, ja de caràcter benèfic, ja d'obres públiques, o d'altra índole.²⁵⁸

Fins aquí, hem pretès esbossar una aproximació a l'arquitectura efímera de caràcter funerari, i no ha estat fruit de la casualitat descriure tres muntatges dissenyats a cavall entre el segle XVIII i el XIX. Els costos elevats, la temporalitat i les crisis econòmiques per les quals passà la nostra ciutat, imposà una minimització d'aquestes decoracions en finalitzar el segle. Aquest tipus d'arquitectures, amb el transcurs dels anys, passaren de moda, i ja el 1809 se'n comentava que «No mires pues, respetable congreso, á este magestuoso cenotafio como un monumento inventado por la ciega gentilidad, ni grandes esta pompa fúnebre como un resto profano del paganismo, cuyas ridículas ceremonias prescribían hasta la cantidad de lágrimas que habían de derramarse en los funerales».²⁵⁹

En definitiva, les exèquies foren un element de difusió del pensament de les classes poderoses. A Tarragona, aquestes arquitectures demostren la importància de la mitra i la imatge de l'arquebisbe com a benefactor del poble. Cal destacar que la nostra ciutat continuà amb una tradició obsoleta. Cosa prou significativa per comprendre la transcendència d'aquestes fórmules ariquetctòniques.

258 FERRER, M. R. P.: *Elogio fúnebre que en las solemnnes exequias tributadas por el M. Il. Ayuntamiento de la Ciudad de Tarragona, con Asistencia del Illmo. Y Rmo. Sr. Arzobispo de esta Diócesis, á la gloriosa memoria de S. M. la Reina Católica de España Doña Maria Josefa Amalia de Sajonia dijo en la Santa Iglesia Catedral de la misma ciudad el 2 de Junio de 1829, el R. P. Fr. Magin Ferrer, religioso mercenario, presentado en sagrada teología, rector y regente de estudios del Colegio de San Pedro Nolasco de dicha ciudad, y examinador sinodial del Obispado de Urgell*, Tarragona: Imprenta Antonio Verdaguer, 1829. FERRER, M. R. P.: *Oración fúnebre que en las solemnnes exequias, con que el M. Ilustre Sr. Gobernador y Ayuntamiento de la ciudad de Mataró, en unión con el clero de aquella parroquia, honró la memoria del Excmo. e Ilmo. Sr. D. Jaime Costa y Martí, Arzobispo de Tarragona, Caballero gran cruz de la real y distinguida orden de Carlos III, y condecorado con la de S. Jorge de Alfama, el día 25 de Octubre de 1825*, Reus: Imprenta de Pablo Riera, 1825.

259 ANÓNIMO: *Relación de las solemnnes exequias que la amante y agradecida familia del Ilustrísimo Señor D. Fr. Francisco Armañá...*, 1803, p. 17.

FESTES RELIGIOSES: LA PROCESSÓ DE SETMANA SANTA

La Setmana Santa ofereix per tota la geografia espanyola tradicions clarament vinculades amb la religiositat popular. En el cas de Tarragona, aquesta festa ha estat catalogada d'interès cultural i ha estat potenciada pels diversos estaments de l'administració civil i eclesiàstica. La seva importància queda reflectida en els estudis que s'han fet des de disciplines tan diverses com l'antropologia, la sociologia i àdhuc la història de l'art. Un personatge pioner fou Sanç Capdevila, que es preocupà de divulgar la història de les diferents germandats a través dels *Programes de Setmana Santa* (1928-1931). A més, als fullets es reproduïren fotografies amb l'ambient de la processó i dels passos, alguns dels quals van desaparèixer durant la Guerra Civil.

Ramon Salas Ricomà estigué molt vinculat a l'exercici i desenvolupament de la Confraria de Jesús Natzaré.²⁶⁰ Pel seu càrrec d'arquitecte diocesà (1877), coneixia perfectament tota l'arquitectura moble i immoble de la diòcesi. Ell mateix restaurà i aixecà de nova planta un gran nombre d'esglésies i d'altars. Jugà un paper destacat dins l'esmentada confraria, la va fundar —1903— i es preocupà de la seva administració i gestió com a secretari. Per això, al seu arxiu personal, es conserven diversos documents amb el nom dels socis, les altes i les baixes, algunes memòries anuals i esborranys de les actes de certes sessions. No sols assessorà en l'estètica dels béns artístics, sinó que també reorganitzà el paper social de la institució en reglar la mutualitat i l'obra social. El primer reglament data de l'any de la seva constitució (1903). Posteriorment, l'any 1909 es refongueren alguns articles per tal de facilitar el bon tràmit dels ajuts.²⁶¹ Salas ja havia participat en la creació del patronat de socors mutus de la companyia de bombers de la ciutat de Tarragona. La utilitat de les confraries i les germandats fou estudiada al *IV Congreso Católico* (1894), reunit a la nostra ciutat, si bé no s'analitzà en relació amb la seva tasca de caritat fraterna, sinó com una via per fomentar la pietat i el culte diví.²⁶²

Ramon Salas va donar el seu consell en la composició del pas *Jesús amb la Creu*. Les figures que el formaven foren criticades per L. de Salvador pels seus vestits «impropiamente decorados» —executats al taller de Josep Rius— i l'obra de l'escultor Cànovas fou considerada limitada, si bé «inspira fuerza patética de la escena representada».

260 SALVAT I BOVÉ, J.: *Tesoro bibliográfico de la Confraria i Congregació de la Sanch de Jesuchrist. Tarragona Siglo XVI-XIX*, Tarragona: Diputació de Tarragona, 1987, p. 227-228.

261 HERMANDAD DE JESUS NAZARENO: *Montepío de la Hermandad de Jesús Nazareno. Reglamento*, Tarragona: Tipografía de F. Arís e Hijo, 1903. LLORT, P.: *Proyecto de Reforma del Reglamento del Monte Pios de la Hermandad de Jesús Nazareno*, s. ll.: s. e. i s. a., 1909. AHAT. Fons: Salas. Caixa: 25 (21/22). Núm. d'exp.: «260 (77) Hermandad de Jesús Nazareno». Sign.: s/sign. AHAT. Fons: Salas. Caixa: 26 «Hermandad de Jesús Nazareno». Núm. d'exp.: 278 «Hermandad de Jesús Nazareno». Sign.: s/sign.

262 DIVERSOS AUTORS: *Congreso Católico Español. Crónica del cuarto congreso. Discursos pronunciados*, Tarragona: Tipografía F. Arís e Hijo, 1894, p. 4-5.

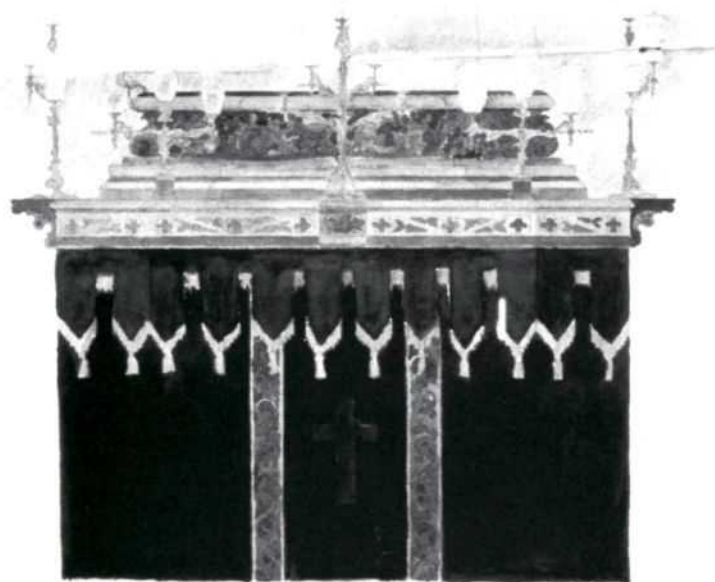
No oblidem que la finalitat d'exaltació del dolor i de la pietat efectista estava inspirada en l'esperit de la Contrarreforma.²⁶³ El cert és que l'esbós inicial del misteri signat per Rius, dista bastant del resultat final (fig. 49), en què la composició és molt més encertada ja que les figures es troben relacionades entre si; la decoració és més simple atès que es va prescindir d'elements superflus, com les corones, i, els vestits estan inspirats en la tradició romana. L'expressió de Crist no és d'angoixa i soledat, sinó de victòria davant el dolor. Altres elements no apareixen al dibuix; per exemple, les làmpades, de força simplicitat i que obeïen a la moda de les usades a les cases particulars, les quals es muntaren al taller de Baldomer Baró. El pedestal fou profusament decorat per Manel Ferrer (fig. 50). L'arquitecte col·laborà també en el pas de *La Soledat*.

49. [Estudis per el pas de la procesó de Setmana Santa], Josep RIUS Exc. 13 x 12 cm. Carson tinta. Alçat. Gener de 1907. AHAT. Caixa: 25 (21/22). Núm. d'exp.: «260 (77) Hermandad de Jesús Nazareno». Sign.: s/sign.

263 CAPDEVILA I FELIP, S. *et alii*: *Semana Santa 1931 Tarragona*, Tarragona: Tipografia Successors Torres y Virgili, 1931, p. 46.

Una de les representacions més destacades de la Setmana Santa tarragonina és la projectada per Josep M. Jujol, *El Sant Sepulcre*, pertanyent al Gremi dels Pagesos (1927-1930). A l'actualitat, es conserva una mica transformada, ja que l'arquitectura del sarcòfag i els elements decoratius foren cremats durant la Guerra del 36 i substituïts pel mateix Jujol després del conflicte bèl·lic (1940). El Crist jacent se salvà tant del setge francès com de la Guerra Civil. L'arquitecte conservà el mateix esperit, si bé simplificà alguns detalls, com els canelobres i el remat del sarcòfag.²⁶⁴ La processó de Setmana Santa de Tarragona fou declarada festa d'interès nacional per la Generalitat de Catalunya el mes de maig de 1999.

50. [*Estudis per el pas de la processó de Setmana Santa*] gener de 1907, 48 x 41 cm. Carsons aquarel·lat. Alçat. AHAT. Fons: Salas. Caixa: 25 (21/22). Núm. d'exp.: «260 (77) Hermandad de Jesús Nazareno». SMAS RIGOMÀ, Ramon. 01.01.1907.

264 AMENÓS, J.; JUJOL, J. M.: *Jujol i el Gremi de pagesos de Sant Isidre de Tarragona*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1994, p. 8-9. SALVAT I BOVE, J.: *Tesoro bibliográfico de la Confraria i Congregació...*, 1987, p. 238-239.

**La formació de les col·leccions
i els projectes museístics: una aposta
per la difusió del patrimoni**

L'inici de l'activitat turística s'ha establert en l'aparició del *Grand Tour* o el viatge d'estudis per Europa —Itàlia, França, Àustria (especialment Viena), conca del Rin i Països Baixos.²⁶⁵ Aquesta pràctica va estar vigent des de mitjan el 1600 fins al començament de la Revolució Francesa —1789. La finalitat era clara: cultivar el gust i/o establir contactes comercials entre l'oligarquia i les classes acabalades. Posteriorment, seran els viatgers romàntics els que descobriran l'exotisme de la Península. No podem oblidar que fins aleshores Espanya havia quedat al marge de les rutes turístiques.²⁶⁶

El segle XIX marcarà l'inici de la cultura de l'oci i del prestigi social de les activitats lúdiques. A grans trets, els usos medicinals anaren perdent importància a favor de les relacions socials i les activitats pròpies del temps lliure.²⁶⁷ L'estiueig fou la causa de la urbanització de nous espais —ciutats balneari, ciutats jardí—, el condicionament i remodelació d'indrets d'interès historicoartístic i, per últim, la dotació i modernització de les infraestructures —hostatgeries, xarxes de comunicació. L'èxit de la nova destinació estava assegurat sempre que l'enclavament turístic oferís un aspecte atractiu i innovador.

El patrocini estatal per la creixent afecció a viatjar per terres espanyoles no es produirà fins la publicació del RD de 6 d'octubre de 1905. Aquesta norma intentà augmentar els recursos econòmics del país a través del turisme. Al preàmbul, s'asseverava la necessitat de «lograr que su moneda tenga un valor legal efectivo» per això era pertinent «fomentar las incursiones de extranjeros en nuestra patria». L'organització de les noves

265 AMORÓS, J. L.; CANUT, M. L.; MARTI CAMPS, F.†.: *Europa 1700. El Grand Tour del menorquín Bernardo José*, Barcelona: El Serbal, 1993, p. 19.

266 FREIXA, C.: *Los ingleses y el arte de viajar. Una visión de las ciudades españolas en el siglo XVIII*, Barcelona: El Serbal, 1993, p. 23-24.

PARDO, A.: *La visión del arte español en los viajeros franceses del siglo XIX*, Valladolid: Universidad de Valladolid, 1989.

267 Des de 1970 s'han establert diversos models evolutius dels llocs d'estiueig. Vid. ANTON CLAVE, S.: *Diferenciación i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona*, Tarragona: El Medol, 1997, p. 42-43.

mesures per a «el fomento de las excursiones artísticas y de recreo público» fou assignada a una comissió que havia de coordinar:

Formación y divulgación en el extranjero de itinerarios de viajes [...] Estudio y gestiones con las Compañías de ferrocarriles para organizar y establecer tarifas especiales y trenes rápidos [...] Concertar con Diputaciones, Ayuntamientos ú otras entidades que fuese conveniente la mejora de los alojamientos, de los servicios todos relacionados con los viajeros [...] Publicar y difundir en el extranjero, en los idiomas que sea conveniente, datos históricos, descripciones de nuestros monumentos y cuanto se considere útil.²⁶⁸

Els resultats es manifestaren sobretot amb la creació de societats o sindicats. A Barcelona, el mateix alcalde, Domingo J. Sanllehy, fundà el 1908 *la Sociedad de Atracción de Forasteros*. I en fou el president fins a la seva mort, l'any 1911. D'alguna manera, repregué moltes de les activitats de la Associació Catalanista d'Excursions, posteriorment Centre Excursionista Català. A Tarragona es registrà, *circa* 1910, el *Sindicato de Iniciativa* que comprà des del primer moment amb una reduïda subvenció municipal.

Els inicis de la promoció turística vinculada a les associacions de caràcter privat es posà de manifest en la política editorial. Les publicacions seriadades serviren com a focus de debat i de publicitat. Així, a Barcelona s'expressaren els diversos objectius a través de *L'Excursionista* (1878-1891), *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* (1891-1938) i *Barcelona Atracción* (1911-1931). A més, gràcies a l'edició de llibres, més o menys luxosos, es donaren a conèixer els béns culturals —mobles i immobles— i naturals de la geografia catalana.²⁶⁹ Els membres de l'entitat tarragonina centraren el seu interès en la impressió de col·leccions de postals, guies breus i fullets sobre la cultura popular —processó de Setmana Santa, cavalcada de Reis o batalla de flors—; a més, intentaren apropar el patrimoni cultural tant a través de l'organització d'excursions col·lectives als monestirs del Císter —Poblet i Santes Creus—, o a les restes i monuments, preferentment romans —Mèdol, Cencelles, Tamarit o Barà— com per mitjà de la convocatòria de concursos fotogràfics.²⁷⁰

El 1911, després de l'aprovació del RD de 19 de juny, es procedí a la creació d'una *Comisaría Regia* per al desenvolupament del turisme i la divulgació de la cultura artística.²⁷¹ En aquell mateix any, es publicà la llei de 7 de juliol, sobre excavacions i antiguitats que tenia com a finalitat la conservació del patrimoni —moble i immoble— i

268 *Colección legislativa española*, Madrid: Imprenta de la revista de legislación, 1905, tom XXIII, 1905 vol. III, p. 27-29, «Real Decreto creando una Comisión Nacional encargada de fomentar en España las excursiones artísticas y de recreo del público extranjero».

269 Barcelona comprà amb la col·lecció de llibres *Biblioteca de turismo de la Sociedad de atracción de Forasteros*.

270 Una de les publicacions més interessants i que ha estat punt de partida i model per a anàlisis posteriors fou: SINDICAT D'INICIATIVA. ATRACCIÓN DE FORASTERS: *Tarraco Quanta Fuit. Publicació del Sindicat d'Iniciativa amb motiu de les noces d'argent de la seva fundació*, Tarragona: Sindicat Iniciativa, 1936. [Reimpressió de 1985, text per Josep M. Melendres i Rué].

271 *Colección legislativa española*, Madrid: Imprenta de la revista de legislación, 1911. Tom XLI, 1911 Vol. II, p. 644-645, «Real decreto creando en esta Presidencia una Comisaría Regia, encargada de procurar el desarrollo del turismo y la divulgación de la cultura artística popular».

evitar l'espoliació a la qual estava sotmès el tresor artístic nacional. La nova *Comisaría* assimilà les atribucions atorgades a la *Comisión* anterior, però afegí la necessitat de divulgar el patrimoni, exhibir-lo de manera adequada i afermar les relacions internacionals —sobretot amb Amèrica.

La creació d'una xarxa de museus a la ciutat fou el nou objectiu de 1911, ja que l'organització en l'àmbit provincial ja s'havia produït gràcies a les *Comisiones de Monumentos* —RO del 13 de juny de 1844.²⁷² A Tarragona, la *Sociedad Arqueológica* proposà el 1908 —es registrà el 1911— un modern sistema d'inventari d'antiguitats.²⁷³ L'objectiu de la iniciativa era evitar la constant destrucció i desaparició d'objectes arqueològics. Les mesures proposades anaren més enllà de l'elaboració d'un simple catàleg: s'intentà que en els permisos d'obres constés que era il·legal la destrucció de les restes arqueològiques, que s'iniciés una campanya de senyalització dels indrets amb interès turístic així com del perímetre dels edificis destruïts, que es creés un grup de cicerones,²⁷⁴ i finalment, que s'augmentés el nivell moral i cultural dels tarragonins. Es tracta d'un document clau per comprendre la importància que havia adquirit el turisme cultural a la nostra ciutat i la creixent conscienciació d'algunes entitats en pro de la divulgació i conservació del patrimoni arqueològic. El 1909, es formà un comitè executiu per portar a la pràctica la construcció del Museu i Biblioteca Provincial, que estava format pel vicepresident de la *Comisión Provincial de Monumentos*; pels presidents de la *Sociedad arqueológica tarracoenense*, de la Diputació Provincial i de l'Ajuntament de Tarragona; per l'arquitecte provincial i pel cap del Museu Arqueològic.²⁷⁵ La idea comptà amb el suport d'altres entitats com el Centre de Lectura de Reus i el diputat a Corts Emili M. Torres.²⁷⁶ A més, des d'un primer moment es perseguí la col·laboració de l'Estat.²⁷⁷

272 MARTÍNEZ ALCUBILLA, M.: *Diccionario de la Administración Española: Compilación de la novísima legislación de España peninsular y ultramarina en todos los ramos de la administración pública*, Madrid: J. López Camacho, 1887, tom VII, p. 553 (art. 3r, epígrafs 2n i 4r).

273 Consultar document núm. 6 [Projecte de registre d'antiguitats proposat per la *Sociedad Arqueológica Tarracoenense*], 16 de juny de 1908.

Un panorama molt complet sobre els diversos projectes de catalogació del patrimoni historicoartístic al llarg del segle XIX el trobem a: MORALES, A. J.: «El Catálogo de bienes muebles. Registro, conocimiento y tutela», a: *Catalogación del Patrimonio Histórico*, Sevilla: Junta de Andalucía, 1996, p. 41-48.

274 L'aspecte havia de ser «con limpio porte, distinguidos modales y conveniente instrucción, se encargaran de recibirle, colocarle, acompañarle é indicarle todo lo que esta ciudad tiene digno de ser visto y estudiado», ja que segons Porta «Apena el ánimo ver á dichos visitantes acosados en las estaciones por servidores indignos, alojados en posadas cuyas condiciones ignoran y acompañados por personas de la mas soez y baja capa social, que sucios importunos y mas educados, les explotan, les desatienden y les engañan».

275 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1909. Núm. d'exp.: «1909 22 Construcción de un edificio para Museo y Biblioteca». Sign.: s/sig.

276 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1912. Núm. d'exp.: «1912 55 Construcción del nuevo edificio para Museo». Sign.: 67 6.7.

277 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1910. Núm. d'exp.: «1910 48 Informando de la RO del ministerio de Instrucción de 28 de Septiembre último referente a la construcción de edificios para escuelas y Museos y Bibliotecas». Sign.: s/sig.

L'any 1929, amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona²⁷⁸ i de l'Exposició Iberoamericana de Sevilla, es reorganitzaren les delegacions de turisme. El projecte de D de 23 d'abril de 1928, féu viable la fundació del *Patronato Nacional de Turismo*.²⁷⁹ La nova política conservadora valorà l'exaltació de la cultura popular reflectida en la creació de prototipus de formes i costums regionals, vigents àdhuc durant la dictadura franquista.²⁸⁰ La principal aportació del text de 1928 fou la nova ordenació acadèmica dels Estudis de Turisme; s'apostà per un perfil professional de guia cultural amb un bon coneixement d'altres llengües diferents a la materna. Bastant més polèmica resultà la idea de crear un nou impost²⁸¹ per poder mantenir de forma autosuficient i sense costos addicionals el personal, les dotacions materials i l'edició de propaganda.

EL MUSEU ARQUEOLÒGIC

La transformació de les sales d'exposició del Museu Arqueològic, ubicat a la casa consistorial, i el condicionament de les restes a l'aire lliure —passeig Arqueològic— foren les principals polítiques per donar a conèixer el patrimoni històric i artístic de Tarragona. El passat de la ciutat —romà i medieval— es convertí en el nou estendard. Tarragona, poc a poc, s'anava desvetllant d'una certa letargia econòmica. La Guerra de la Independència, les revoltes carlines i la revolució liberal havien fet força estralls a la població.

Abans de la publicació del reglament de 24 de novembre de 1865, per a l'organització de les *Comisiones de Monumentos* —centrals i provincials— amb la indicació de les atribucions explícites pròpies de la institució, com l'organització dels Museus de Belles Arts,²⁸² Tarragona ja comptava amb un magnífic fons d'antiguitats, l'embrió del qual havia estat l'erudició il·lustrada dels membres de la *Sociedad Económica de Amigos del País* (1786). La *Sociedad Económica* despuntà pel seu marcat caràcter eclesiàstic, ja que d'un total de cent seixanta-nou socis, cent nou eren clergues, i cal afegir que estava presidida per l'arquebisbe Francesc Armanyà i Font, i, ateses les circumstàncies, la seu social no podia ser una altra que el Palau Arquebisbal.²⁸³ En definitiva, la nostra ciutat

278 *Barcelona y sus exposiciones 1888-1929*, Barcelona: Suplemento de las Noticias, 19 de maig de 1929, «1888-1929 El Patronato Nacional del Turismo», s/p.

279 BOE *Gaceta de Madrid*, núm. 117, 26 d'abril de 1928, PD 25 d'abril de 1928, p. 484-487.

280 HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, A.: «La revista Zaragoza (1955-1978), una particular visión de la historia del arte aragonés», a: *Actas del Simposio Don José Camón Aznar y la historiografía artística de su tiempo. Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, LXXII, 1998, p. 59-76 i també a: *Actas del Congreso Dos décadas de cultura artística en el franquismo (1936-1956)*, Granada: Universidad de Granada, 2001, vol. II, p. 459-484.

281 «Artículo 13 Para el sostenimiento del Patronato Nacional de Turismo se conceden a estos los recursos que provengan del la creación del seguro obligatorio de los viajeros transportados en ferrocarril y Compañía de Navegación y seguro obligatorio de ganado vivo que por el ferrocarril se transporte».

282 MARTÍNEZ ALCUBILLA, M.: *Diccionario de la Administración Española...*, 1887, tom VII, p. 559-560.

283 FERRER I BOSCH, M. A.: «La Societat Econòmica d'Amics del País a Tarragona», a: *-CL- Anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Tarragona: Impremta Sagrañes, 1994, p. 52.

s'avançà a altres poblacions, i des d'un principi el Museu fou considerat, per la qualitat de les seves peces, el segon museu arqueològic de la Península²⁸⁴ cosa que li valgué, en època franquista, la nominació de Nacional.

Emprendre l'anàlisi de la formació, la transformació i el desenvolupament del Museu Arqueològic implica conèixer no solament les col·leccions o el contingut, sinó també l'edifici o el continent. Malauradament, l'increment espectacular de les peces —segons Bonaventura Hernández, de 37 objectes l'any 1845, es passà el 1880 a 1.068— no va anar paral·lel a les condicions de seguretat en què estaven les obres —sotmeses a robatoris i esfondraments— o al condicionament del local —amb la construcció d'un immoble de nova planta.²⁸⁵

La col·lecció

Els museus provincials del territori espanyol incrementaren els seus fons a partir dels objectes localitzats i extrets durant excavacions públiques, dels béns mobles procedents dels edificis exclaustrats, de la compra d'obres artístiques i, per últim, de les donacions de corporacions o de particulars (Reglament 24 de novembre de 1867, art. 32).²⁸⁶ La formació de la col·lecció del Museu de Tarragona no és molt diferent a la de molts altres municipis, solament hem de ressenyar la particularitat de la participació de dues entitats: la *Sociedad Arqueológica* i la *Comisión de Monumentos*. El principal problema radicà en què, a pesar que es tractava de dues entitats diferents: una de caràcter privat i l'altra de caràcter públic, els membres d'ambdues no actuaren amb massa diferències —el cas del mateix inspector d'antiguitats, Bonaventura Hernández de Sanahuja, o bé de Joan Maria Albiñana, Esteve Verdaguer o Joan Maria Torres—, la qual cosa motivà certs litigis a l'hora de definir les obligacions de cada una i la propietat de les peces —1867. Malgrat els inventaris —1844—, el 1894 Àngel del Arco desconeixia exactament la propietat d'algunes peces.²⁸⁷ La falta d'organització del registre d'entrada

284 BOLAÑOS, M.: *Historia de los museos en España*, Gijón: Trea, 1997, p. 243-244.

285 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1881-1894 Expedients. Núm. d'exp.: «1892 relativo al legado de D Buenaventura Hernández Director del Museo Arqueológico y adquisición del Moneterio demás objetos de su pertenencia». Sign.: 8.1.8, s/f.

Consultar el document 7. «Estado que manifiesta el número de objetos arqueológicos que contenía el museo provincial, situado en los bajos del Pallol, al cargo de la ilustre Junta de Bellas Artes de la capital, de los que se hizo entrega á la Comisión de Monumentos de la provincia, según disposición superior, en 29 de abril de 1845, cuyo original existe en el archivo de dicha Comisión» 29 d'abril de 1845/12 de setembre de 1880.

286 Ha estat estudiat el cas de Navarra. QUINTANILLA MARTÍNEZ, E.: *La Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos en Navarra*, Pamplona: Gobierno de Navarra, 1995, p. 251-275.

287 ALBIÑANA, F. de: *Catálogo de los objetos que se conservan en el Museo de la Sociedad Arqueológica Tarraconense*, Tarragona: Imp. F. Arís, 1852.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO Y MOLINERO, A. del: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona con la clasificación hecha en 1878 por Buenaventura Hernández de Sanahuja, continuado hasta el presente y precedido de un reseña histórica sobre su fundación, vicisitudes y acrecentamientos*, Tarragona: Adolfo Alegret, 1894, p. XXXV.

fou tal que, fins i tot, l'any 1892, la *Sociedad Arqueológica* detectà que algunes peces de la seva propietat apareixen fixades amb l'etiqueta identificativa de la donació feta per Bonaventura Hernández (gràfic 3).²⁸⁸

Hernández Sanahuja i posteriorment Ángel del Arco consideraren especialment el mèrit del Museu de Tarragona: «de ser esencialmente local; casi todos sus objetos han sido encontrados bajo su suelo, viniendo á ser el Museo un relicario donde se guardan todos los testimonio de la historia de Tarragona, todas las ejecutorias de su nobleza».²⁸⁹ Les troballes arqueològiques excavades en predi particular quedaren, en una gran majoria, en domini privat —d'un total de 3.656 obres, tan sols n'hem pogut documentar la cessió de 101.²⁹⁰ En general, es tracta d'obres d'escàs interès artístic, si bé cal destacar dues escultures de «buena obra» d'època romana (inv. 414 i 469) i també quatre estàtues de Verges i una d'un pontífex tallades en pedra «franca», totes elles d'època medieval (inv. 3024-3028) procedents de Cencelles —donades pel rector de Constantí— (gràfic 1).

GRÀFIC 1: Època de les peces fins al 1892

El consistori obligà a cedir totes aquelles restes que fossin descobertes al subsòl, però la pràctica fou tota una altra.²⁹¹ L'abril de 1894, quan es féu el desmunt del solar de la futura plaça de Corsini —batejada inicialment del Progreso— Ángel del Arco, com a director de

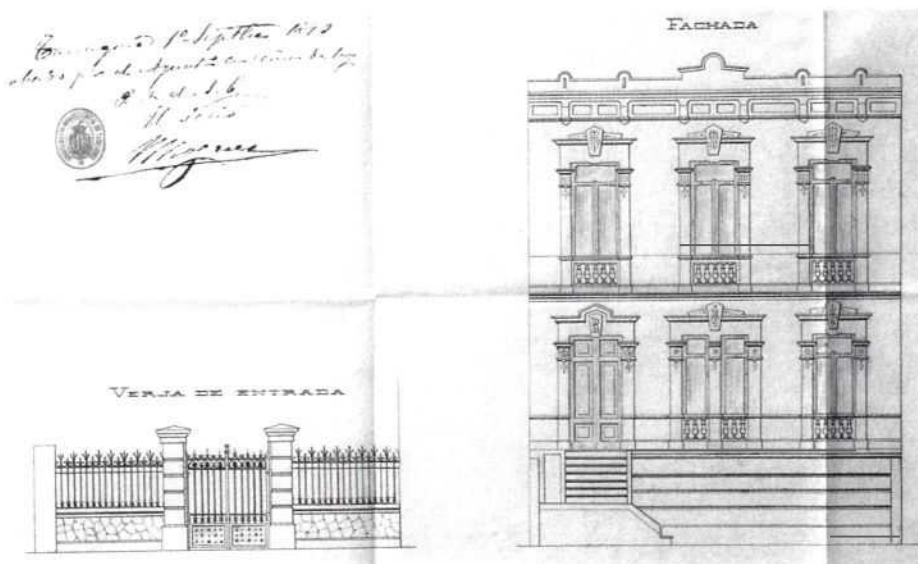
«Al posesionarnos de nuestro cargo en el Museo de Tarragona en septiembre de 1893, notamos la falta de un Catálogo razonado, ó por lo menos de un inventario donde apareciesen todos los objetos del mismo. Excepción hecha de un índice sumarisimo, formado en 1875 por el señor Hernández al fusionarse los objetos de la Comisión de Monumentos, de la Sociedad Arqueológica, y de varios particulares, nada encontramos posterior que certificase de los sucesivos acrecentamientos; ni una apuntación, ni una papeleta [...] Emprendimos la tarea con mejor voluntad que éxito, porque á cada paso se nos ofrecían serias dificultades de clasificación por falta de datos, ya sobre la propiedad, extremo éste último de absoluta necesidad para clasificarlos.»

- 288 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1881-1894 Expedients. Núm. d'exp.: «1892 relativo al legado de D Buenaventura Hernández Director del Museo Arqueológico y adquisición del Moneterio demás objetos de su pertenencia». Sign.: CPQ 8.
- 289 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO Y MOLINERO, A. del: *Catálogo del Museo...*, 1894, p. XVII
Consultar document núm. 8 [Donació d'uns béns d'Hernández de Sanahuja al Museu Arqueològic], 16 de setembre de 1880/18 de novembre de 1891.
- 290 Cal concretar que no s'han considerat la col·lecció de Bonaventura Hernández ni la de Juan Fernández.
- 291 A tall d'exemple, podem citar el Plec de Condicions Facultatives per al desmunt del carrer de Lleida que es conserva a: AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Subhastes i Concursos/Eixample. Caixa: Subhastes d'Obres

les obres, descrigué com Francesc Vallés MO, manà als obrers lliurar una campaneta de bronze —*cacabulus* inv. 2863—, i així doncs fou «la casualidad, más que otra cosa, ha hecho que venga á parar al museo Arqueológico de Tarragona un objeto de grandísimo valor histórico y artístico; y digo la casualidad, porque á no intervenir en el hallazgo personas amantes de la Arqueología y de las tradiciones de Tarragona el objeto de referencia hubiese sido guardado por alguno de los obreros que trabajan en los desmontes de la ciudad para venderlo á personas extrañas a Tarragona, que acaso lo hubieran enagenado fuera de ella»,²⁹² si bé fou adquirida amb fons lliurats expressament per la Diputació.

Francesc Vallés, segons consta a la documentació municipal, no era el contractista de la plaça de Corsini, sinó que ho era Lluís Veciana,²⁹³ el cert és que es trobava dirigint les obres d'un habitatge unifamiliar de caràcter residencial per a Bernabé Rovira Mata (1 d'agost de 1893), ubicat en un extrem de la plaça, al carrer Governador González (fig. 51).²⁹⁴

51. Plano de la casa que Bernabé Rubira desea construir en la calle del Gobernador Gonzales, Francesc VALLÉS MO. 11.08.1893. Llicència d'obra: 01.09.1893. E: 1:50. 31.5 x 70 cm. Tela encerada tintes. Alçats. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: Policia Urbana 1893. Núm. d'exp.: «1893 1 Concesión de permiso para levantar edificios de nueva construcción». Sign.: 42 6.7.

Eixample (Plànols) 1876/1908. Núm. d'exp.: «1886 142 Expediente de subasta para la ejecución de las obras de desmonte de la calle de la Ronda en la parte comprendida desde la calle del Gasómetro a la Rambla de San Juan de esta ciudad». Sign.: s/sign.

292 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO Y MOLINERO, A. del: *Catálogo del Museo...*, 1894, p. 194.

293 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Subhastes d'Obres Eixample (Plànols) 1876/1908. Núm. d'exp.: «1896 de subasta para las obras de desmonte de la plaza del Progreso, sección comprendida entre la muralla y las calles que la limitan». Sign.: s/sign.

294 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: Policia Urbana 1893. Núm. d'exp.: «1893 1 Concesión de permiso para levantar edificios de nueva construcción». Sign.: 42 6.7.

No totes les troballes de la futura plaça del mercat tingueren la mateixa sort, i moltes quedaren ocultes als investigadors i estudiosos. L'Ajuntament, d'alguna manera hi donà suport quan aprovà, en el plec de condicions facultatives per al desmunt de la plaça entre el carrer de Lleida i Reding, redactat per l'arquitecte municipal Pablo Monguió —novembre de 1890—, que «art. 4º El Excmo Ayuntamiento se reserva la propiedad de todos los objetos como antigüedades [...] a excepción de los que se hallan en los terrenos cedidos por el Sr Soler que pasan a ser propiedad de dicho señor».²⁹⁵ El notari Antoni Soler i Soler lliurà els terrenys el 20 de febrer 1890 amb el propòsit clar d'agilitar la conclusió del carrer de Reding i part del de Governador González,²⁹⁶ a més, s'ha de destacar que nou objectes trobats a la seva propietat ingressaren al Museu (gràfic 2).²⁹⁷

GRÀFIC 5: Característiques de les peces procedents de donacions fins al 1894

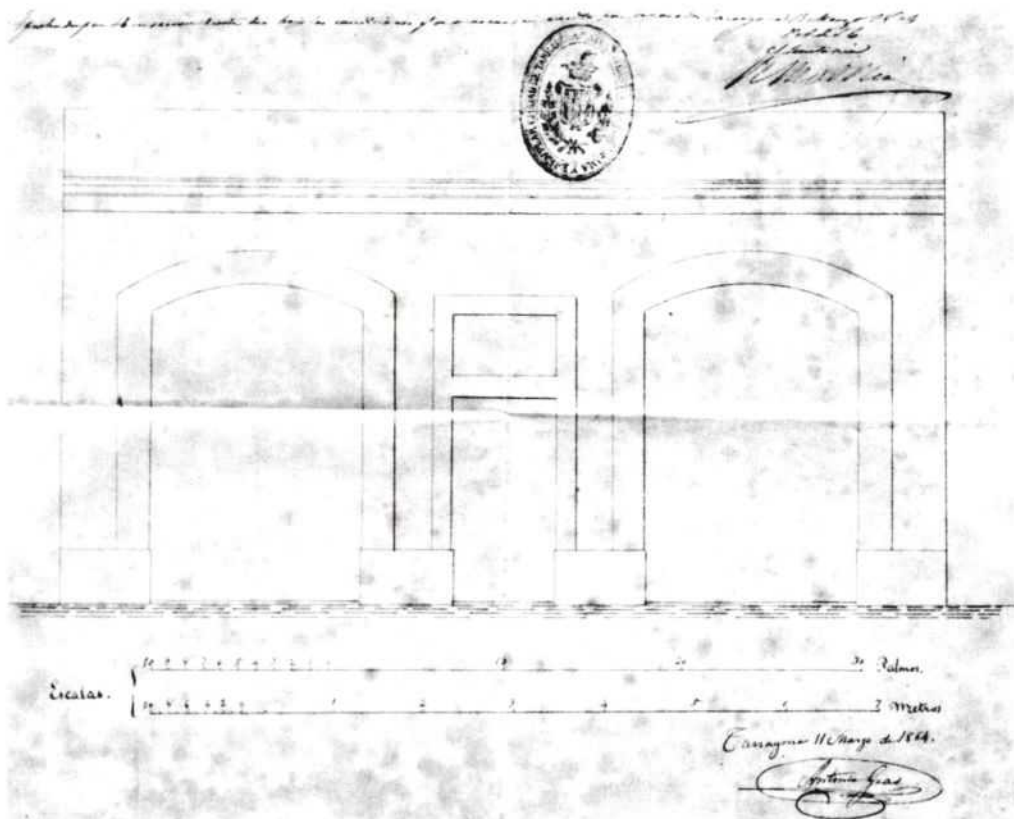
Amb relació a l'autor del projecte d'habitatge per a Bernabé Rovira, cal comentar l'estreta col·laboració amb l'arquitecte provincial Ramon Salas. AHAT. Fons: Salas. Caixa: 34. Exp. 476. Leg. LXVI. A més, el 14 d'abril de 1888 Ramon Salas havia realitzat un projecte de casa per al mateix propietari i en el mateix carrer. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: 1888 Policia Urbana. Núm. d'exp.: «1888 52 Bernabé Rubira Mates concediendole permiso para construir una casa de nueva planta en la calle del Gobernador Gonzalez». Sign.: 35 6.7.

L'any 1912, Àngel del Arco fa esment de la troballa del *cacabulus* al carrer de Governador González, ja que l'emplaçament inicial de la plaça del mercat era més cap a la zona est. ARCO Y MUÑOZ, L. de: *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia. Geografía, historia, descripciones e investigaciones arqueológicas, costumbres, tradiciones, leyendas, itinerarios, instrucciones prácticas*, Tarragona: F. Artís, 1912³, p. 44.

295 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Subhastes i Concursos/Eixample. Caixa: Subhastes d'Obres Eixample (Plànols) 1876/1908. Núm. d'exp.: «1890 138 Expediente de subasta para la ejecución de las obras de desmonte de las secciones comprendidas de la calle de Fortuny y Augusto comprendidas entre la Rambla de San Juan y la Muralla y la sección de la Plaza del Progreso limitada por las calles de Ronda y Reding y terrenos de Guillerm Caylà». Sign.: s/sign.

296 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1890. Núm. d'exp.: «2 Cesiones de terreno en el extremo Este de la Plaza del Progreso (D. Antonio Soler y Soler y Guillermo Caylà, Bernabé Rubira)». Sign.: s/sign.

297 Tors d'una estàtua de dona bastant mutilat (Inv. 431); cap barbat d'un ancià, ben conservat (Inv. 469); broc de fang vermell (Inv. 939); lacrimatori (Inv. 1036); coll i anses d'àmfora de forma molt elegant —descobert el 1894— (Inv. 1079); antefixa de fang vermell (Inv. 2592); antefixa que representa el cap d'una dona (Inv. 2593) i, antefixa i part d'un ímbrex (Inv. 2595). Altres donacions del notari Soler foren fragments d'una cornisa bizantina procedent de Cencelles (Inv. 3120-3121) i una destal de dos talls totalment rovellada (Inv. 3185).

52. [Magatzems de Francisco Cartañá], Antonio Gras RIBOT. 11.03.1864. Llicència d'obra: 15.03.1864. 24 x 30 cm. Tela encerada tinta. Alçat. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: 1863 a 1865 Obres Particulars. Núm. d'exp.: «1864 16 D. Francisco Cartaña solicita permiso para construir unos almacenes en el solar que posee en la calle de Gasómetro de esta ciudad». Sign.: 15 6.7.

La major part de les peces procedeixen de la zona immediata a l'eixample de la Marina, sobretot dels solars immediats al carrer del Gasòmetre —porta de Lleida, Governador González i Cardenal Cervantes— i dels terrenys desmuntats a la pedrera del port.

A la zona de l'antic Gasòmetre —Gasòmetre cantonada carrer de Lleida— es localitzaren diverses estructures de volta que es catalogaren com a termes i edificis adjacents, al carrer Cervantes hi hauria hagut el gimnàs i, l'exedra, a l'altura de la plaça de Prim.

Francesc Cartañá,²⁹⁸ quan va aixecar, el març de 1864, uns magatzems al carrer del Gasòmetre descobrí un pou en el qual es trobaren restes de fangs saguntins, trossos de paviment de formigó, fragments d'estàtues de marbre, un esquelet humà sencer i una gran quantitat de monedes ibèriques (fig. 52).

298 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: 1863 a 1865 Obres Particulars. Núm. d'exp.: «1864 16 D. Francisco Cartaña solicita permiso para construir unos almacenes en el solar que posee en la calle de Gasómetro de esta ciudad». Sign.: 15 6.7.

La pedrera representà per a Hernández Sanahuja l'estratigrafia de la història de la ciutat de Tarragona. A la capa més profunda, l'edat de pedra; a la segona capa, restes de ceràmiques i inscripcions d'època etrusca; a la tercera, restes de la civilització focea i grega, i, a la quarta, les restes romanes. Res no ens parla de les restes d'etapes posteriors.²⁹⁹

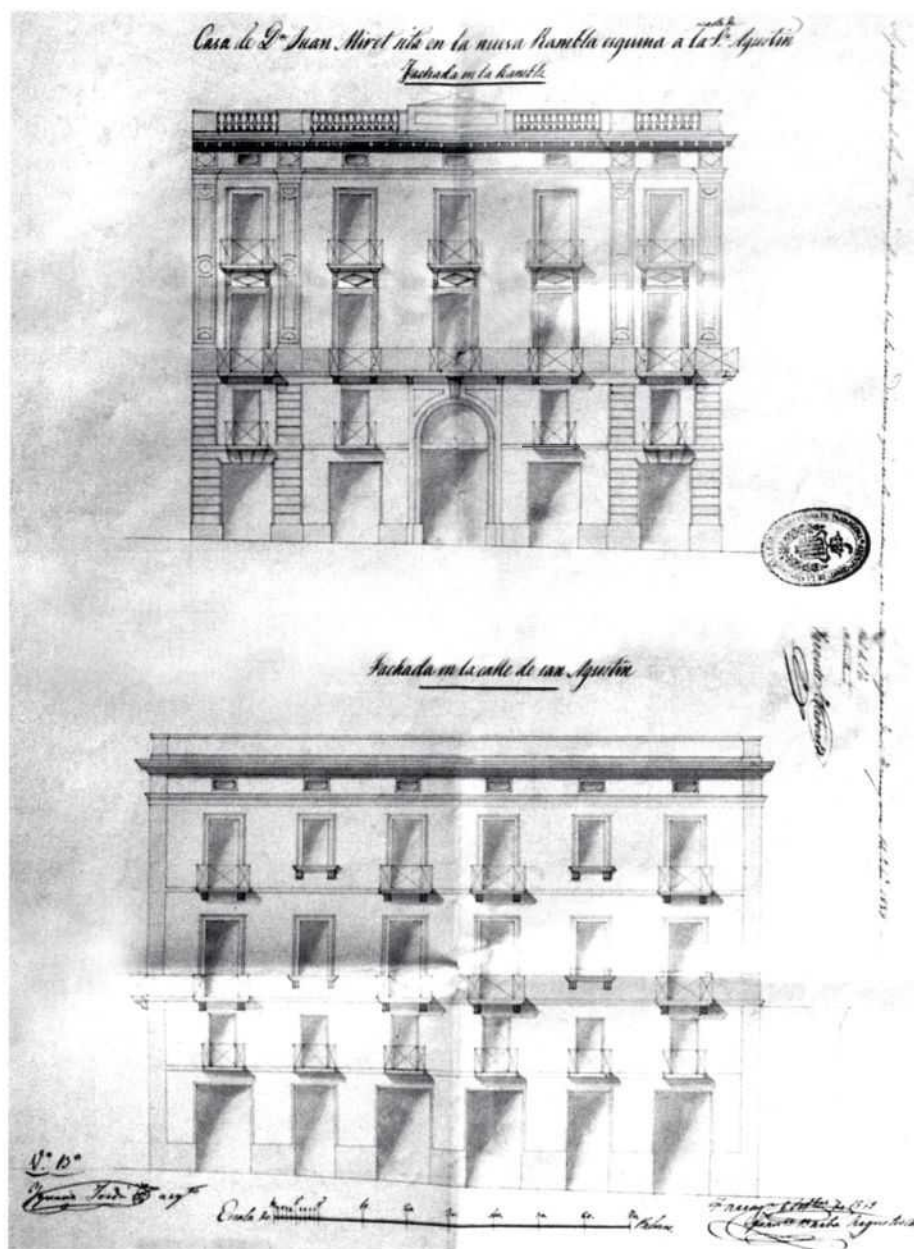
La desídia i el poc interès motivà tant l'espoli com la pèrdua d'alguns objectes singulars trobats a la pedrera. Alguns mosaics se salvaren del robatori o de la destrucció gràcies a la col·laboració econòmica del Sr. Cortina,³⁰⁰ però a partir de 1871, Bonaventura Hernández comença a traslladar les decoracions musivàries al Palau de la Diputació malgrat l'escassetat de fons (fig. 22).³⁰¹

Bonaventura Hernández va descriure l'estat de total abandó en què havien estat durant dècades a la pedrera abans que emprengué la seva tasca com a conservador. Una bona part de la seva col·lecció procedia d'allí, i en certa forma, es presentà com el salvador de les peces, ja que:

...en época que se tenía en el mayor abandono, mutilasen echándose al mar los restos escultóricos, arqueológicos, y epigráficos más importantes para las artes y la historia de esta ciudad y aun de la España entera, sin existir en las obras funcionario alguno oficial que las vigilara, vendiéndose objetos mas preciosos a los extranjeros ó al que más los pagaba, con notable escándalo de las personas inteligentes de esta ciudad, que en vano se lamentaban de este incalificable descuido. De entonces pués datan mis colecciones numismática y arqueológica.³⁰²

A la zona de l'eixample, les troballes inicials contrasten amb l'escassetat d'aportacions realitzades fins al 1894. Durant la construcció de l'habitatge de Juan Miret —Rambla Nova cantonada Adrià— es localitzaren, el maig de 1859,³⁰³ diversos fragments catalogats per Bonaventura Hernández d'època prehistòrica. La datació semblava versemblant, ja que per aquelles mateixes dates, es trobà l'anomenat temple troglodita a la mateixa rambla a l'altura del carrer de Sant Agustí que fou dinamitat el febrer de 1866, amb motiu del desmunt de la mencionada via (fig. 53).³⁰⁴

- 299 Consultar el document núm. 8 [Donació d'uns béns d'Hernández de Sanahuja al Museu Arqueològic], 16 de setembre de 1880/18 de novembre de 1891.
- 300 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments. Caixa: 1. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 1844-1870». Sign.: C. 1/2. Sessió d'11 d'octubre de 1845, f. 8.
- 301 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments. Caixa: 1. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 1871-1888». Sign.: C. 2/2. Sessió de 5 de maig de 1871, f. 2.
AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1870-1880 Governació. Expedients diversos. Núm. d'exp.: «Comisión de Monumentos». Sign.: CPQ 11.
- 302 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1881-1894 Expedients. Núm. d'exp.: «1892 relativo al legado de D Buenaventura Hernández Director del Museo Arqueológico y adquisicion del Moneterio demas objetos de su pertenencia». Sign.: CPF 8.
- 303 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: Obres particulars 1858 a 1859. Núm. d'exp.: «1858 88 Juan Miret». Sign.: 8 6.7.
- 304 HERNÁNDEZ DE SANAHUJA, B.; TORRES, J. M.: *El indicador arqueológico de Tarragona...* 1867, p. 111. Les peces procedents del recinte sagrat foren les següents: 3, 6, 7, 37, 75 i 292.

53. Casa de Don Juan Miret sita en la nueva Rambla esquina a la calle de San Agustín. Fachada de la Rambla. Fachada en la calle de san Agustín. Francesc BARBA I MASIP. 06.09.1859. Llicència d'obra: 14.09.1859. E: palms catalans. 57 x 42,5 cm. Carson tintes i aquarel·les. Alçats. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Policia Urbana. Caixa: Obres particulars 1858 a 1859. Núm. d'exp.: «1859 77 Juan Miret solicitando autorizacion para construir una paredes que deben dar frente la primera en la calle de San Agustín y la 2 frente a la de Gobernador Gonzalez en el patio que posee en la nueva Rambla de esta Ciudad y que linda en las espresadas calles». Sign.: 8 6.7

A la part alta, abundaren les làpides amb inscripcions o escultures en la seva majoria reutilitzades com a carreus en edificacions posteriors. A diferència dels exemples anteriors, en la seva anàlisi destaca la peça en si més que el context en el qual va ser trobada. Un cas molt significatiu és la làpida de marbre procedent de la «Torre Grossa» la qual «...en la noche del 20 de Septiembre de 1700 cayó un rayo y penetró en esta torre; que estaba llena de pólvora y granadas reales y la voló, destruyendo una parte de la ciudad. La explosión partió esta lápida y la arrojó a la calle del Abad, y sirvió de poyo para subir a caballo en el zaguan de la casa vieja del Sr. Montoliu, de donde la trasladaron al Museo en Abril de 1858» (inv. 683).³⁰⁵

Els objectes procedents dels edificis desamortitzats són escassos, destaquen les restes del monestir cistercenc de Poblet. El trasllat de les restes dels panteons de Poblet —com ja hem apuntat— fou una de les intervencions més desafortunades de Bonaventura Hernández, que constata l'escàs interès que despertaven. Van romandre ocultes al soterrani de l'Ajuntament fins que, el gener de 1894, Àngel del Arco —nomenat el 22 de setembre 1893 procedent del Museu Arqueològic de Granada—³⁰⁸ decidí traslladar-les a un lloc més digne com l'*Escuela Práctica de Maestros* ubicada a la antiga casa consistorial del carrer Major (fig. 42; fig. 43).³⁰⁷

La pinacoteca, de pitjor qualitat, s'incrementà amb els quadres dispersos procedents de les esglésies desamortitzades, per exemple del monestir de Santes Creus es traslladaren dotze o tretze quadres a Tarragona, si bé abans foren dipositats temporalment a l'*Escuela de Dibujo* de Valls.³⁰⁸ Curiosament, no se'n diu res, d'aquestes peces, al catàleg de 1893, i en canvi, es fa esment de dos retaules de Poblet: un és un tríptic de fusta rematat amb ogives lobulades amb la representació a la part central de la mort de Jesucrist flanquejat per l'àngel anunciador, la Verge orant, sant Pere i sant Pau, i, l'altre és una obra del segle XV en la qual es va representar una processó de monjos pel claustre (inv. 3122 y 3123).

El monetari, ateses les seves característiques particulars, es considerarà des d'un principi una col·lecció independent, tal i com podem constatar en resseguir el catàleg de 1893. El 1892, la Diputació i l'Ajuntament adquiriren el monetari de Bonaventura Hernández format per 1.835 monedes, previ pagament d'una pensió vitalícia de 2.000 pessetes anuals a les seves filles —Carme, Dolors i Antònia.³⁰⁹ A més, la Diputació

305 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO Y MOLINERO, A. del: *Catálogo del Museo...* 1894, p. 71.

306 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1881-1894 Expedients. Núm. d'exp.: «1893 Relativo al personal de Museo Arqueológico de esta Capital». Sign.: CPQ 8.

307 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1894-1895 1896. Núm. d'exp.: «1894 17 Relativo al Museo Arqueológico de esta ciudad». Sign.: 44 6.7.

308 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments. Caixa: 1. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 1844-1870». Sign.: C. 1/2. Sessió del 13 de juny de 1846, f. 14v. S'informà del trasllat dels quadres continguts al Museu i, també s'informà que s'havien perdut, sessions del 19 d'octubre de 1853, f. 42 i 24 de setembre de 1854, f. 44.

309 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1881-1894 Expedients. Núm. d'exp.: «1892 relativo al legado de D Buenaventura Hernández Director del Museo Arqueológico y adquisición del Monetario demás objetos de su pertenencia». Sign.: CPF 8.

comprà, el 1908, 160 monedes i el desembre de 1913, ingressaren 477 monedes cedides per Juan Manuel Martínez. Lamentablement, un panorama tan afalagador no fou proporcional a la protecció i a la possibilitat de contemplació de les peces. El 1903, es produí un important robatori³¹⁰ i el desembre de 1913, segons un informe d'Àngel del Arco més de un miler de monedes estaven encara sense col·locació.³¹¹

La projecció internacional dels fons del museu es produí amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929. A petició de Pere Bosch Gimpera, s'enviaren diversos exemples de ceràmica prerromana, el tan admirat *cacabulus* (inv. 2863), l'escultura de Bacus el Jove i el lampadari —aquestes dues últimes foren restaurades.³¹²

El local

L'edifici de l'Acadèmia de Nàutica ubicat a la plaça del Pallol des de 1834 custodiava les peces de l'incipient Museu Arqueològic.³¹³ La RO de 27 de juliol de 1838 concedí a la Diputació i a la municipalitat l'exconvent dels Dominics situat a la plaça de la Font, un dels indrets més cèntrics, millor comunicat i més espaiós de la ciutat. L'edifici després del desallotjament de l'orde religiosa es malmeté de tal manera que ni el mateix arquebisbe Antonio Echanove y Zaladivar acceptà que els el tornessin. Els encarregats de la reforma foren l'arquitecte municipal, Francesc Rosell i Huguet, que abandonà la ciutat temps després de l'encàrrec, i Francesc Barba i Masip, arquitecte provincial. A la memòria descriptiva del projecte, de l'abril de 1860, exposaren que les principals bases del programa havien de ser:

...que conservando del edificio actual todo lo posible comprendiera su capacidad una ó más entradas, escaleras y un salón de uso común á ambas corporaciones. Además dos salones para sesiones generales, otros para las ordinarias y locales para el resto de las respectivas dependencias. Incluyendo asimismo dos salas para museos de la sociedad arqueológica á semejanza de las que posee en el actual edificio.³¹⁴

- 310 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1901-1924 Instrucció Pública Expedients. Núm. d'exp.: «1903 Museo». Sign.: CPQ 10.
- 311 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1901-1924 Instrucció Pública Expedients. Núm. d'exp.: 1913 s/n. Sign.: CPQ 10.
- 312 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió de Monuments. Caixa: Actes de la Comissió Provincial de Monuments. 1927-1935. Sign.: c 4/6, Sessió del 10 de desembre de 1930, f. 178-179. AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1928-29 Instrucció Pública Expedients. Núm. d'exp.: «1929 instruido a instancia del señor Director del Museo Arqueológico provincial que solicita autorización para acceder a la petición de la Dirección de la Exposición Internacional de Barcelona de que sean remitidos para ser exhibidos en el Certamen varios objetos antiguos pertenecientes a esta Corporación». Sign.: CPQ 12.
- 313 L'estat de la col·lecció i la seva disposició estan descrits al document 7. «Estado que manifiesta el número de objetos arqueológicos que contenía el Museo Provincial, situado en los bajos del Pallol, al cargo de la ilustre Junta de Bellas Artes de la capital, de los que se hizo entrega á la comisión de monumentos de la provincia, según disposición superior, en 29 de abril de 1845, cuyo original existe en el archivo de dicha Comisión» 29.04.1845/12.09.1880.
- 314 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: Cases Provincials i Municipals de Tarragona (Diputació i Ajuntament) 1860. Núm. d'exp.: «Casas Provinciales. Memoria Descriptiva». Sign.: s/sign.

El febrer de 1853,³¹⁵ gràcies a les gestions de la *Sociedad Arqueológica*, el governador concedí:

...para establecer un Museo y el de la provincia, la pieza existente junto á la entrada del edificio por la calle de Tras Santo Domingo, la cuadra baja inmediata á la caballeriza habilitada en el patio, la sala de encima comprendiendo la cuarta parte del primer claustro y la habitación situada frente de aquella en el extremo izquierdo.³¹⁶

El 23 de febrer de 1866, la *Comisión de Monumentos* permutà aquesta sala amb la que ocupava la companyia de bombers i la designà amb el nom de Sala de Làpides. L'octubre de 1868, el Museu patí un dels contratemps més terribles: l'esfondrament del sostre, de les voltes i dels arcs del saló principal. Molt poques foren les obres de consolidació que es portaren a terme entre 1868³¹⁷ i 1871.³¹⁸ Gairebé un any després, el 22 de març de 1869, la corporació municipal reclamà el desallotjament del local per destinar-lo primer a escola pública de nenes del segon districte —sobre l'anterior, ubicada a la Rambla Vella, pesava un expedient de desnonament— i l'1 d'abril de 1873, s'aprovà destinar-lo al cos de guàrdia. Finalment, el 9 de juliol de 1875, s'ocupà el claustre de la Diputació amb els objectes procedents de la Sala de les Làpides, i també es penjaren a l'aixopluc del claustre la col·lecció de pintures.

El 1871 i 1875 es publicaren dos reials ordres per condicionar el Pretori com a Museu, però malauradament, passà a ser presó provincial. Aquesta idea es reprengué el gener de 1927, i s'arribà a acordar, el maig de 1929, el desallotjament dels presos del Castell de Pilats. La falta de recursos econòmics no permeté la construcció d'una nova presó del partit, i per això s'intentà condicionar l'antiga fàbrica de farines *Ribas y hermanas*. Novament, el projecte quedà frustrat.³¹⁹

315 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Desamortització. Caixa: «Conventos Suprimidos. San Agustín, La Merced, Trinitarias, San Francisco y Santo Domingo. Antecedentes Convento de Dominicos, cedido para Casas Consistoriales y Diputación Provincial». Núm. d'exp.: «1853 Concesión de local para la sociedad Arqueológica y de Amigos del Pais». Sign.: s/sign.

316 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: 1875-1882 Foment. Núm. d'exp.: «1875 s/n Museo Arqueológico. Comisión de Monumentos». Sign.: 23 6.7.

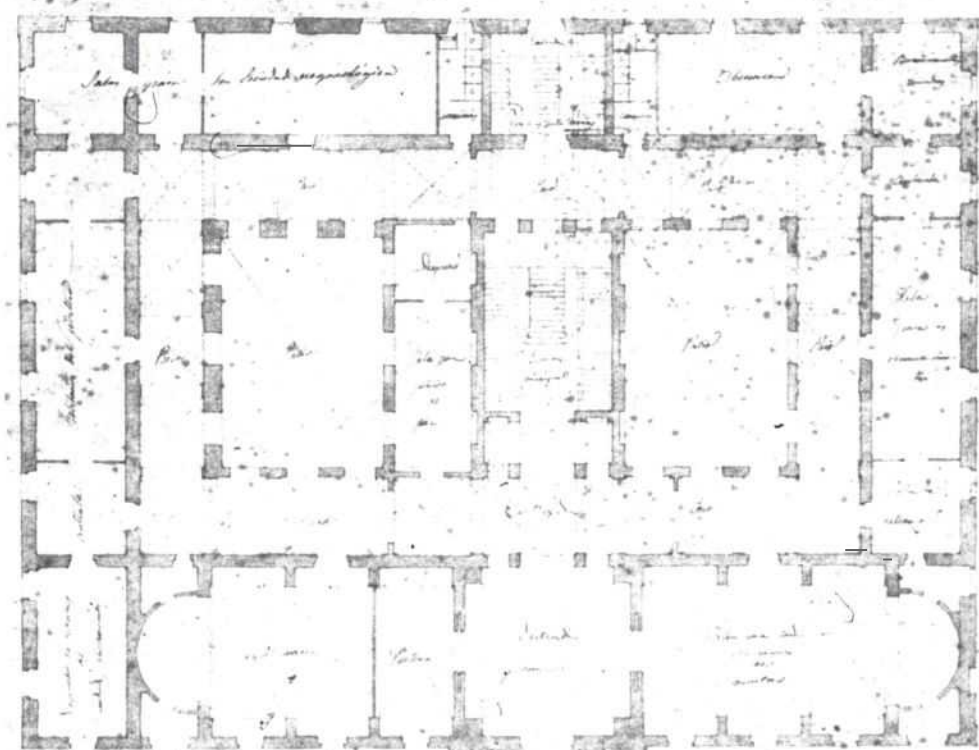
317 La consolidació de les voltes costà 1.127,200 rals i fou executada pel contractista Josep Camí sota la direcció de Francesc Barba (02.11.1868-08.05.1869). AHMT. Fons: Diputació. Negociat: Obres Públiques. Caixa: 1869 Construccions Civils Expedients. Núm. d'exp.: «1869 s/n Ayuntamiento». Sign.: CPQ 14.

AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Obres Públiques. Caixa: 1868 Construccions Civils Expedients. Núm. d'exp.: «1868 Relación y presupuesto de las obras necesarias para la construcción de la parte de tejado derruido en el salón provincial de las casas consistoriales». Sign.: CPQ 12.

318 Amb caràcter d'urgència, destacà l'arranjament de la coberta després de l'esfondrament de l'any 1868 d'una part de la volta que destruí diverses peces, entre les quals hi havia una escultura romana procedent de la col·lecció d'en Vicentó. A més, l'Ajuntament reclamà una de les sales per destinar-la a escola de nenes, de manera que fou necessari habilitar el claustre de la Diputació per a les peces grans i per a les làpides.

319 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió de Monuments. Caixa: Actes de la Comissió Provincial de Monuments. 1927-1935. Sign.: 4.6. Sessions 13 de gener de 1927, f. 6; 9 de març de 1929, f. 73; 11 de maig de 1929, f. 80; 10 de juliol del 1929, f. 93-94; 10 d'octubre de 1929, f. 114.

54. [Planta baixa dels salons consistorials indicant la part que ocupa el Museu], Francesc BARBA I MASIP / Francisco ROSSELL Y HUGER. 1877. E: palms catalans. 52 x 41 cm. Tela encerada tintes. Planta. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «12 Casas Consistoriales Reformas. 1887». Sign.: s/sign.

Bonaventura Hernández al seu testament, deixà escrit «...el Museo Arqueológico de Tarragona no morirá conmigo en el brillante estado en que hoy se encuentra».³²⁰

Els seus afanys es referien a la necessitat de custodiar la integritat de la col·lecció. Ell mateix denuncià l'estat d'amuntegament de les peces.³²¹ El 1912, les coses no havien canviat molt i Àngel del Arco asseverà «El local es insuficiente y no está en armonía ni con la riqueza de sus colecciones ni con las condiciones de luz que estos establecimientos necesitan»³²² (fig. 19; fig. 54).

El 24 d'abril de 1910, s'encarregà a l'arquitecte provincial Ramon Salas el disseny d'un edifici per contenir el Museu Arqueològic i la biblioteca provincial, el qual fou presentat el 15 d'abril de 1912.³²³ L'emplaçament elegit fou el passeig de les Palmeres —aleshores Pi i Margall. La dificultat del desmunt de la roca dura de l'extrem est de la rambla Nova, en especial la zona del Fort de Cervantes —conegut popularment com del Toro—, juntament amb els interessos militars —Govern Militar— i eclesiàstics —convent de Santa Clara— feren inviable el traçat de la prolongació del carrer d'August. Per aquesta circumstància i pel fet de tractar-se d'un dels enclavaments més sans, més bells i poètics, i més centrals es compraren uns solars a les monges de Santa Clara i s'uniren als terrenys sobrants procedents de les vies públiques. La falta d'acord amb l'Estat i la problemàtica dels gravaments i de les servituds de pas obligà a reduir el solar dels 2.340 m² inicials als 883,75 m² escripturats el 1921 (fig. 18).³²⁴

Ramon Salas adoptà per a l'alçat un llenguatge clàssic emulant els temples dòrics. La façana volia reflectir l'aspecte del temple de la Saviesa, en clara consonància amb les funcions de l'edifici: museu i biblioteca. Així mateix, assimilà les fórmules modernes.

320 Consultar el document núm. 8. [Donació d'uns béns d'Hernández de Sanahuja al Museu Arqueològic], 16 de setembre de 1880/18 de novembre de 1892.

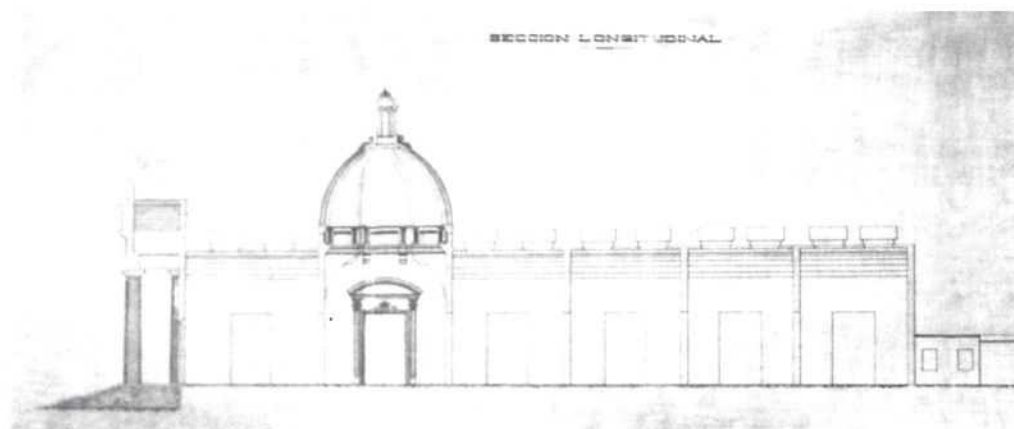
321 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments. Caixa: 1. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 1871-1888». C. 2/2, Sessió del 20 de juliol de 1874, f. 4v.

322 ARCO Y MUÑOZ, L. de: *Nueva guía artística y monumental de Tarragona ...*, 1912², p. 36.

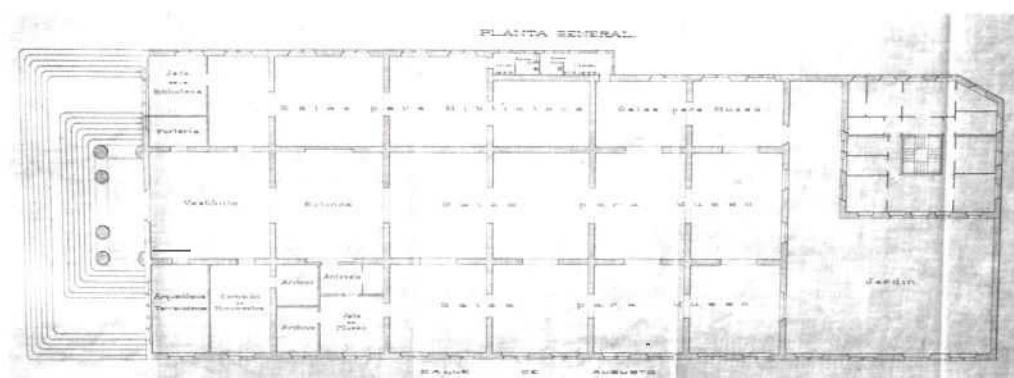
323 Consultar el document núm. 9. [Projecte per a Museu Arqueològic i Biblioteca de Tarragona] 15.04.1912.

324 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1922. Núm. d'exp.: «22 Antecedentes y datos pedidos por la dirección General de Bellas Artes por RO del 5.12.1922 referentes a la cesión de terrenos para el Museo Arqueológico y Biblioteca». Sign.: s/sign. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1923. Núm. d'exp.: «4 Remitiendo a la Dirección General de Bellas Artes los antecedentes que pide la comisión el 5.12 ultimo que transcrita la RO al Ministerio de Instrucción Publica se alcance algunos dictámenes de superficie que afectan los terrenos cedidos por el Ayuntamiento para el Museo Arqueológico y Biblioteca Provincial». Sign.: s/sign. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1925. Núm. d'exp.: «30 Comunicación del Sr. Subsecretario encargado del Ministerio de Instrucción Publica y Bellas Artes sección de construcciones y Monumentos trasladando la RO de SM el Rey (qDg) fecha del 20 de Marzo último mediante que por alguno de los medios consignados en el Código Civil (5 del art. 545) se excluya la servidumbre de las monjas de santa Clara sobre el terreno destinado a Museo Arqueológico y a Biblioteca Provincial». Sign.: s/sign.

AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1939-42 Governació. Expedients varis. Núm. d'exp.: «Incoado con motivo de una petición del Excmo. Ayuntamiento de Tarragona de ayuda a la construcción de un Museo Arqueológico Provincial». Sign.: CPF 49.

55. *Museo Arqueológico y biblioteca de Tarragona*. RAMON SALAS RIGOMÀ. 15.04.1912. E: 1:100. 31 x 152 cm. Tela encerada tintes. Secció. Detall. AHDTE. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques. Caixa Proyecto para Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona. 1912. Ramon Salas. Sig.: CPF 122 bis.

56. *Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona*. SALAS RIGOMÀ, RAMÓN. 15.04.1912. E: 1:100. 31 x 83 cm. Tela encerada tintes. Planta AHDTE. Fons: Diputació. Negociat: Obres Públiques. Caixa: «Proyecto para Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona. 1912. Ramon Salas». Sign.: CPF 122 bis.

Ramon Salas estudià a Madrid, i potser la solució de la rotonda i l'adopció de la llum zenital del Gabinet d'Història Natural —posteriorment Museu del Prado— projectat per Juan de Villanueva (1785) influïren en el seu projecte;³²⁵ si bé les proporcions i les necessitats de l'edifici de Salas fossin unes altres. A més, els pavellons laterals recorden l'arquitectura industrial. No es tracta d'una façana principal llarga, sinó que, per les

325 MOLEÓN GAVILANES, P: *Proyectos y obras para el Museo del Prado. Fuentes documentales para su historia*, Madrid: Museo del Prado, 1996, p. 142.

57. *Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona*, Ramon SALAS RICOMA. 15.04.1912. E: 1:100. 31 x 152 cm. Tela encerada tintes. Alçat. Detall AHDT. Fons: Diputació. Negociat; Obres Públiques. Caixa: «Proyecto para Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona. 1912. Ramon Salas». Sign.: C-122bis.

característiques del solar,³²⁶ el desenvolupament de les sales es dibuixà en profunditat, permetent així ampliar l'edifici sense alterar l'aspecte de l'entrada (fig. 55; fig. 56; fig. 57).

L'Ajuntament i la Diputació cediren el solar a l'Estat per a la construcció del Museu, però la subvenció no arribà mai. El 1921, es volgué donar un nou impuls al projecte a través de la convocatòria d'un concurs d'idees per al museu-biblioteca. El 1941, s'acordà adquirir quatre immobles de la plaça del Rei i un al carrer Portella per oferir-los a l'Estat

326 La parcel·la comptava amb 26 metres de façana existents a l'entrada i 90 metres de fons.

...a fin de construir un edificio destinado a Museo Arqueológico provincial, cuya ejecución permitirá la construcción de dicho Museo junto al Palacio de Augusto, revistiéndolo del esplendor artístico que por sus bellezas merece, proyecto enlazado con la construcción de una nueva prisión provincial, desapareciendo esta del expresado palacio que actualmente ocupa, siendo el actual momento propicio para dar impulso y realidad a tan magno proyecto, ya que se cuenta con el apoyo de la Dirección General de Bellas Artes, hasta el extremo de que se han girado cantidades para proceder a excavaciones arqueológicas en la zona ocupada por los referidos edificios.³²⁷

Finalment, sota la direcció de Francisco Monravá Soler³²⁸ s'aixecà a partir del gener de 1956 el nou Museu Arqueològic a la plaça del Rei, al costat del Pretori. Per fi s'havia portat a terme la idea de 1871,³²⁹ la qual inspirà la formulació de 3 d'octubre de 1929 feta per Julián Roji, Juan Salvat, Joaquín M. de Navascués i Francisco Monravá en què s'indicava com a lloc més adequat el Pretori.³³⁰

ALTRES PROJECTES MUSEÍSTICS

El 30 de gener de 1915,³³¹ sota els auspicis del prelat Antolín López Peláez, fou inaugurat el Museu Diocesà al claustre de la Catedral i en les antigues dependències de la canongia.³³² El Museu Episcopal de Vic fou el primer que obrí les seves portes (1888). I serví de germen al de Lleida (1893), al de Solsona (1896) i al de Tarragona. A la nostra ciutat es preferí la denominació de diocesà, ja que:

El nombre de Museo cristiano, con que se designa por lo común el de Vich, se me antoja demasiado genérico, así como lo sería el de Museo eclesiástico; y el de episcopal o catedral o capitular con que algunos arqueólogos pretenden llamar a estas colecciones, sobre ser impropio, se me figura restringido con exceso.³³³

- 327 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1939-42 Governació. Expedients varis. Núm. d'exp.: «Incoado con motivo de una petición del Excmo. Ayuntamiento de Tarragona de ayuda a la construcción de un Museo Arqueológico Provincial». Sign.: CPF 49.
- 328 SÁNCHEZ REAL, J.: «Necesidad y proyectos de Museo» a: *Boletín Arqueológico*, any LIX, gener-desembre de 1959, p. 73-92 i NAVASCUÉS, J. DE: «El Museo Arqueológico de Tarragona» a: *Boletín Arqueológico*, any LIX, gener-desembre de 1959, p. 93-103.
- 329 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Obres Públiques. Caixa: 1950-1960 Obres Públiques. Expedients diversos. Núm. d'exp.: «1959 Obras de terminación del Museo Arqueológico Provincial». Sign.: CPF 399.
- 330 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1928-29 Instrucció Pública Expedients. Núm. d'exp.: «1929 sobre la comunicación de la Junta Provincial de Monumentos de haber sido aprobada el informe que propone la instalación del museo Arqueológico en el Castillo de Pilatos». Sign.: CPQ 12.
- 331 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1915. Núm. d'exp.: «1915 17 Inaguración del Museo Diocesano». Sign.: 74 6.7.
- 332 LÓPEZ PELÁEZ, A.; ARCO, A. del: «Museos Diocesanos. Discurso de inauguración del de Tarragona por el Excmo. e Ilmo. Sr. Arzobispo Dr. D. Antolín López Peláez» a: *Boletín Arqueológico*, època II, des del núm. 7 fins al núm. 20.
- 333 LÓPEZ PELÁEZ, A.; ARCO, A. del: «Museos Diocesanos. Discurso de inauguración del de Tarragona por el Excmo. e Ilmo. Sr. Arzobispo Dr. D. Antolín López Peláez» a: *Boletín Arqueológico*, època II, núm. 20, juliol-setembre de 1918, p. 53.

58. Vista del patio central con la cruz terminal de Tamarit, de pórfico y mármol. A la derecha el retablo de la ermita de Bará, a: ARCO, A. del: *El museo diocesano de Tarragona. Memoria descriptiva*. Tarragona: Tipografía de Francisco Sugrañés, 1915 (BHMT E. G 70.08 (46-714)Arc).

El primer director fou el clergue acadèmic de la història Jaume Bofarull Cendra,³³⁴ si bé, aviat va haver de delegar les seves obligacions i decisions a la Junta Pericial Consultiva formada pel canonge Antoni Balcells de Suelves, el rector de parròquia Jaume Valls, el catedràtic d'arqueologia en el Seminari Josep Puigdexens i Pujol, el director del Museu Provincial Àngel del Arco, l'arquitecte diocesà Ramon Salas, el secretari de la Societat Arqueològica Joan Ruiz Porta, el professor d'història de l'Institut Rafael Montes Díaz, i el de la mateixa assignatura a l'*Escuela de Magisterio* —abans anomenada *Normal*— Augusto Vidal Parera. A la primavera de 1927, després de la defunció del Balcells, fou nomenat el Bofarull com a conservador del Museu.³³⁵

L'artífex de la reforma de les dependències fou l'arquitecte diocesà Ramon Salas,³³⁶ al qual, des de l'últim terç del segle XIX, li foren assignades totes les obres de consolidació i restauració dels edificis eclesiàstics i en particular les de la seu catedralícia. En molts aspectes, dirigí les idees delineades per August Font i Carreras —18 de juliol de 1883—, però en altres casos prevalgué la seva empremta personal. Un exemple destacat podria ser l'actuació en els pinacles de l'altar major —*circa* 1879—, i també cal esmentar l'execució dels vestuaris per als canonges ubicats a un costat de la capella de Sant Cosme i Sant Damià —1879 i 1883. Ramon Salas féu obres de condicionament a les noves dependències destinades a museu amb la mínima obra possible. El caràcter del edifici, unit al diàmetre dels murs d'època romana, no permetien grans intervencions. Va suplir la manca de llum natural mitjançant un sistema d'il·luminació artificial. Modificà l'altura de les cobertes emprant un embigat de ferro. La disposició de les peces no fou gaire diferent respecte a la del Museu Arqueològic, en definitiva, les sales s'abarroteraren d'objectes per tot arreu, i la seva col·locació mancava de qualsevol programa pedagògic (fig. 58; fig. 59).

La formació de la col·lecció del Museu Diocesà va néixer de les restes procedents del tresor de la Catedral. El seu contingut havia quedat molt reduït sobretot a partir del 1800 a causa de la Guerra del Francès i de les diverses disposicions legals que ordenaren l'apoderament dels béns de l'Església —desamortització de Mendizàbal RO de 26 de gener de 1836 i la segona desamortització de Madoz L 1 de maig de 1855,³³⁷ però no tot fou destrucció, també destaquen donacions contemporànies com el monetari format per més de 2.000 monedes reunit pel propietari Tomàs Brull. Així mateix, el subsòl de la mateixa seu, serví també per incrementar els fons, cosa que constata, una cop més, la defensa dels interessos privats per sobre dels interessos públics.

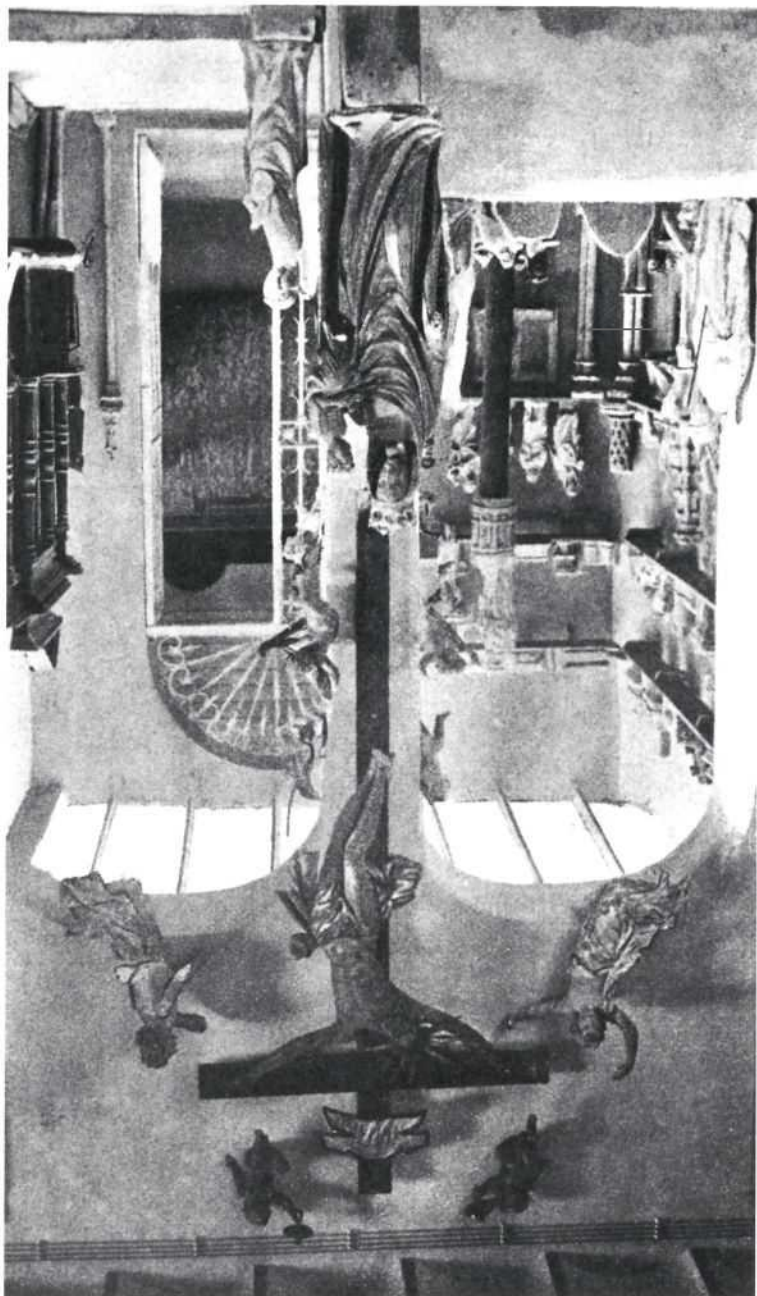
334 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments Caixa: Actes de la Comissió Provincial de Monuments. 1927-1935. Sign.: c. 4/6. Sessió de 17 de març de 1927, f. 10; 10 de desembre de 1930, f. 178; 10 de febrer de 1932, f. 23 2v-233.

335 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments Caixa: Actes de la Comissió Provincial de Monuments. 1927-1935. Sign.: c. 4/6. Sessió del 17 de març de 1927, f. 10.

336 Ocupà el càrrec des del 6 d'agost de 1877 fins al 5 de juliol de 1924.

337 A més d'aquests dues disposicions claus, es ratificaren altres normes per expropiar béns a l'Església com la de 3 de maig de 1837 i la llei de 2 de setembre de 1841.

59. *Cristo espiante. Hermosa escultura en madera; tamaño natural, siglo XVII. Al pie, la Virgen Imágenes de mármol góticus y del Renacimiento, a. Arco, A. del: El museo diocesano de Tarragona. Memoria descriptiva, Tarragona: Tipografía de Francisco Sagrañes, 1915 (BHMJT.FG. 70.08(46.714)Arc).*

Gràcies a l'aprovació del RD de 23 de gener de 1875, el patrimoni eclesiàstic desamortitzat fou restituit. La *Comisión de Monumentos* retornà diversos objectes d'època medieval que quedaren emmagatzemats a la capella de Santa Tecla: embrió del futur museu. El 1856, ja s'hi conservava una làpida d'època romana que quedà en propietat de l'arquebisbe.³³⁸ A partir d'aquell moment, i en concret a l'època de l'arquebisbe López Peláez, es començaren a recol·lectar objectes inservibles dispersos per tot l'arquebisbat. Àngel del Arco explicà amb admiració l'actitud del prelat en destacar:

...he visto hasta dónde llegan sus escrúpulos cuando encuentra algo antiguo que anda olvidado por los rincones de las sacristías. Pregunta cien veces si aquello está fuera del culto, si es de propiedad de alguna Cofradía, si tiene alguna significación que interese a la localidad; y sólo cuando se convence de que los objetos no están en uso, ni puede ser quebrantado algún derecho, es cuando los pide para su Museo.³³⁹

I afegí:

Queda, no obstante, en los pueblos de esta diócesis mucho que recoger para la capital, sobre todo si el Museo litúrgico, además de ser de arte cristiano, es de antigüedades religiosas, si en lo que se colecciona se aprecia el carácter arqueológico, aun prescindiendo del valor estético.³⁴⁰

L'objectiu no era solament omplir les sales del Museu Diocesà, sinó també evitar restauracions improcedents.³⁴¹ A més, la nova institució museística passà a ser, segons l'arquebisbe, «...prueba del interés de la Iglesia por el arte nacional, por su honra y por su progreso. Unidos íntimamente la religión y el pueblo, sus glorias son comunes».³⁴²

L'any 1919, morí Antolín López Peláez,³⁴³ i la seva pèrdua fou tan sentida per totes les corporacions culturals i/o religioses de la ciutat, que acordaren fer-li un monument commemoratiu, preferiblement un bust de marbre amb la corresponent làpida indicant el seu afany i esforç per evitar la destrucció dels objectes dispersos pels diferents

338 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió Provincial de Monuments. Caixa: 1. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 1844-1870». Sign.: C. 1/2. Sessió del 23 d'abril de 1856, f. 45 i sessió del 27 d'octubre de 1846, f. 49.

339 ARCO, A. del: *El museo diocesano de Tarragona. Memoria descriptiva*, Tarragona: Tipografía de Francisco Sagrañes, 1915, p. 10.

340 LÓPEZ PELÁEZ, A.; ARCO, A. del: «Museos Diocesanos. Discurso de inauguración del de Tarragona por el Excmo. e Ilmo. Sr. Arzobispo Dr. D. Antolín López Peláez» a: *Boletín Arqueológico*, època II, núm. 14 gener-març de 1917, p. 20.

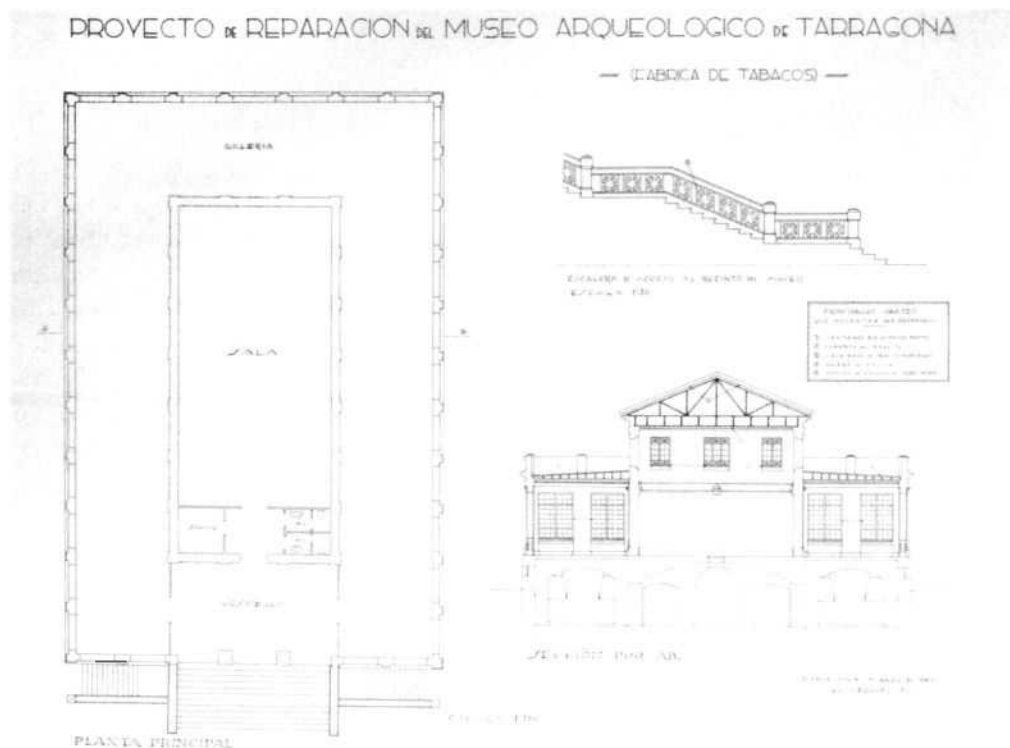
341 «Habiendo un Museo arqueológico diocesano, ayudaríase a evitar que se hiciesen variaciones y alteraciones no debidas o indebidamente ejecutadas». Vid. LÓPEZ PELÁEZ, A.; ARCO, A. del: «Museos Diocesanos. Discurso de inauguración del de Tarragona por el Excmo. e Ilmo. Sr. Arzobispo Dr. D. Antolín López Peláez» a: *Boletín Arqueológico*, època II, núm. 14, gener-març de 1917, p. 21.

342 LÓPEZ PELÁEZ, A.; ARCO, A. del: «Museos Diocesanos. Discurso de inauguración del de Tarragona por el Excmo. e Ilmo. Sr. Arzobispo Dr. D. Antolín López Peláez» a: *Boletín Arqueológico*, època II, núm. 18, gener-març de 1918, p. 19.

343 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Institucions. Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Tarragona. Caixa: 3.7. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 27 Noviembre de 1922 al 10 Diciembre de 1926». Sign.: c. 3/7. Sessió del 14 de febrer de 1924 on s'informà sobre la problemàtica de les restes de l'arquebisbe, que foren traslladades pels germans Osle, f. 25-27.

centres religiosos.³⁴⁴ El 1929, el consistori, en senyal d'agraïment, li dedicà un carrer que fins llavors s'anomenava «de la Guàrdia Civil».³⁴⁵

La fàbrica de tabacs, *Tabacalera*, obligà a realitzar importants obres d'excavacions quan es procedí a fer els fonaments de l'edifici al llarg de la conca del Francolí.³⁴⁶ El 1923, la *Comisión de Monumentos* fou informada de la multitud de restes trobades procedents de la necròpolis paleocristiana.³⁴⁷ El seu emplaçament i les contínues

60. *Proyecto de reparación del Museo Arqueológico de Tarragona*, MARTINELL BRUNET, Cèsar. 01.03.1940. Còpia heliogràfica sobre paper. Planta, alçat i secció. Arxíu: COAC. Fons: Martinell i Brunet, Cèsar.

- 344 AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Governació. Caixa: 1919 Governació Expedients varis. Núm. d'exp.: 1919 s/n. Sign.: CPQ 30.
- 345 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Instrucció Pública/Cultura. Caixa: Cultura 1929-1931. Núm. d'exp.: «1929 6 Dando nombre de Paseo de la Reina Maria Cristina y de López Peláez al Paseo de Circunvalación y calle de Cuartel de la Guardia Civil respectivamente». Sign.: s/sign.
- 346 FERRÁN I MERCADER, J. M. [coord.]: *Guia. Arquitectura del Camp*, Tarragona: COAC Demarcació Tarragona, Port de Tarragona, 1995, p. 200-201.
- 347 AHT. Fons: Associacions. Negociat: Comissió de Monuments. Núm. d'exp.: «Actas de la Comisión de Monumentos 27 Noviembre de 1922 al 10 Diciembre de 1926». Sign.: c. 3/7. Sessió de 12.09.1923 sobre les restes arqueològiques de la fàbrica de tabacs, f. 12-13 i sessió de 10.11.1923 sobre les troballes de la Tabacalera, 16v.

riuades del Francolí³⁴⁸ causaren, el novembre de 1930, importants destrosses al patrimoni arqueològic.³⁴⁹ L'any 1932, Jeroni Martorell presentà a Madrid el projecte de mur de tancament,³⁵⁰ i en aquells anys, s'aixecà el Museu Peleocristià inspirat en les formes clàssiques però continuant les traces de l'edifici de la Tabacalera. Després dels conflictes bèl·lics de la Guerra Civil, l'any 1940, fou encarregat a Cèsar Martinell i Brunet el projecte de reparació (fig. 60).

EL PASSEIG ARQUEOLÒGIC

Abans de ser inaugurat el passeig Arqueològic, el 23 d'octubre de 1933, el projecte va estar en gestació durant diverses generacions.³⁵¹ El disseny final fou el de Jeroni Martorell, encara que abans havien existit altres projectes diferents destinats a urbanitzar el perímetre exterior de les muralles de Tarragona. Tenim notícies, com ja hem indicat, que durant els últims lustres del segle XVIII, l'arquebisbe Santiyán pagà la urbanització del passeig de Circumval·lació, que comprenia des de la desapareguda porta de Sant Francesc fins a la porta de Sant Antoni, arribant a la demolida porta de Santa Clara. Poc a poc, aquell passeig, del qual encara existien vestigis a mitjan segle XIX, segons Pascual Madoz, s'anà deteriorant. El 1875, l'arquitecte municipal Magí Tomás presentà una proposta de remodelació del passeig de Circumval·lació.³⁵² Dibuixà un traçat geomètric basat en la línia recta però adornat amb dues places semicirculars. Aprofità la ubicació de les torres per situar-hi les places, és a dir, n'emplaçà una davant del Palau Arquebisbal, i l'altra davant la Torre de Sant Magí. Aviat, els ciutadans van veure truncades les seves aspiracions d'un nou espai verd i l'Ajuntament es va veure forçat a desistir de la proposta per la falta de recursos econòmics. De totes maneres, la causa de l'ajornament no va raure solament en la crisi econòmica del consistori, sinó també en l'actitud improcedent de l'Estat, que a través de la Hisenda Pública, començà a subhastar i a vendre la zona dels glacis. El terreny destinat al parc públic passà a mans privades (fig. 61).

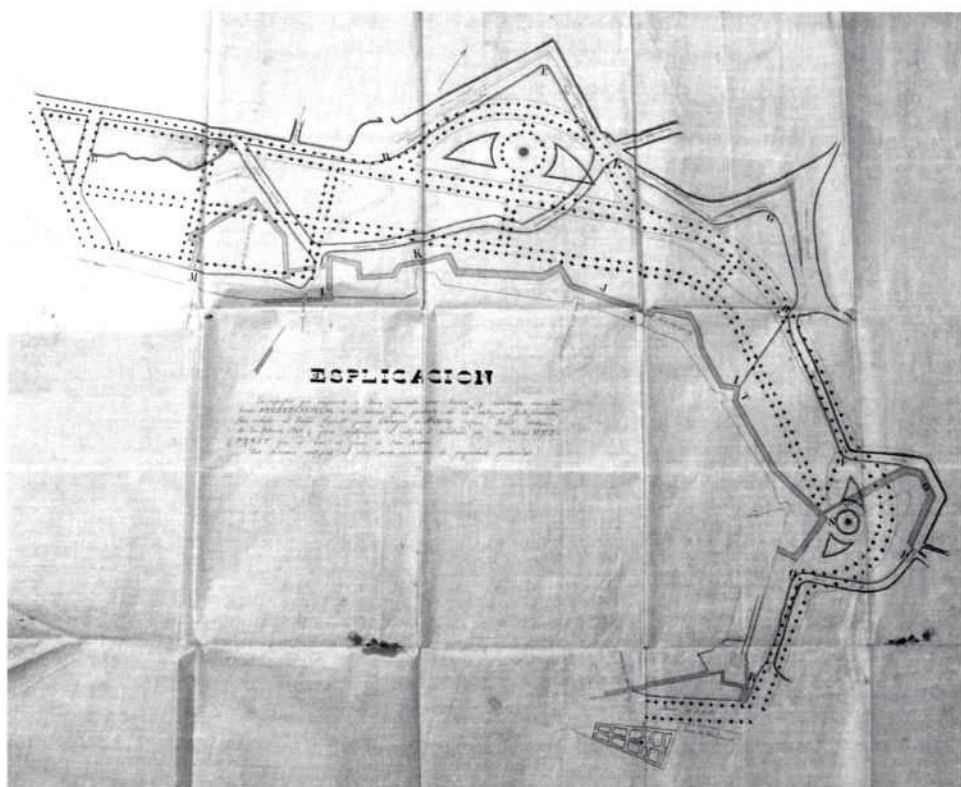
348 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «41 Proyecto de obras necesarias para Tarragona contra las avenidas del río Francolí». Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

349 AHE. Fons: Associacions. Negociat: Comissió de Monuments. Caixa: Actes de la Comissió Provincial de Monuments. 1927-1935. Sign.: c. 4/6. Sessió del 10 de novembre de 1930, f. 174-175.

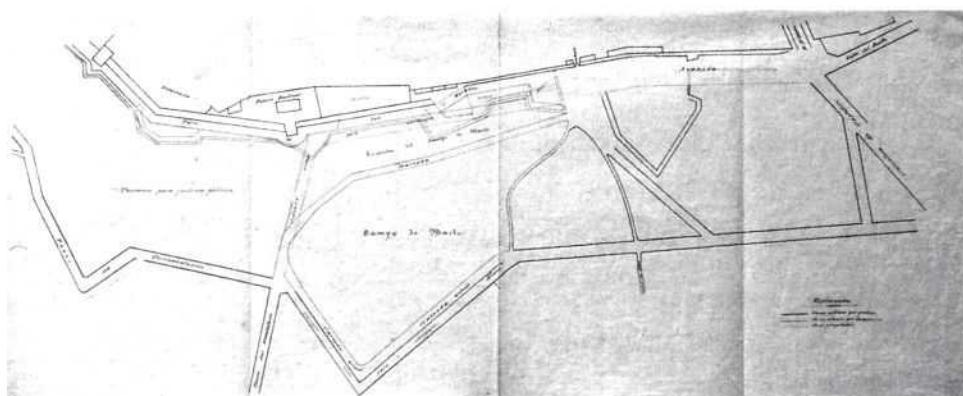
350 AGA. Fons: Educació i Ciència. Caixa: 4896. Núm. d'exp.: «Tarragona Proyecto de Muro en la necrópolis Romano-cristiana». Sign.: 13230-7.

351 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Cultura. Caixa: Cultura 1932-1933. Núm. d'exp.: 1933 8 Passeig Arqueològic. Inauguració oficial 22 d'octubre de 1933. Sign.: s/sign.

352 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «Expedientes de Cesión gratuita de terrenos Campo Marte, Fuerte Real, Paseo de Circunvalación. 1878/1886 y 1890». Núm. d'exp.: «80 336 Administración económica. Negociado de Propiedades. Provincia de Tarragona. Cesión. Expediente promovido por el Excmo. Ayuntamiento de esta capital, solicitando la cesión gratuita de varios terrenos procedentes del ramo de la guerra, para la prolongación de una calle en proyecto apertura de otras transversales con ella relacionadas, Campo de Marte y Paseo de Circunvalación, desde la puerta de San Francisco hasta la de Santa Clara. 1878». Sign.: s/sign.

61. Tarragona. Plano del terreno que, procedente de la antigua fortificación, pide el Ayuntamiento al Estado para Campo de Marte y paseo de Circunvalación, Magín TOMÁS SACALL 01.09.1875. Llicència d'obra: 15.05.1891, E: 1:1000. Tela encerada tinta i aquarel·les. Planta. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: s/n. Núm. d'exp.: «Expedientes de Cesión gratuita de terrenos Campo Marte, Fuerte Real, Paseo de Circunvalación. 1878-1886 y 1890». Sign.: s/sign.

62. Proyecto de paseo de las Murallas. Plano general, Josep M. PUJOL DE BARBERA 01.11.1906. E: 1:1000. 33,5 x 96 cm. Tela encerada tintes. Planta. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Núm. d'exp.: «Proyecto de Paseo de las murallas». Sign.: MHT-2006.

Malgrat no portar-se a terme el passeig de Circumval·lació, s'executaren algunes obres d'alteració del relleu en el Camp de Mart. Cal destacar les obres d'explanació dirigides per l'arquitecte Ramon Salas cap a 1883.

Ja iniciat el segle xx, el 1906, l'arquitecte municipal de Tarragona Josep M. Pujol de Barberà redactà per a la mateixa zona un projecte d'enderrocament de part de les fortificacions i, molt especialment, de la *falsa braga* per poder eixamplar el Camp de Mart. El 1918, el mateix arquitecte dissenyà una nova xarxa viària que havia de comunicar la futura avinguda de Catalunya amb el Pont d'Armentera. Progressivament, es canvià el paisatge urbà i encara l'any 1924 es continuà amb les obres de modificació de les rasants. L'Ajuntament no renuncià al desitjat passeig de les Muralles i el 1928 tornà a encarregar a Josep M. Pujol la redacció d'una nova proposta. En aquest cas, cal destacar el disseny de la nova reixa i la porta d'entrada de clar estil *deco* (fig. 62; fig. 66).³⁵³

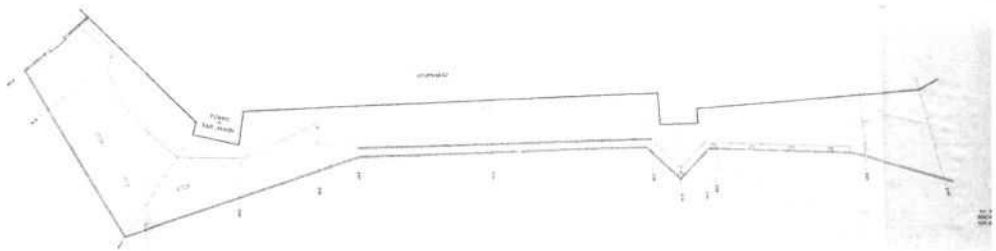
Jeroni Martorell el 7 de maig de 1919 presentà, amb motiu d'una conferència que tingué lloc a la Diputació, un projecte del passeig del Miramar totalment utòpic. El seu disseny no es reduí al perímetre exterior de les muralles, sinó que hi introduí un àmplia zona enjardinada a prop de l'Amfiteatre, que també era part del presidí. Dibuixà una escalinata d'accés per comunicar la zona superior amb la inferior, tot envoltat d'una abundant i frondosa vegetació. En general, aquestes formulacions són deutores dels models ideats per Jean Claude Nicolas Forestier per urbanitzar i remodelar els jardins de la muntanya de Montjuïc amb motiu de la celebració de l'Exposició Universal de 1929.

Una segona proposta fou presentada per Jeroni Martorell a l'Ajuntament el 1929; en aquesta abandonà l'escala irrealitzable i, en canvi, projectà un gran mur de contenció. A la memòria facultativa redactada per justificar el seu *Paseo Arqueològic en la Falsa Braga Sección Saavedra*, Jeroni Martorell menciona la necessitat «de posar en valor el monumento», per la qual cosa era imprescindible consolidar la muralla i facilitar l'accés al visitant. A més, el terreny encara no ofería el perfil adequat, i per això caldria el desmunt del massís de terres corresponents a les fortificacions —construïdes durant la Guerra de Secessió— damunt les quals es col·locaria, en qualitat de barana d'obra, una faixa de pedra tallada. Quant a l'obra nova dissenyada per l'arquitecte de la Diputació de Barcelona, destaca l'entrada, pressupostada sense cap mena d'ostentació arquitectònica i tan sols elaborada a partir dels materials reutilitzats procedents del Fòrum de la Colònia (fig. 63; fig. 64; fig. 65).

L'any 1932, Jeroni Martorell presentà l'última proposta que va ser la que es dugué a terme, encara que només parcialment. En línies generals reformulava les idees presentades el 1929.³⁵⁴

353 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Cívils. Caixa: Passeig de les Muralles. Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

354 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Cívils. Caixa: Passeig de les Muralles. Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

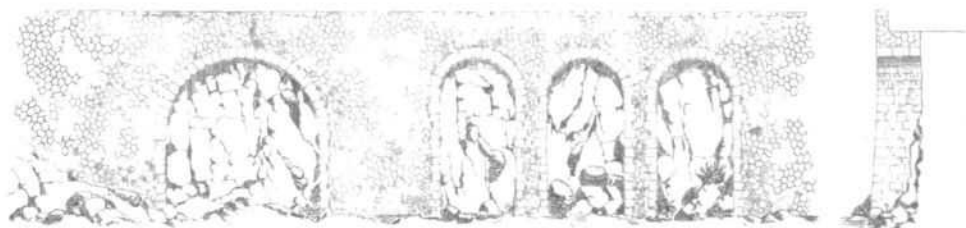

63. *Planta III*, Jeroni Martorell Terrats, 20.01.1929. E: 1:200, 33 x 125 cm. Tela encerada tintes. Alçat. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «Projecto de Paseo Arqueologico de la Falsa Braga». Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

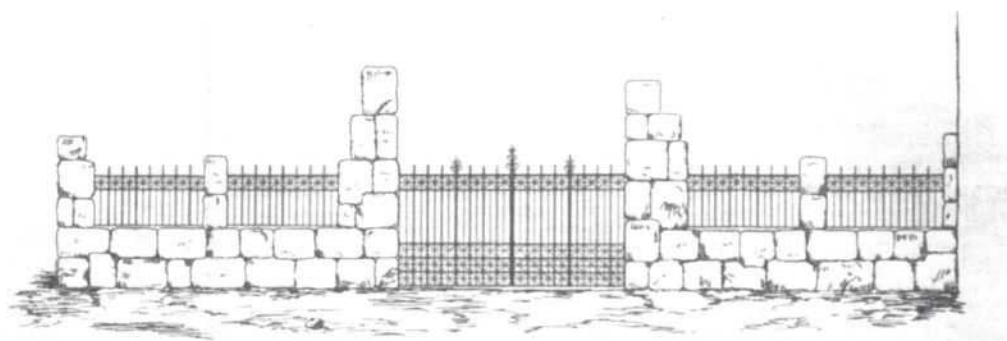
Lamentablement, malgrat tots aquests intents per dignificar l'entorn de la muralla, aquest monument s'havia deteriorat molt. La desídia humana era manifesta, per exemple en l'obertura de la porta —l'any 1883-1884— a la zona posterior de l'escorxador, per tal de facilitar l'accés de les bèsties als corrals; o bé, portats pels interessos mercantilistes, s'explotà, des de 1919 fins al 1924, la zona del Fortí Negre com a pedrera. I l'únic problema no fou la sostracció de la pedra sinó que com a conseqüència d'això, es modificaren les càrregues i les forces de la cimentació de la muralla, cosa que debilità molt l'obra. Els particulars continuaren amb la pràctica d'ubicar els jardins damunt del camí de Ronda. L'Ajuntament tampoc va ser exemplar, per exemple, el 1927 les filtracions d'aigües brutes eren constants en alguns punts de la muralla. Aquesta manca de política de manteniment provocà diversos esfondraments com el succeït el 19 de febrer de 1932 al costat oriental de la torre de Sant Magí, o la caiguda de més de vuit metres de mur a l'entrada del passeig Arqueològic esdevinguda el 8 d'agost de 1935.³⁵⁵ L'obra de Jeroni Martorell es reduí a un passeig enjardinat exornat amb restes arqueològiques, però s'obvià la tasca de consolidar diversos trams de la muralla.

L'urbanització del passeig arqueològic significà una projecció de futur. Les vistes a la muralla foren un punt d'atracció turística, cosa que encara podem observar. A més a més, el turista i el ciutadà d'avui en dia pot gaudir des de l'Auditori del Camp de Mart d'una de les panoràmiques més impressionants: les muralles i el mur de contenció dissenyat per Jeroni Martorell.

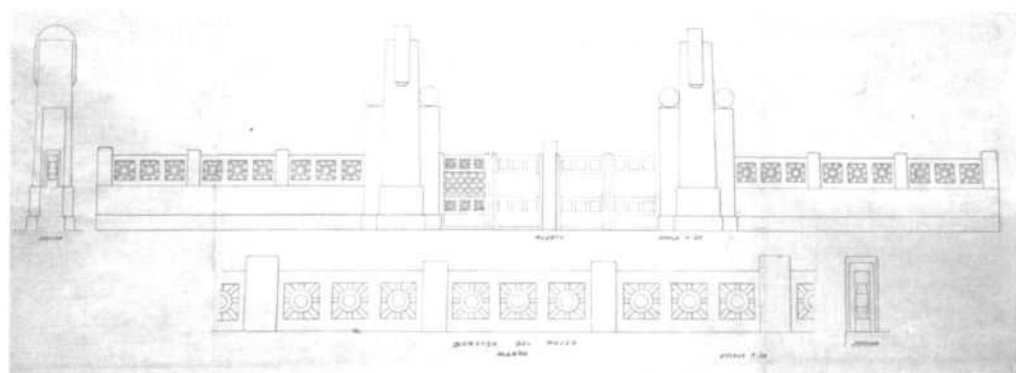
355 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: Cultura 1935. Núm. d'exp.: 1935 38. Ensulsiada d'un llenç de la muralla romana del Passeig Arqueològic. Sign.: s/sign.

64. Detalle del Proyecto de Paseo Arqueológico en la Falsa Braga. Sección Paseo Saavedra. Jeroni MARTORELL TERRATS, 20.01.1929. E: 1:100. 33 x 60 cm. tela encorada tintes. Secció i alçat. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «Proyecto de Paseo Arqueológico de la Falsa Braga». Núm. d'exp.: s/n. Sign.: s/sign.

65. Puerta de la Avenida Saavedra del Proyecto de Paseo Arqueológico en la Falsa Braga. Sección Paseo Saavedra. Jeroni MARTORELL TERRATS, 20.01.1929. E: 1:100. 33 x 61 cm. Tela encorada tintes. Alçat. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Caixa: «Proyecto de Paseo Arqueológico de la Falsa Braga». Núm. d'exp.: s/n. Sign.: S/sign.

66. Baranda del Paseo. Josep M. PUJOL DE BARBERÀ 23.10.1928. E: 1:25, 1:10. 33 x 86 cm. Tela encorada tintes. Secció i alçat. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Construccions Civils. Núm. d'exp.: «Proyecto de Paseo de las murallas». Sign.: MHT-2006.

Apèndix documental

DOCUMENT NÚM. 1

Proposta de programa de jocs aeris
15 de maig de 1888

Procedència: AHMT Fons: Municipal, Negociat: Festes Públiques/Persones Reials.
Caixa: «1877-1888 Visitas de D. Alfonso XII y de S. M la Reina». Núm. d'exp.: «1888 Gastos económicos á pagar tres quintas partes Diputación y dos restantes el Ayuntamiento». Sign.: s/sign.

Programa de Fuegos Aéreos

- 1º Seis magníficas bombas de anuncio de doble detonación darán principio a la fiesta.
  - 2º Gran disparo de serpentones y culebrillas
  - 3º Magnífica variedad en ruedas volantes
  - 4º Grandes disparos de volianicos mosaicos
  - 5º Bonito y variado disparo de bombas de lluvias de oro
  - 6º Asunción de magníficos torbellinos
  - 7º Disparo de multitud de bombas de iluminación de variados y sorprendentes colores.
  - 8º Gran variedad de cohetes voladores reales, de lluvias de oro, mosaico y fuebos chispeado
  - 9º Se esparcirán por el aire un sin numero de cohetes voladores
  - 10º Cohetes voladores de repetición
  - 11º Cohetes voladores de partidarios
  - 12º Cohetes voladores de crujidores
  - 13º Cohetes voladores de errantes
  - 14º Cohetes voladores de lluvia de oro
  - 15º Cohetes voladores de culebrillas
  - 16º Cohetes voladores para caidas
  - 17º Cohetes voladores fuego de desmayo
  - 18º Cohetes voladores universales
  - 19º Cohetes voladores roncadores con luces de bengala
  - 20º Cohetes voladores cabelleras
  - 21º Cohetes voladores silbadores
- Dando fin a los fuegos aéreos varias bombas de fuego de desmayo y lluvia de oro.

Fuegos de regocijo

- 1º Tres magníficos «Dalcarragonenses» de fuego chispeado
- 2º La pieza duplicada llamada «La centella» que despedirá fuegos de bonita variación
- 3º Los dos solares pieza giratoria con fuegos de bengala
- 4º La desconocida pieza con quince choros de fuego que esparcirán por los aires gran número de cohetes y balas romanas
- 5º Dos girnaldas de fuego Minesco

- 6º Pieza de gran combinación «las maravillas» acompañada de tres ruedas giratorias y coronas de variados colores
- 7º Los molinos de viento sorprendente y magnífica pieza de fuego chispeado y de bengala
- 8º Las palmeras del desierto nuevas pieza fijas y giratorias adornadas de fuegos de color que se transforman en fuegos chinescos. //
- 9º La preciosa pieza en la cual aparecer una monstruosa serpiente en persecución de una paloma.
- 10º Los dos globos gran perspectiva iluminada con quinientas luces de diversos colores
- 11º Un precioso abanico de fuego chino y chispeado
- 12º El glorioso combate de Trafalgar que esparcirá por el espacio en varias direcciones fuegos de bengala de diferentes colores acompañados de disparos de cañón y fusilería.
- 13º Magnífica y sorprendente aparición del retrato de S. M. La Reina Regente que iluminará por infinidad de colores ferializando con un bonito y sorprendente fuego dorado.
- 14º Disparo de gran número de cohetes boladores de diversos colores.
- 15º Erupción volcánica la que arrojará quinientas culebrillas a la vez.
- 16º Una sorprendente y abundante lluvia de oro
- 17º Grandioso disparo por un mortero de grandes dimensiones de una magnífica bomba de fuegos de desmayo.
- 18º Gran disparo de variados fuegos los que esparcirán por los aires y en varias direcciones una riqueza de luces sorprendentes.
- 19º Disparo de gran número de cohetes silbadores y de repetición
- 20º Finalizará el espectáculo un buen número de Corentinas los cuales iluminarán por medio de un hilo telegráfico el recinto donde se designe disparar los mencionados fuegos.

El Pirotécnico Tomás Arbós

Falset 15 de mayo de 1888. Precio del mencionado programa quinientas pesetas

DOCUMENT NÚM. 2

Don Francisco Colom, alcalde constitucional de la ciutat de Tarragona. Debiendo llegar mañana por la tarde á esta capital S. M. la Reyna Madre Doña María Cristina de Borbón y para que su entrada y permanencia en ella se observe el aseo orden y decoro que corresponde, ordeno lo siguiente

8 de març de 1844

Procedència: AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Festes Públiques/Persones Reials. Caixa: «Personas Reales, sus nacimientos, proclamas, bodas, visitas a Tarragona sus fallecimientos y exequias 1808 á 1871». Núm. d'exp.: 1844. Sign.: s/sign.

- 1º Todas las Calles y plazas de esta ciudad estarán en el día de mañana, limpias y regadas, cuya operación repetirán por la tarde y antes de la entrada de S. M., particularmente las de la carrera Rambla, Portalet, Cos del bou, Pescaderia, calle de la nao, Mayor, Mercería, subida del Patriarca, calle del Cementerio, plaza de la Enseñanza, y calle de S. Pablo hasta Palacio, bajo la responsabilidad de los Gefes de Familia cada uno en el respectivo frente de su edificio.
- 2º Queda prohibido el tránsito por las calles de la carrera, desde que forman las tropas hasta que hayan retirado, de todo carruage, Caballeria y de personas cargadas con bultos, cestos u otra cosa que pueda dañar o incomodar a los concurrentes.
- 3º Tampoco podran tener fuera la Puerta de las casas, mesas, bancos, sillas, toldos ni demas obstáculos que impidan el libre transito, ni menos en las bocacalles.
- 4º Los habitantes de las casas de la carrera, adornarán los frentes de ellas con colgaduras o del modo mas decoroso que les sea dable.
- 5º Se quitarán de las ventanas, balcones, y demas puntos que den a la calle, los tiestos, jaulas, y cualesquiera otros objetos que puedan caer y causar daños.
- 6º Se prohibe disparar tiros de arma de fuego, cohetes y toda otra clase de juguetes de pólvora.
- 7º Los que concurren a presenciar la entrada de S.M. estarán con la debida compostura y en el acto de pasar S. M. y A. A. nadie podrá estar cubierto.
- 8º Tanto la noche de la llegada de S. M. como en las demas de los días que permanezca en esta Ciudad había iluminación general.
- 9º Los comestibles y objetos de primera necesidad, no se alterarán de su regular precio puesto que la influencia de gentes en el corto espacio que permanezca S. M. en esta Ciudad no es un motivo paraque los vendedores se aprovechen de esta circunstancia asi perjuicio de las clases pobres.
- 10º La infracción á cualquiera de los articulos anteriores será castigada con la pena de 20 reales vellon sin perjuicio de las demas á que por sus circunstancias se hagan acredores. De la sensatez de estos habitantes y de su amor al orden <me prometo> no se interrumpirá el placer y satisfacción que á todos cabe. Y paraque nadie pueda alegar ignorancia, se publicará y fijará en los parages [sic] acostumbrados.

DOCUMENT NÚM. 3

[Instància presentada per la Junta Protectora d'Obres del Port de la ciutat de Tarragona contra el pagament de regalies i censos d'uns terrenys cedits per la corona]
13 d'octubre de 1828

Procedència: AGP. Fons: General. Caixa: 11.496. Núm. d'exp.: 18. Sign.: s/sign.

...Por tal reputaron los Augustos Padres de V. M. cuando en su tránsito por esta ciudad en el año de mil ochocientos dos se dispusieron visitarla, estimularla con generosas mercedes y privilegios y manifestar sus deseos de verla cuanto antes concluida. Paralizada empero á consecuencia de las últimas guerras y trastornos iba convaleciendo de su desaliento, cuando tuvo esta Junta la singular é incomparable satisfacción de que V. M. a su venida a Tarragona se dignase honrarla con su Real presencia, reconocer tambien su importancia y añadirla nuevos y mas generosos estímulos para su mas pronta conclusión.

V. M. admiró la capacidad y bella situación del Puerto, el hermoso caserío que le adorna sus proporciones admirables para servir de Deposito y vehiculo a la esportacion [sic] de las ricas y vastas producciones agricolas y fabriles de esta parte de // Cataluña, y finalmente se convenció V. M. de que el puerto de Tarragona llevado a termino segun los planes e incesantes desvelos de esta Junta será uno de los monumentos mas memorables de vuestro glorioso Reynado, y una de las obras que con mayor hermosura y solidez arbitran y proporcionarán á esta Provincia y á todo el Reyno un fecundo é inagotable manantial de prosperidad y riqueza.³⁵⁶

¿Y seria posible que después de haber visto y conocido V. M. toda la utilidad y coste de las obras de este puerto que para prosperar y llevarse a cabo necesitan una protección singular los auxilios más eficaces del Gobierno, se restringiese y limitase la gracia otorgada en el año de mil ochocientos dos?³⁵⁷ No le creo ciertamente esta Junta, y con tanta mas razon quanto que habiendo sido inmensos los gastos que se ha visto precisada á soportar á fin de poner aquel terreno en estado de servir para la construccion de las casas y demas planes ideados, resultaria mas bien haberlo obtenido para un precio escedente [sic] á su valor que por un acto de gracia y munificencia del Augusto Padre de V. M.

Una sencilla demostración pondrán mas en claro la verdad de la proposición establecida // y convencerá al mismo tiempo la justicia y aun la necesidad de dar a la Real Gracia toda la estensión de que es susceptible de las operaciones practicadas hasta aora [sic] resulta que el terreno cedido por V. M. contiene setecientos cuarenta y siete mil trescientos nueve palmos superficiales (ó sea once mil seiscientos setenta y seis canas dos tercias superficiales) de la mas infima calidad, de los cuales se han aplicado para plazas y calles publicas con arreglo al plano mandado observar por V.M. (nº2) trescientos setenta y ochomil cuatrocientos cuarenta y tres palmos superficiales (ó

356 RO del 19.12.1806 per la qual s'aprovà el plànol de la nova població de la Marina.

357 En el mateix expedient es transcrigué la citada RO de 18.09.1802 que disposà: «*El Rey se ha servido de ceder á beneficio de las obras del Puerto de Tarragona, todo el terreno y Playa de su Marina que no tengan dueño determinado y que empiezan desde las casas edificadas en el dia hasta la orilla del mar por la parte de Mediodía y hasta el Río Francolí por la parte de Poniente*».

cincomil novecientos trece canas superficiales). De los restantes trescientos sesenta y ochomil ochocientos sesenta y seis (o cincomil setecientos sesenta y tres y media canas), quedan ya enagenados la mayor parte en permutas para la perfecta regularización del mismo plano doscientos setenta y dos mil ochenta y dos (ó cuatromil doscientas cincuenta y una de tercios canas superficiales) y por consiguiente restan solo enagenables noventa y seis mil setecientos ochenta y cuatro palmos (ó mil quinientas doce, y un cuarto canas superficiales) de los cuales es indispensable rebajar la estension competente para edificar la Iglesia y casa parroquial, que imperiosamente reclama aquella nueva poblacion.

El terreno de que se trata se ha clasificado de infima calidad, porque casi todo // él era un arenal ocupado con varias obras derruidas de Fortificaciones, grandes hoyos, y lagunas (como manifiesta el dicho nº 2),³⁵⁸ de manera que para regularizarlo y nivelarlo á fin de edificar, según el citado plano, han sido necesarios desmontes y rellenos de mucho coste para la obra, cuya suma por un calculo aprosimado no baja de sesenta y seis mil duros, como es facil deducir del documento numº 3, cantidad muy superior á la que podria importar todo el terreno cedido por V. M. aun vendiendolo en época floreciente mejorado como está y libre de todo derecho dominical.

Ademas, aunque dicha R. Concesión estienda la gracia al terreno, que no tenga dueño determinado por la parte de poniente hasta la orilla del Francolí, como las últimas manzanas del proyecto de la nueva poblacion han sido cortadas en la mitad de su longitud por la linea de fortificaciones que por aquella parte se estiende hasta el mar, no ha habido lugar a aprovecharse de aquel terreno y asi ha quedado concretada la Real gracia al solo aqui manifestado. Con arreglo pues á estas bases y datos no podrá menos de conocer la soberana Justicia y benignidad de V. M. lo sensible que seria de una parte sugetar á los adquirentes ó dueños de // los terrenos permutados por la Junta á cuyas permutas accedieron con repugnancia, al gravamen del dominio directo retrayendoles esta inesperada carga de construir los costosos edificios en menoscabo de esta hermosa poblacion mandadas ejecutar y eficazmente recomendada con repetidas Reales ordenes, y los perjuicios que traheria por otra a las obras de este Puerto, pues que obstruirá la enagenación del terreno que aun no lo esta. No hay, Señor, escageración alguna en la descripción y cálculo que se acaba de presentar á vuestra Real Consideración. Ecsisten los justificativos que lo afianzan y crehen la Junta que si ademas de lo que tiene invertido se declarase á favor de V.M. el dominio directo del terreno y la consecuente prestación de censos y laudemios, la Real gracia concedida por la magnanimidad del Augusto Padre de V. M. se convirtiera en un contrato oneroso [sic] contra la letra de la R. orden que la consigna y contra la sabias intenciones de un Monarca tan amante del bien y felicidad de sus pueblos.

[...] ¿Y quien podrá rectificarlo mejor que V. M. un Rey, protector tan decidido de todas las empresas de publica utilidad, un Rey que ha visto y tocado de cerca la que debe seguirse á todo el Reyno y señaladamente, á esta Providencia de la pronta conclusion de las obras de este Puerto, un Rey por último tan generoso y magnánimo y que tantas pruebas tiene dadas de protección á favor de esta empresa? Podria tal vez testringir la Real gracia de su Augusto Padre á un sentido que al paso que menguaría la munificencia Real, ocasionaría á estas obras los muy graves perjuicios? ¿no vemos diaria y practicamente todos los Españoles, que cuando se trata de nuestro bien y felicidad sabe su generoso Monarca anteponerla á su propias comodidades á sus intereses, y

358 *Plano comparativo que demuestra el estado en que se hallaban el Puerto y la poblacion de La Marina de la Ciudad de Tarragona en el año de 1802 y en que se hallan en el dia a consecuencia de realizarse los planos mandados seguir por SM en 1801 y 1807*, Vicente Teixeiro, 01.08.1828 E: 600 varas de burgos. 5,15 x 7,20 cm. Cartró aquarel-lat. Planta.

hasta // a la grata Compañía de su Augusta familia? ¿Podrán finalmente los beneficios del Real Patrimonio preferirse á los que ha producido y producirá en adelante la mejora y conclusión de este Puerto, sabiendo como sabe muy bien V. M. que cuanto el Estado es pobre, lo es igualmente el Real Erario, y que la riqueza de este es una consecuencia necesaria de la prosperidad de aquel? ¿Sean Señor, vuestros [sic] vasallos ricos y felices que lo será igualmente V. M. y su Real Patrimonio no necesitará en tal caso apelar á interpretaciones restrictivas de vuestra Real Magnificencia, apoyado solamente en ella.

DOCUMENT NÚM. 4

[Proposta de contracte per a la conclusió del grup escultòric als Herois de la Independència per l'escultor i autor Julio Antonio.]

1 d'octubre de 1913

Procedència: AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: 1916 Eixample. Núm. d'exp.: «26 Bases presupuestos por la Comisión legislativa ejecutiva del monumento a los Mártires de la Guerra de la Independencia pasando a esta Comisión para la de Hacienda». Sign.: s/sign.

- 1ª El pedestal está construido conforme á la maqueta premiada y á los datos y dirección que yo le imprimí; no obstante hay que modificar la parte de la jardinería que tiene hoy un exceso de pendiente y en lugar de los 45º de inclinación habrá de procurársele unos 35º, para lo cual se habrá de extender el bordillo circular, de 20 metros de diámetro, que formará el burladero, dentro del cual deben colocarse 4 elegantes poyos y otros tantos candelabros con luces eléctricas, formando así el conjunto un hermosos sitio de la población.
- 2º El importe de dicha reforma correrá á cargo del Ayuntamiento.
- 3º El escultor que suscribe se compromete á entregar el grupo que debe coronar el monumento, es decir, la totalidad de la obra, el 31 de mayo de 1914. Se entenderá cumplida esta cláusula al ser entregado el grupo escultórico en yeso dispuesto para la fundición.
- 4º Tan pronto el Gobierno facilite las 8 toneladas de bronce necesarias, el escultor lo hará fundir por su cuenta y riesgo para cuya operación siempre se necesitarán tres meses.³⁵⁹
- 5º Este contrato modifica las bases de la cartacartel [sic] del concurso, á las cuales presté mi conformidad y aunque se ha añadido á los cinco mil duros que entonces se presupuestó, los bronces, que es bastante más, también deben descontarse las quinientas pesetas y doscientas cincuenta entregadas de los cinco mil duros al Sr. Mani y Sr. Nogués, como compensación á los trabajos presentados. Resulta, por lo tanto, como saldo á favor del que suscribe, quitados todos los gastos, unas catorce mil pesetas, incluyendo en estas las dos mil // quinientas, como premio del concurso. Este saldo se pagará al escultor en trece plazos, en la forma siguiente:

359 AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1917. Núm. d'exp.: 6 «Relativo al bronce necesario para el Monumento a los Mártires de la Guerra de la Independencia». Sign.: s/sign., i núm. exp. 7 «Referente al bronce pedido al Gobierno para el Monumento a los Mártires de la guerra de la Independencia». Sign.: s/sign. L'Ajuntament el 15 d'abril de 1917 segons el contingut de l'acord del 4 de maig de 1911 no sol·licità al Ministeri de la Guerra la quantitat de les vuit tones inicials, sinó els 2.500 kg. valorats en unes 8.000 ptes. El Ministeri de la Guerra, malgrat que la llei de 4 de maig de 1911 havia concedit el bronze necessari, desestimà, el 1917, la proposta de l'Ajuntament.

AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1920. Núm. d'exp.: 5 «Dando las gracias al Excmo. Sr. Conde de Asalto por haber aprobado el Senado la consignación de 25.000 pta. destinadas para los bronces del monumento de los héroes de la Guerra de la Independencia». Sign.: s/sign.

Finalment, la concessió de les 25.000 ptes. necessàries fou concedida pel comte d'Assalt en sessió de l'1 de març de 1920.

AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: Eixample 1922. Núm. exp. 3 «Presupuesto del pedestal del Monumento á los Mártires del Sitio de 1811». Sign.: s/sign.

El 15 de Enero de 1914 la cantidad de cuatro mil pesetas, siempre que esté terminado el grupo en tamaño menor, es decir, cuando esté hecho y concluido el estudio.

El 15 de Marzo del mismo año cuatro mil pesetas, siempre que esté terminado el grupo en su verdadero y último tamaño, á punto de entregar a la fundición.

El resto al posesionarse el Ayuntamiento del grupo, guirnaldas y escudo una vez fundidos y en disposición de colocarlos en el monumento.

Se hacen en este cálculos dos suposiciones: Primera que el remate que hoy existe del presupuesto primitivo del monumento son catorce mil pesetas. Segunda que la fundición costará seis mil pesetas. Una vez adquirida la certeza de las suposiciones de modificarán las cuatro mil pesetas que se habrán de entregar al escultor en el primero y segundo plazo.

6º De surgir alguna discordia se someterá á la decisión de amigables componedores y un tercero en caso de discordia, todos de esta Ciudad.

DOCUMENT NÚM. 5

[Contracte a Julio Antonio per al futur acabament i conclusió del monument als Herois de la Independència]
28 de juny de 1916

Procedència: AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: 1916 Eixample. Núm. d'exp.: «13 Referente á que se haga un nuevo contrato para la construcción de Monumentos a los Mártires». Sign.: s/sign.

- 1^a El escultor se compromete a entregar el grupo que debe coronar el monumento, es decir la totalidad de la obra, por todo el corriente año 1916, y se entenderá cumplida esta cláusula al ser entregado el grupo escultórico en yeso, dispuesto para la fundición.
- 2ª Tan pronto el Gobierno facilite los ocho toneladas de bronce necesarias, el escultor lo hará fundir por su cuenta y riesgo para cuya ejecución se le concede un plazo de seis meses.
- 3ª Los catorce mil pesetas en que contribuye la Comisión de Ensanche a la realización del monumento, se abonarán en // plazos: el primero de cuatro mil pesetas, cuanto este terminado [sic] el Grupo en tamaño menor lo reciba el Ayuntamiento; el Segundo de ocho cuatro mil pesetas, cuando esté terminado el grupo en su verdadero y ultimo tamaño a punto de entregar a la fundición y el tercero o sea las seis mil pesetas restantes, al posesionarse el Ayuntamiento del grupo, guirnaldas y escudos mas fundidos en disposición de colocarlas en el monumento.
- 4^a El presente contrato deberá // someterse a la publicación de D. Julio Antonio, que deberá suscribirlo consignando expresamente su conformidad.³⁶⁰

360 La documentació complementària es va arxivar en un altre expedient. AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Eixample. Caixa: 1916 Eixample. Núm. d'exp. 16 «Nuevo contrato con el escultor Julio Antonio». Sign.: s/sign. Ratificat per l'arquitecte el 2 de juliol de 1916.

DOCUMENT NÚM. 6

[Projecte de registre d'antiguitats proposat per la *Sociedad Arqueológica Tarraconense*
16 de juny de 1908

Procedència: AHMT. Fons: Municipal. Negociat: Foment. Caixa: Foment 1911. Núm. d'exp.: «1911 16 Relativo a la creación de un registro de Antigüedades». Sign.: 66 6.7.

[...] El que suscribe, miembro de la Junta Directiva de la Sociedad Arqueológica Tarraconense, amante como el que mas de las glorias de su patria y admirador entusiasta de las riquezas arqueológicas de nuestra ciudad, no puede menos de deplorar la frecuencia con que desgraciadamente van desapareciendo uno tras otro los monumentos y restos de otras edades que nos legaron nuestros antepasados, á causa de la ignorancia lamentable en que // están nuestros paisanos del valor que encierra tales objetos y de la incurria con que consecuentemente son tratados.

Movidos del deseo de remediar tales males y creyendo que nuestra Sociedad es la preferentemente llamada á ello, tiene el honor de proponer á esta Junta Directiva las siguientes consideraciones:

I

Así como para evitar la pérdida y conculación [sic] de otras clases de bienes y derechos han apelado las autoridades al recurso de registrarlos convenientemente, así sería oportuno crear un Registro en el que se suscriben los restos arqueológicos de nuestra ciudad, en el que se hiciera constar su clase, estado, situación, valor artístico, arqueológico, é histórico de los mismos y el nombre y señas de las persona ó entidad que sobre cada uno de ellos pudiera alegar alguna clase de derechos. Este registro podría titularse *Registro de Antigüedades* y quien parece ser mas indicado para iniciarlo y autorizarlo es el Excmo. Ayuntamiento, valiéndose, para ello, de sus dependientes, o aceptando, en lo que procediera, el concurso de esta Sociedad, que debería, espontaneamente ofrecerlo. En él podrían anotarse, en secciones distintas, los que estén en la vía pública y los que se hallan ocultos en el interior de alguna propiedad pública ó particular. //

Para conservar los primeros, sería muy del caso que no se autorizasen obras de ningún género sin hacer constar la obligación de respetar, conservar y mejorar, en su caso, los tales recuerdos, ó monumentos; exigiéndose en los permisos de obras, que antes, el encargado del Registro hiciera constar si la proyectada había ó no de afectar á alguna de las antigüedades suscritas en el mismo, y sancionándose las infracciones, á mas de alguna responsabilidad pecuniaria, con la obligación de restituir en los posible el ejemplar arqueológico á su antiguo ser y estado.

Podría velarse por la conservación de los documentos de antigüedades inscritos en la Segunda Sección estimulando el celo de los propietarios, bien por la prensa periódica, bien por comunicaciones directas de la Alcaldía, á fin de que procuren no se echen a perder tomando por si mismos las resoluciones que estimasen oportunas.

También sería del caso invitarles a que los cediesen á las Corporaciones, que se encargarían de conservarlos, ó, cuando menos, que los depositasen, en su propio nombre, en el Museo, ó los colocaran en el exterior de sus casas que den á la vía pública, en cuyo último caso debiera pasarse su inscripción á la Sección Primera del Registro. Contra la morosidad ó incurria de estos dueños, no cabe más sanción que la de la publicidad, // siempre que se averiguase que las tales antigüedades han sufrido ó están espuestas á sufrir deterioro

II

Afortunadamente son tales los restos de la antigüedad conservados en esta capital y tan precisas las noticias coleccionadas, que es fácil reconstituir el plano de nuestra población, en las diferentes épocas históricas por que ha atravesado. Las esplicaciones que sobre ello se dán en los libros que para el estudio ó guía de visitantes existen publicados, adolecen de la falta de perceptiva gráfica que se obtiene con indicaciones sobre el mismo terreno.

Sería, pues, conveniente, que con rótulos, que podrían ser de metal esmaltado, se indicara por las esquinas y paredes de las casas, el perímetro de los antiguos monumentos ó demarcaciones urbanas, así como los sitios y lugares en que ocurrieron importantes hechos históricos el emplazamiento de las antigüedades desaparecidas y la clase y procedencia de las todavía existentes.

Aun que el coste total pudiera ser de alguna consideración, no obstante, con un crédito casi insignificante en cada presupuesto, podría la Corporación municipal, por sí misma ó por medio de nuestra Sociedad, atender, por partes, á la colocación de los nuevos rótulos, y á la // conservación de los ya colocados, que se fueran deteriorando.

III

Una de las cosas que mas encuentra á faltar el viajero [sic] que visita nuestra ciudad, es el auxilio de buenos cicerones que con limpio porte, distinguidos modales y conveniente instrucción, se encargarán de recibirle, colocarle, acompañarle é indicarle todo lo que esta ciudad tiene digno de ser visto y estudiado. Apena el ánimo ver á dichos visitantes acosados en las estaciones por servidores indignos, alojados en posadas cuyas condiciones ignorar y acompañados por personas de las mas soez y baja capa social, que súcios, importunos y mas educados, les explotan, les desatienden y les engañan

No sería difícil la creación de unas plazas de cicerones ó guías, que con este ú otro nombre cualquiera suplieran esta deficiencia.

Estos guías deberían presentarse uniformados y limpios, educándoles esmeradamente en formas urbanas, instruyéndoles en noticias históricas, arqueológicas, y artísticas y paulatinamente en leer, escribir, lenguas y otras materias que se juzgase. La iniciativa de la creación, podría asimilarla, la autoridad comunal, directamente ó por conducto de nuestra Sociedad, la cual podría emprenderlo también por sí misma, en le caso de que el municipio ó la alcaldía rehusaran interesarse en este asunto.

En uno y otro caso, para llevar á cabo esta organización, será bueno contar con los dueños de las fondas ó posadas (al menos de las principales), á quienes reportaría, entre otras utilidades, la de la supresión de los intérpretes que ahora sostienen, y con los alquiladores de carruages [sic] que saldrían de ello no poco beneficiados.

Para el sostenimiento de tales guías, habría que contar, á mas de las subvenciones que tal vez en cantidades mínimas pudieran proporcionar el ayuntamiento, los hoteles y los cocheros, con las propinas de los visitantes, que se obligarían á ingresar en un fondo comun repartible, para conseguir lo cual sería preciso mucho rigor en castigar á los defraudadores con la espulsión y la publicación de nombres en la prensa periódica.

En un principio bastaría con dos ó tres jovencitos de temprana edad, cuyo número podría aumentarse así que los recursos lo permitieran; y para su instrucción sería fácil utilizar algunas clases gratuitas de las hoy existentes ó que en lo sucesivo se establecieran.

IV

La ignorancia en que están los habitantes de nuestra ciudad de las riquezas históricas, arqueológicas y artísticas que la misma atesora y del valor que para ello representa la visita de forasteros, son causa de la frialdad é indiferencia con que aquellas son miradas y del escaso interés que el público // toma en su conservación y en divulgarlas. Y como consecuencia de ello, es el poco halagüeño espectáculo que ofrecen los pequñuelos y desvagados rodeando á los forasteros, molestándoles groseramente con exigencias burlas é impertinencias de todas clases.

Hace verdaderamente falta elevar el nivel moral é intelectual de nuestro pueblo para lograr que no solo se respete tales preciosidades y se esfuerce para hacer grata la estancia de forasteros en esta ciudad, convirtiéndonos todos en complacientes y obsequiosos auxiliares que les faciliten la visita de los objetos que cautivan su curiosidad ó estimulan sus estudios.

Para ello sería oportuno fomentar conferencias y lecciones que acompañadas de excursiones prácticas por el recinto de la ciudad y sus contornos, dieran á conocer las riquezas que atesoran.

Los alumnos de las escuelas y colegios públicos y privados cuyos profesores secundarán la idea, ofrecerían público para iniciar estas enseñanzas, y la Arqueología debiera ofrecer los primeros maestros.

[...]

[Signat: Juan Ruiz y Porta; Vº Bº Fernando de Querol]

DOCUMENT NÚM. 7

«Estado que manifiesta el número de objetos arqueológicos que contenía el Museo Provincial, situado en los bajos del Pallol, al cargo de la Ilustre Junta de Bellas Artes de la capital, de los que se hizo entrega á la Comisión de Monumentos de la Provincia, según disposición superior, en 29 de Abril de 1845, cuyo original existe en el archivo de dicha comisión».

29 d'abril de 1845/12 de setembre de 1880

Procedència: AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1860-69 Expedients. Núm. d'exp.: s/n 1845. Sign.: CPQ 7.

Estado que manifiesta el número de objetos arqueológicos que contenía el Museo provincial, situado en los bajos del Pallol, al cargo de la ilustre Junta de Bellas Artes de la Capital, de los que se hizo entrega á la Comisión de Monumentos de la Provincia, según disposición superior, en 29 de Abril de 1845, cuyo original existe en el archivo de dicha comisión

Torsos de figuras, bajos relieves y fragmentos de marbre existentes en el Museo de Antigüedades de la Academia de Bellas Artes de Tarragona, capital de Provincia.

- 1 Un torso de un Apolino de bellísima escultura en mármol blanco, de tamaño natural, y tan perfectamente acabada, que puede contarse por una de las obras mas admirables de escultura.
- 2 Otro torso de una Venus antigua, representada al salir del baño también de mármol, en la que se nota un particular gusto en la parte superior del cuerpo como se dé todo entero por la grande habilidad del Artista en haber expresado tan perfectamente la parte y punto más sublime de la naturaleza.
- 3 Otro torso de estatua que representa una Pomona, de tamaño natural. Esta contiene solo el tronco y una parte del brazo hasta el sobaco, vestida de un finísimo lienzo, y llevando en su falda varias frutas.
- 4 Dos cabezas colosales de Baco, en medio relieve y de mármol.
- 5 Otro fragmento de un bajo relieve de mármol que representa un sacrificio antiguo.
- 6 Una cabeza de mármol y de escultura griega, de tamaño natural acerca la cual se ignora su origen por no notarse en ella ninguna expresion excepto en la cabeza en la que se ven un buen estilo y carácter majestuoso.
- 7 Cuatro bajos relieves de frisos de orden corintio, ornamento grandioso y de gusto esquisito.
- 8 Varios fragmentos de todas clases de molduras, todas de mármol, la mayor parte bien tratadas y adornadas de esquisitas hojas, granos y otros adornos, en numero de veinte.
- 9 Dos jarros antiguos (ánforas) de fang cocido de gusto esquisito.
- 10 Un bellísimo priapo de mármol de once pulgadas de tamaño
- 11 Una base de mármol de orden corintio, muy bien tratada y de 7 pies 3 pulgadas de circunferencia
- 12 Una coleccion de monedas antiguas, y el pavimento del indicado Museo un mosaico muy bien conservado guarnecido de un arabesco de esquisito gusto representado al dios Baco en carro tirado por dos tigres

Tarragona 29 de Abril de 1845

El vocal secretario

[Signat: José Maria Alemany]

En clase de pinturas no posee esta Academia obra alguna que merezca mencionarse, y si una copia de grabados del Vaticano, por lo que respeta su orden arquitectónico, y como obra del primer escultor que han immortalizado los siglos.

Es copia del original Buenaventura Hernández de Sanahuja //

Puntos que actualmente ocupan los objetos arqueológicos mencionados en el anterior inventario

- 1 Se halla en el centro del salon grande, clasificado con el N° 6. Es la estatua de baco jóven, conocida ántes y equivocadamente con el nombre de Apolino.
- 2 En el mismo salon clasificada con el N° 7
- 3 Ambas están en el armario V, una en el estante A n. 3 y la otra en el estante C N2
- 4 En el intercolumnio junto á la puerta del salón grande junto al armario N V y está clasificado con el N° 2.
- 5 Colateral al antes citado en la otra pilastra junto al armario VI, con el N 2.
- 6 Figura en el armario IIII, estante E N. 3
- 7 Estos cuatro fragmentos se hallan en el zaguan formando parte del friso del templo de Augusto y clasificados juntos con el N 24
- 8 Los veinte fragmentos figuran en el armario III estantes D y E.
- 9 Ambas ánforas figuran en el armario VI, estante E N. 2 y 6
- 10 Este objeto obsceno se guarda en el reservado
- 11 Está en el zaguan clasificado con el N. 17
- 12 El mosaico se halla formado parte del pavimento del salon de lápidas desaparecieron, ya cuando se trasladó el museo desde el Pallol al Museo de la Sociedad arqueológica, en la plaza de las Monjas de la Enseñanza. Los grabados se conservan en la sala clase de dibujo, en el instituto de 1ª Enseñanza.

Tarragona 12 Septiembre de 1880

De lo que doy fé. El director del Museo

[Signat: Buenaventura Hernandez Sanahuja]

DOCUMENT NÚM. 8

[Donació d'uns béns d'Hernández de Sanahuja al Museu Arqueològic]
16 de setembre de 1880/18 de novembre de 1891

Procedència: AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Instrucció Pública. Caixa: 1881-1894 Expedients. Núm. d'exp.: «1892 relativo al legado de D Buenaventura Hernández Director del Museo Arqueológico y adquisicion del Monetario demas objetos de su pertenencia». Sign.: CPF 8

Excmo. Señor

Cuando esa Diputación provincial reciba este escrito mi cuerpo habrá bajado a la tumba, y mi alma inmortal volando al seno del Criador habrá también dado cuenta estrecha de sus buenas y masas acciones.

[...]

Por lo común estas capas eran cinco, cuando el corte del terreno de detritus tenía mucha altura; la primera y mas profunda e inmediata a la roca viva de la colina, era, como se deja suponer, la mas antigua, y correspondía al primer pueblo que en época prehistórica se había aposentado en esta colina, venido probablemente por mar, y los restos que dejo de su existencia son de dos clases, unos excavados á pïco en la roca de la colina, dicha, como canales para conducir las aguas pluviales a grandes depósitos, asimismo ahondados artificialmente en peña viva, y pozos taladrados en ella a grande profundidad, en busca de agua potable; y los otros son restos de su tosca industria, sobre todo en fragmentos de bajilla [sic] formada de un barro negro y framigento, construida a mano sin torno de alfarero. Todos estos restos y otros de igual genero fueron encontrados entre cenizas, carbones y piedras calcinadas, señales evidentiísimas de que esta primitiva ruina se verificó por medio de un grande incendio. Opinamos que todos estos antiquísimos restos son contemporáneos de los muros ciclópeos, los cuales entonces fueron demolidos en tiempos difíciles de computar.

Encima de esta capa otra de terreno vegetal, acumulada allí por el tiempo y los elementos, sin señales de ruina, lo que demuestra que esta ciudad o ruina primitiva estuvo durante un largo periodo desierta y abandonada.

La tercera de ruina pertenecía a un pueblo muy civilizado, y hay motivos suficientes para afirmar que los tirrenos o Etruscos, cuando sus naves recorrían sin oposició por todo el Mediterraneo, habían establecido al pie de esta colina una estación naval, o un apostadero para hacer aguadas y punto de refugio durante // las borrascas tan terribles en el Mediterráneo ó tal vez una factoria de comercio; ello es que edificaron su ciudad encima de las ruinas ciclópea o troglodíticas.

A su vez también fue arruinada esta ciudad tirrénica, sin que se fácil adivinar cuando y el por qué; sin embargo, consideraciones históricas nos impulsan atribuir la a los griegos, sus irreconciliables enemigos, cuando su establecimiento en Marsella y en Emporias, monopolizando sin rivalidad todo el comercio de todo el litoral español, hasta la ciudad fenicia de Malaka. En estos tiempos, pues, los focenses edificaron su ciudad o emporio de comercio encima de las ruinas de la tirrénica, aprovechándose de sus restos; y por lo mismo la cuarta capa corresponde á la época griega.

La causa de la ruina de la colonia focense no es difícil de adivinar, y hay suficientes motivos para creer que la ciudad demolida estuvo durante mucho tiempo desierta ya abandonada, poblada solamente de reptiles y sabandijas, hasta que los Romanos conducidos por los Scipiones erigieron encima de este cúmulo de ruinas su ciudad fortificada, que desde luego fue reconocida por capital de la

España Citerior, á la que dio su nombre, hasta cerca de siete siglos después, fue también demolida por los soldados de Eurico, y esta es la quinta capa de ruina y la más superficial.

Estas observaciones arqueológicas verificadas por mí un día y otro día con constancia y asiduidad en las excavaciones hasta lli no estudiadas, dieron motivo á que adivinara la desconocida historia de esta antiquísima ciudad, anterior a la ocupación romana, y como iba recogiendo los restos de cada una de dichas capas, tenia buen cuidado de anotando las circunstancias se acompañaban sus hallazgo, y de allí la importancia de mi colección histórico-arqueológica que sirvió de núcleo para la clasificación del Museo de Tarragona.

Los arqueólogos mis antecesores no habían podido o sabido hacer estas criticas observaciones, y de ahí que cuando entre en 1852 á dirigir el Museo, ví con extrañeza que todos los restos recogidos por la Comisión de Monumentos y por la Sociedad Arqueológica estaban mezclados y confundidos, sin distinción de épocas, // a causa de haberlos tomado todos por romanos, y clasificados erróneamente, lo que procuré ya entonces remediar en cuanto pude, pero cuando en 1866, terminado el deslinde por los árbitros, me hice cargo de las cuatro colecciones, que en lo sucesivo habían formado el Museo de Tarragona, la mia, debidamente ordenada en épocas ó periodos históricos, sirvió de base a la clasificación general, agrupando por asimilación a cada uno de los periodos mencionados, los objetos a ella pertenecientes de cada una de las tres colecciones restantes.

[...]

He aquí pues, que el Museo de Tarragona, de poquísimos interés antes de la mitad del presente siglo, estuvo de golpe a ser considerado en toda Europa como el primero de los Museos locales en importancia, ya por haber sido todos los objetos que contiene encontrados en esta ciudad, y nada extranjero o ajeno de ella, y ya también porque todas las épocas históricas que representan, a partir de la prehistórica ó edad de la piedra, hasta casi nuestros días, se hallan eslabonadas de tal manera en su clasificación, que no falta ni un solo anillo que interrumpa la serie histórica por la que ha pasado esta parte oriental de la península hispánica.

[...]

La imprevista catástrofe del Museo en los meses de octubre del mismo año [1868] y el gran número de restos que en el hundimiento de las bóvedas fueron destrozados, exigió que yo llevara á el muchísimos de los que aun conservaba en mi casa á fin de llenar los huecos. Mas restaurado el local y trasladado el magnífico mosaico de la Medusa en el centro del salon principal, fue preciso modificar la primera clasificación y colocación de objetos, todo lo que quedó terminado en 1871, y entonces se rectificó el segundo inventario ó Catálogo razonado, que sirvió de matriz al que se remitió al Gobierno para su aprobación, el mismo que mas tarde en 1878 se envió una copia a la Exposición de París el cual es el que al presente da fé de la existencia de todos los restos que componen el Museo, con su exacta y fiel designación de la propiedad de cada uno de ellos.

[...] He aquí pues, que este hoy notable establecimiento científico, el cual constituye un de las glorias nacionales, y cuyo mérito reconocen las Academias y hombres sabios de Europa, tuvo el modesto origen tal como queda expuesto en lo arriba escrito, y aun que sea pecar de vanidad, se debe casi exclusivamente a mi celo y perseverancia, superando dificultades y contratiempos sin número y arrojando impávido odios y envidias que no me han arredrado; y en estos últimos días de mi laboriosa existencia, bajo mi sepulcro en la confianza de que el Museo Arqueológico de Tarragona no morirá conmigo en el brillante estado en que hoy se encuentra, y que ya no se disolverá, como, sin duda hubiera sucedido continuando con el carácter de particular que tenia antes de 1866 y que había un empeño decidido de sostener.

[...] Atendidas pues estas consideraciones, es mi última voluntad que los sobredichos restos arqueológicos de mi propiedad, tal como constan en el inventario que acompaño en este escrito y en

virtud del apartado duodécimo de mi testamento, otorgado en presencia del notario D. Tomás Ma. Fabregas en 30 de Agosto de 1880, pasen desde luego á ser propiedad de la Provincia representada por esa Diputación provincial, quedando á su cuidado y vigilancia la conservación de los mismos como cosa propia, [...]

Mi voluntad sería poder entregar á la Diputación, para enriquecer el Museo, los restos arqueológicos que conservo en mi casa, y que en seguida de mi fallecimiento pasaran a formar parte del reducido dote que dejo a mis hijas; pero hartos las perjudicó ya al ceder a ésta Diputación los numerosos restos que tengo depositados en el Museo, los cuales puestos en venta tendrían su valor; por tanto, sería una manifiesta injusticia que las despojara del todo; pero atendido que, como ha manifestado arriba, la riqueza que contiene el Museo ha costado bien poco a la Provincia, sea en numerario, sea en fatiga de recogerlos y conservarlos, creo que poco sacrificio sería á la misma adquirir de mis herederas los diez y ocho objetos que en el párrafo primero me reservo para ellas, ya además los sobredichos que conservo en mi casa, porque ya que he sido generoso con mi patria movido del deseo de que su extracción no desorganice el orden cronológico establecido en el Museo, procure la Diputación que ingresen en él los demás que poseo, porque sería vergonzoso que por una mal entendida economía, pasen á enriquecer otro Museo extranjero ó colección particular, toda vez que todos ellas han sido encontrados en Tarragona, todos de mérito dignísimos de conservación.

Pobrisimo está nuestro Museo en la colección numismática, y esto en que si bien los hallazgos de monedas han sido muy frecuentes en las excavaciones de la Cantera, la facilidad de ser ocultadas por los penados á ellas ocupados, ha sido causa de que escasísimas veces hayan venido al Museo, y aun así malas e inservibles; de manera que, el día que los herederos de D Juan Francisco de Albiñana y los de D José María Torres reclamen, como tienen derecho expedito, las que les pertenecen en el Museo, apenas quedaran existentes // veinte o treinta mondas en el monetario de la Provincia, y los visitantes del museo, así nacionales como extranjeros, aficionados a la numismática, que no son pocos, se admiraran de esta pobreza, siendo tan rico y abundante en los demas restos arqueológicos.

[...]

Tarragona 16 de Setiembre de 1880

[Signat: Buenaventura Hernandez Sanahuja]

DOCUMENT NÚM. 9

[Projecte per a Museu Arqueològic i Biblioteca de Tarragona]
15 d'abril de 1912

Procedència: AHDT. Fons: Diputació. Negociat: Obres Públiques. Caixa: «Proyecto para Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona. 1912. Ramon Salas». Núm. d'exp.: Museo Arqueológico y Biblioteca de Tarragona. Sign.: CPF 122bis

Memoria

<Preliminares>

Desde la creación del Museo Arqueológico de esta Ciudad se ha considerado de necesidad imperiosa la construcción de un edificio destinado á custodiar los valiosos objetos y fragmentos histórico-artísticos, que á cada momento aparecen, al realizarse excavaciones y desmontes para levantar // edificios á trazar nuevas vías públicas.

Antes de la fundación del Museo estaban recogidos los objetos arqueológicos en distintos locales sin orden alguno.

Tan pronto la Diputación y el Ayuntamiento terminaron las nuevas obras del Palacio Provincial y Casas Consistoriales, habilitaron parte de las dependencias de la planta baja, para depósito provisional de las riquezas artísticas, las cuales han ido en aumento cada día formando el Museo reconociendo ya actualmente por nacionales y extranjeros como de los mas notables en su clase, y nutriendolo hasta el punto de que el local resulta de insuficiente capacidad, para dar cabida á los valiosos objetos, que sin cesar va adquiriendo.

En virtud de las necesidades de mayor local, las dos Corporaciones // Diputación y Ayuntamiento, han consignado en su respectivos presupuestos las cantidades bastantes para la adquisición de terrenos suficiente capacidad para emplazamiento de un nuevo edificio, para dar cabida á mayor colección de la que se posee actualmente.

La Diputación provincial y el Ayuntamiento de Tarragona de común acuerdo con la Comisión provincial de Monumentos y la Sociedad Arqueológica Tarraconense, han determinado constitutivo con representaciones de las cuatro entidades, del Director del Museo Arqueológico y el arquitecto que suscribe la comisión ejecutiva para solicitar el auxilio del Estado y suplicar al Excmo. Sr. Ministro e Instrucción Pública y Bellas Artes, tenga a bien aprobar el adjunto proyecto para Museo Arqueológico // de Tarragona

<Emplazamiento>

Los terrenos elegidos, cuyo costo pagarán la Diputación y el Ayuntamiento, están situados en el antiguo pase de Santa Clara, hoy de Pi y Maragall, formando esquina a la calle de Augusto.

Es un solar de dimensiones bastantes para el emplazamiento del nuevo edificio que se considera necesario, puesto que dichos terrenos, forman un local de setenta metros largo por veinte y cinco metros ancho, con la buena condición de que podrá ensancharse por su longitud cuando sea preciso mayor espacio toda vez que son propiedad del Estado los terrenos que se podrían tomar para aumentarlo.

El sitio es excelente y de una posición topográfica de primer orden, dando fachada al SE y dominando por completo // todos los terrenos de su alrededor.

Además, permite que se puedan destinar terrenos para patios y jardines.

<Distribución>

La distribución del nuevo edificio para Museo y Biblioteca de Tarragona presentará una forma regular acusando la figura que tiene el solar de emplazamiento. Resultarán una serie de salas y locales rectangulares, formando tres crujías longitudinales y tres transversales.

En la fachada principal se proyecta un atrio, con su correspondiente escalinata que comprenderá todo el ancho de la misma.

Del atrio se pasará al vestíbulo general, para dar ingreso á todos los servicios del edificio.

El Museo arqueológico tendrá // la entrada en el centro del frente. La Biblioteca provincial, en el lado de la izquierda y á la derecha habrá los locales para la Comisión provincial de Monumentos históricos y artísticos, y la Sociedad Arqueológica Tarraconense. En el propio vestíbulo, se colocará una dependencia para la Portería del edificio.

La entrada del Museo, comunicará directamente con la Rotonda que formando parte del mismo, es la sala principal del edificio, de la cual se pasará a las demás salas del Museo, en número bastante para colocar los objetos arqueológicos, clasificados desde los tiempos primitivos hasta la época contemporánea.

En la misma Rotonda tendrá ingreso el despacho del Jefe del establecimiento con su antesala. //

Actualmente el Museo contiene cuatro salas y una galería todas de escasa cabida y poca luz mientras que el nuevo edificio podrá disponer de diez salas espaciosas, sin contar la Rotonda y vestíbulo central, que también podrán habilitarse para contener objetos apropiados. Las luces serán zenitales, y si se quiere también podrán aprovecharse las laterales.

La Biblioteca tendrá vestíbulo y tres salas, en las que por su altura se podrán colocar galerías, para aprovechar todos los paramentos de los locales, conforme se verifica en todas las bibliotecas públicas.

Los departamentos ó dependencias secundarias, serán los patios, jardines y retretes, todos convenientemente distribuidos.

Habrà una dependencia para habitaciones, compuesta de planta baja y de dos pisos.

La distribución general del // nuevo edificio, se ha verificado teniendo en cuenta el aumento que ha de experimentar el Museo.

Es evidente que cada día van adquiriéndose nuevos objetos artísticos y arqueológicos, los cuales en su mayor parte se van depositando en el Museo; dicho aumento ha de ser considerable, cuando se practiquen los desmontes proyectados en la zona que ocupaba la población romana en Tarragona, confirmando esta creencia la adquisiciones obtenidas en los desmontes de la calle de Ronda, que han enriquecido notablemente la colección arqueológica.

Tarragona tiene en el subsuelo un arsenal de restos interesantes y que conviene guardar á medida que se van descubriendo, en beneficio de la Historia y del Arte.

Luego, el ensanche necesario del local, podría efectuarse en // el provenir, por los terrenos que continuarán por la calle de Augusto, permitiendo seguir el mismo orden de distribución, sin alterar la parte ya edificada.

<Materiales> [...]

La pintura de las salas, será claro mate, por ser color muy recomendable por sus buenas condiciones ópticas, y por el noble aspecto, que dá á las dependencias destinadas á la difusión de las luces del saber. [...]

<Decoración>

La realización de una obra de arte, es el resultado de la combinación armoniosa de todos los elementos que deben constituirla, dirigiéndolos todos a un fin primordial, que no debe ser otro que la manifestación de la belleza.

El fin que debe llenar la arquitectura, es la realización de la belleza, y el objeto que debe cumplir, es la satisfacción de todas las necesidades, que ocasionan el uso y destino del edificio que se proyecta.

Un edificio destinado á Museo y Biblioteca, debe ofrecer en su conjunto, un carácter de duración y severidad, unidos á las ideas de progreso y ciencia.

La línea recta, es elemento que proporciona al arte arquitectónico, // estos sentimientos.

La línea horizontal, impone un carácter de eternidad, como vemos en la tranquilidad que expresa en el mar.

La fachada principal, acusa exteriormente las tres crujías longitudinales, mas saliente la central formando un atrio de honor, para indicar la crujía que contiene la rotonda y proporcionar grandiosidad á la obra.

El edificio descansa sobre un basamento general, que, á mas de elevarlo y permitir con ello, que el Museo tenga el carácter ó aspecto monumental que reclama su destino, hace, por otra parte, necesario menos desmontes.

La cubierta de la rotonda, ya hemos dicho termina ó forma cúpula, elemento de lo más trascendental importancia, por ser emblema del desarrollo creciente y del progreso humano. //

Se ha procurado que la proporción entre el vano y el macizo fuese la que reclama el carácter del edificio. Influyen los vanos en gran manera y de su reparto acertado, resulta el carácter serio y apropiado á lo que ha de expresar un edificio.

La dependencia interior en que mas desarrollo tiene la decoración es la rotonda.

Las demás dependencias, se han decorado de un modo sencillo y digno del uso á que se las debe destinar.

Completan la decoración, el trazado de los jardines, para depósito de los objetos arqueológicos propios á los mismos.

<Conclusión>

[...] Realizada la construcción del nuevo Museo arqueológico habrá alcanzado Tarragona un timbre de gloria, á la par que una satisfacción, por haber contribuido con eficacia y celo digno de todo elogio, á la consecución de una obra, que ha de redundar en pro de la instrucción, siendo por // consiguiente, merecedora de que el Estado la proteja en tan excelentes propósitos.

Bibliografia

- AGUILO Y Ca, T.: *El cicerone. Mosaico industrial noticiero para 1882 a 1883*, Barcelona: Tipografia Baseda y Giró, 1882.
- AGUILO, T.: *Memoria sobre los auxilios que presta la Arqueologia a la Historia de Tarragona*, Tarragona: Impremta Antonio Puigrubí y Canals, 1849.
- ALADERN, J.: *La gent del llamp. Records del Camp de Tarragona*, Barcelona: Biblioteca Popular de «L'Avenç», 1903.
- ALBIÑANA Y DE BORRÁS, J. F.; BOFARULL Y BROCA, A. de: *Tarragona monumental ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos. Primera Parte que comprende á Tarragona Celta y Romana*, Tarragona: Impremta F. Arís y Jurnet, 1849. T. 1.
- ALEGRET, A.: «El castillo del Rey» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost de 1923, núm. 14, època III, p. 77-80.
- : «La necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, setembre-octubre 1924, núm. 21, època III, p. 268-270.
- : *Las calles de Tarragona Bocetos histórico-críticos. Conferencia leida por su autor*, Tarragona: Tipografia Edit. Tarragona, 1922.
- AMAT Y CORTADA, R.: *Excursions d'En Rafael d'Amat i Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè*, Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, [1750?]1919.
- ANÒNIM: *Nomenclatura de los pueblos de la provincia de Tarragona*, Tarragona: Impremta de Miguel Puigrubí, 1834.
- ANÒNIM: *Reseña Historica de la fervorosa devocion que los moradores de la ciudad de Tarragona profesan a San Magin, precedida de un extracto de la historia del glorioso santo*, Tarragona: Impremta J. Macip y Triquell, 1863.
- ANÒNIM: *Guía comercial, industrial, agrícola de la provincia de Tarragona: publicación anual*, Tarragona: A. Ventura Altés, 1925.

- ANÒNIM: *Guía de Tarragona y reseña general de la Provincia. Año de 1889*, Tarragona: Tipografía Adolfo Alegret, 1889.
- ANÒNIM: *Guía industrial y artística de Cataluña: Barcelona, Gerona, Lérida, Tarragona y Baleares*, Madrid: Rivadeneyra, 1930.
- ANÒNIM: *Guía Oficial de Tarragona y su provincia. Año 1888*, Tarragona: s. e., s. a.
- ANÒNIM: *La seu de Tarragona*, s. ll.: s. e., s. a.
- ARCO Y MOLINERO, A. del: «Ara votiva de Tarragona» a: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom XXX, p. 413.
- : «Estatua romana descubierta en Tarragona y existente en el Museo», a: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1912, juny.
- : «Excursiones arqueológicas por Tarragona» a: *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1901, t. V.
- : «Hallazgos arqueológicos en Tarragona» a: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom LX, p. 460.
- : «Paseos Arqueológicos por la Diócesis de Tarragona I. Iglesia de Nuestra Señora del Milagro» a: *Boletín Arqueológico*, 1914, núm. 2, p. 69-75; «Paseos Arqueológicos por la Diócesis de Tarragona II. Iglesia de Santa Tecla» a: *Boletín Arqueológico*, 1914, núm. 5, época II, p. 157-166; «Paseos Arqueológicos por la Diócesis de Tarragona» a: *Boletín Arqueológico*, 1914, núm. 6, época II, p. 176-186.
- : *La primitiva catedral de Tarragona. Santa Tecla la Vieja*, Tarragona: Editorial Molina, Tipografía de F. Sugrañés, 1916.
- ARCO Y MUÑOZ, L. de: *Estudios históricos, artísticos y bibliográficos referentes a la provincias de Castellón y Tarragona*, Castellón: Impremta J. Barberà, 1913.
- : *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona: Tipografía Tarraconense, 1906.
- : *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia. Geografía, historia, descripciones e investigaciones arqueológicas, costumbres, tradiciones, leyendas, itinerarios, instrucciones prácticas*, Tarragona: F. Arís, 1912².
- ASSOCIACIÓ PROTECTORA DE LA ENSENYANSA CATALANA: *Catalunya Artística y Pintoresca. Àlbum de Postals*, Barcelona: Rellesu Basa y Pagés, s. a.
- AYUNTAMIENTO DE TARRAGONA: *Tarragona*, Tarragona: Industrias Litográficas, s. a.
- AYUNTAMIENTO DE TARRAGONA: *Exposición presentada al Excmo. Señor Ministro de Gracia y Justicia por la provincia de Tarragona, sobre la prisión preventiva*, Barcelona: Luis Tasso, 1868.
- BALCELLS DE SUELVES, A.: *La Virgen de Tarragona. Monografía del Culto e Imagen de la Virgen del Claustro de Tarragona por el M. I. Sr. Dr. D. Antonio de Balcells y Suelves. Dignidad de Tesorero de la Sta. Mtro. Y Primada Iglesia de la Catedral de Tarragona*, Tarragona: Impremta Gabriel Gibert, 1921. [versió crítica de l'obra a: QUÍLEZ MATA, J. L.: *La Virgen de Tarragona*, Tarragona: Confraría de la Verge del Claustre de la Catedral de Tarragona, 1995].

- BARRAGAN MONTEMAYOR, P.: «Visita del Sr. Gómez Moreno. Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, gener-febrer 1928, núm. 29, època III, p. 137-139.
- BASTÚS, J.: *Diccionario histórico enciclopédico*, Barcelona: Impremta Roca, 1833. T. 4.
- BELTRÁN VILAGRASA, P.: «Lapidas romanas recientemente descubiertas en Tarragona» a: *Boletín Arqueológico*, novembre-desembre 1926, núm. 34, època III, p. 264-266; «Lapidas romanas recientemente descubiertas en Tarragona», *Boletín Arqueológico*, gener-juny 1927, núm. 35, època III, p. 285-295.
- BLASI I VALLESPINOSA, F.: *Santuaris Marians de la Diòcesi de Tarragona*, Reus: Centre de Lectura, 1933.
- BONI, C.: *Epítome Història de Tarragona. Un resum d'Història de Tarragona al segle XVIII*, Tarragona: Impremta Virgili, 1993. (Biblioteca Tarraconense 3).
- BOSCH GIMPERA, P.: «Problemes d'Història Antiga i d'Arqueològica Tarragonines» a: *Butlletí Arqueològic*, març-abril 1925, núm. 23, època III, p. 29-33; «Problemes d'Història Antiga i d'Arqueològica Tarragoninas» a: *Butlletí Arqueològic*, maig-juny 1925, núm. 25, època III, p. 50-55.
- CABERIZO Y BASCUAS, M. [LABORDE, A].: *Itinerario descriptivo de las Provincias de España y de sus islas y posesiones en el mediterráneo, con una sucinta idea de su descripción geográfica, población historia civil y natural, agricultura, comercio, industria, hombre célebres carácter, y costumbres de sus habitantes y otras noticias que amenizan su lectura. Traducción libre del que publicó en Francés Mrs Alexandro Laborde en 1809*, València: Impremta Ildefonso Mompie, 1816. [València: Lib. Cabrerizo Impremta Jose Ferrer de Orga, 1826; Facsímil: València: París, 1998].
- CAPDEVILA I FELIP, S.: *El Convent de Sant Domènec*, Tarragona: Succ. de Torres y Virgili, 1927.
- : *El Convent de Sant Llorenç*, Tarragona: Succ. de Torres y Virgili, 1928.
- : *El temple de Santa Maria del Miracle de Tarragona*, Tarragona: Impremta Josep Pijoan, 1924.
- : *Història compendiada del Santuari de Sant Magí*, Montblanc: Tipografia Recasens, 1924.
- : *Tarragona guia histórico-arqueològica*, Tarragona: Librería Tarraconense, 1929.
- : *Tarragona. Guia histórico arqueològica. 203 Grabados. Textos español y francés*, Tarragona: Succ. Torres y Virgili, 1929.
- CAPDEVILA I FELIP, S.; DURAN I CAÑAMERAS, F.; FONT DE RUBINAT, P.; IGLESIAS, J.; MANYÀ, J. B.; MARTINELL, C.; QUERALT, P.; RAZQUIN FABREGAT, F.; SOLER I SABARÍS, L.: *Àlbum Meravella. Llibre de Belleses Naturals i Artístiques de Catalunya*, Barcelona: Llibreria Catalonia - Centre Excursionista Barcelonès, 1931. Vol. IV.
- CARRERAS I CANDI, F.: *Cataluña ilustrada*, Barcelona: Alberto Martín, 1922. T. 5. Provincia de Tarragona.
- : *Geografía General de Catalunya*, Barcelona: Tipografia Atlas Geografich, 1919. III. Província de Tarragona per L. de Morera y Llauradó.

- CASTELLANO, J.: *España en mi recuerdo Selección antológica de Textos y fotografías*, Barcelona: Edit. Matheu, s. a.
- CASTILLO Y QUARTIELLERS, R. del: *Objetos egipcios encontrados en Tarragona*, Madrid: Fontanet, 1909.
- CASTILLO, R. del: *Gran diccionario geográfico, estadístico é histórico de España, y sus provincias de Cuba, Puerto Rico, Filipinas, y posesiones de Africa*, Barcelona: Heinrich y Compañía, 1894. Tom 4.
- COMISIÓN DE MONUMENTOS: *Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos a evitar la enagenación y destrucción de aquellos monumentos*, Tarragona: Impremta Puigrubí, 1871.
- CONTRERAS, G.: *Sitio de Tarragona, lo que pasó entre los franceses y noticia del nuevo modo de defender las plazas*, Madrid: Impremta Ibarra, 1813.
- CORNET Y MAS, C.: *Una excursion por Cataluña*, Barcelona: Tipografia La Academia, 1888.
- CRIVILLER, J.: *Descripción Topográfica de Tarragona de la mayor parte de los pueblos, caminos, rios, torrentes, arroyos, y barrancos de la Provincia de Tarragona. Y resumen de las producciones, industria, y comercio de su pais con una nómina de toda la población de la misma según los límites perfilados en el Real Decreto de División territorial de 30 de Noviembre de 1833*, Tarragona: Impremta Miguel Puigrubí, 1859.
- CRIVILLER, J.; RUIZ Y RUIZ, J.: *Descripción Geográfica Historica-Estadística é Itineraria que acompaña al Mapa Geográfico de la Provincia de Tarragona*, Tarragona: Impremta Nel-lo, 1846.
- DEO BENOSA, P.: *Informe. Contestación al cuestionario a que se refiere la Real orden de 7 de Abril de 1915, respecto a Tarragona*, Tarragona: Llorens y Cabrá, 1915.
- DIAZ VALERO, M.: *Diccionario geográfico judicial y estadístico de todos los ayuntamientos villas, lugares y aldeas*, Madrid: Tipografia Herres, 1897.
- DIRECCIÓN GENERAL DE BELLAS ARTES: «Real Orden del 15 de Abril de 1926» a: *Boletín Arqueológico*, març-abril 1926, núm. 30, época III, p. 167-168.
- DIVERSOS AUTORES: *Guía de Tarragona. Reseña general de su provincia*, Tarragona: Tipografia Alegret, 1889.
- DIVERSOS AUTORES: *Guía oficial de Tarragona y su provincia 1888*, Tarragona: José Collazo González, s. a.
- DOÑAMAYOR, E.: *Guía de F. Doñamayor, de Tarragona y su provincia para el Año de 1865*, Tarragona: Impremta Tort y Cusidó, 1864.
- ECHANOVE Y ZALDIVAR, A. F. de, [arquebisbe de Tarragona]: *El Seminario Tridentino Tarraconense restaurado por el arzobispo Antonio Fernando Echanove y Zaldivar*, Tarragona: Antonio Puigasti, 1846.
- ECHARD, L.: *Diccionario Geographico o descripcion de todos los reynos, provincias, islas, patriarchados, obispados, ducados, condados marquesados, ciudades Impremtaeriales y anseaticas, puertos fortalezas, ciudadelas y otros lugares cosiderables de las Quatro partes del Mundo con la noticia de los Reynos, Provincias y territorios que se hallan los*

principales de quienes dependen los rios, bahias, mares montes & c. Junto a los quales estan situados su distancia en leguas francesas de los pueblos mas considerables cercanos Las patrias de personas ilustres los sitis mas famosos que las plazas han sostenido, los lugares donde se han dado las principales batallas con la longitud y latitud de todos los dichos Reynos, Ciudades, & c segun los mejores Mapas y una breve noticia de su abundancia comercio, Genio, & C. Obra util par la Inteligencia de la Historia Moderna y negocios pretendientes; escrita primeramente en el Idioma Ingles por Lorenzo Echard, traducida al frances de la XIII Edicion de Londres por Mr Vosigne Canonigo de Vaucoleurs, con muchas correcciones y adiciones y ahora nuevamente al castellano de la ultima Impremtaresion de Paris con varias correcciones y adiciones por lo que mira a España y aumentado de un numero considerable de Pueblos de ella: por D Juan de La-Serna, Madrid: Impremta De la Viuda de Peralta, 1750. [Vol. 1 i 2].

- ESCUDÉ BARTOLÍ, M.: *Atlas geográfico ibero-americano España. Descripción geográfica y estadística de las provincias españolas con el número de habitantes, edificios, viviendas de cada Ayuntamiento, según resulta de los datos provisionales del censo de 1897. Texto*, Barcelona: Est. editorial Alberto Martín, [1901].
- ESPINALT Y GARCIA, B.: *Atlante Español o descripción general de sus ciudades villas*, Madrid: Impremta A. Fernández, 1781. Vol. 5. Corregimiento de Tarragona y Gerona.
- FITA, E.: «Lápidas hebreas de Tarragona», a: *Butlletí Arqueològic*, gener-febrer de 1925, núm. 23, època III, p. 13-16; «Las inscripciones funerarias hebreas de Tarragona. Lápidas hebreas de Tarragona (Conclusión)», a: *Butlletí Arqueològic*, març-abril de 1925, núm. 24, època III, p. 21-23.
- FLOREZ, E.: *España Sagrada*, Madrid: Impremta J. Rodríguez, 1859. Vol. 25. [Edición facsímil Tarragona: Virgili, 1995].
- FONT DE RUBINAT, P.: *Tarragona Seixanta quatre ilustracions amb text*, Barcelona: Lib. Verdaguer, 1930. [versió en castellà Barcelona: Impremta Altés, 1930. (Cataluña Artística; v. IV)].
- FRIGOLA, V. de: *Relación de los pueblos de que consta el Principado de Catalunya, corregimientos y subdelegaciones en que se halla dividido*, Barcelona: Impremta Vda. e hijos de D. Antonio Brusi, 1824.
- FULGIOSIO, F.: *Crónica general de España o sea Historia ilustrada y descriptiva de sus provincias sus poblaciones mas Importantess de la península y de ultramar*, Madrid: Rubio, Grillo y Vitruvi, 1870. Vol. 12.
- GENERALITAT DE CATALUNYA: *Divisió territorial. Estudis i projectes Nomenclator de Municipis. Text*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Dep. Tècnic. Consell Econòmic, 1933 [reimpressió 1937].
- GENERALITAT DE CATALUNYA: *The salvage of Catalonia's historical and artistic patrimony*, Barcelona: Comissió de propaganda, 1937. [versió en francès Barcelona: Comissió de propaganda, 1937].
- GIBERT I OLIVER, A. M.: *Tarragona prehistòrica*, Barcelona: L'Avenç, 1909.

- GIBERT I OLIVER, A. M.: *L'arbrat públich a la ciutat de Tarragona. Col·lecció d'articles*, Tarragona: Tipografia Tarragonina, 1904.
- : *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona: Tipografia de Llorens i Cabré, 1916.
- GRAMUNT, J.: *Ateneu de Tarragona: exposició d'estampes tarragonines del 21 al 29 de maig de 1932*, Tarragona: s. e., 1932.
- GRAS Y ELIAS, F.: *Historia de los lugares, villas de la provincia de Tarragona*, Barcelona: Tipografia Julián Doria, 1907.
- GUARDIAS, J. A.: *Guia turística. Tarragona*, Tarragona: Tipografia de Succ. de Torres y Virgili, 1934.
- GUDIOL I RICART, J.: *Tarragona y su provincia*, Barcelona: editorial Ariel, s. a.
- : «Castillo de Pilatos» a: *La Academia*, Madrid, 1877, tom II, núm. 8, p. 120-123.
- : «Descubrimientos arqueológicos en Tarragona. Silo y canal o acueducto», a *Revista de Archivos*, 1873, t. III, octubre, núm. 19, p. 289-291.
- : «El repertorio de Augusto, Castillo del Rei en la Edad-Media y Castillo de Pilatos Modernamente» a: *Butlletí Arqueològic*, setembre-octubre de 1925, núm. 27, època III, p. 93-98.
- : «Las inscripciones funerarias hebreas de Tarragona (del *Diario de Tarragona* de 1877)», a: *Butlletí Arqueològic*, gener-febrer, 1925, núm. 23, època III, p. 10-13.
- : «Las murallas de Tarragona (*El Tarraconense* de 1870)» a: *Butlletí Arqueològic*, març-abril de 1923, núm. 12, p. 29-32; «Las murallas de Tarragona (*El Tarraconense* de 1870)» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost de 1923, núm. 14, època III, p. 88-92.
- : «Muros ciclopeos de Tarragona (del *Diario de Tarragona* del 9 d'abril de 1875)», a: *Butlletí Arqueològic*, setembre-octubre de 1923, núm. 15, època III, p. 123-124; «Puerta ciclópea de la Portella (del *Diario de Tarragona* de 1871-72)» a: *Butlletí Arqueològic*, març-abril de 1924, núm. 18, època III, p. 188-190; «Puerta ciclópea de la Portella (*Diario de Tarragona* de 1871-72)» a: *Butlletí Arqueològic*, maig-juny de 1924, núm. 19, època III, p. 217-220; «Puerta ciclópea de la Portella (*El Tarraconense* de 1871-1872)» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost de 1924, núm. 20, època III, p. 227-232; «Puerta ciclópea de la Portella (*El Tarraconense* de 1871-1872)» a: *Butlletí Arqueològic*, setembre-octubre de 1924, núm. 21, època III, p. 259-263; «Puerta ciclópea de la Portella (*El Tarraconense* de 1871-1872)» a: *Butlletí Arqueològic*, novembre-desembre de 1924, núm. 22, època III, p. 273-277.
- : «Una mazmorra romana (del *Diario de Tarragona* de 1877)», a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost de 1925, núm. 26, època III, p. 78-81.
- : *Antigüedades de Tarragona*, Tarragona: Impremta Arís e Hijo, 1887.
- : «Descripción del hallazgo de un grande y magnífico Lampadópharo romano que representa un muchacho etiope de buena escultura en las excavaciones de la cantera del puerto de Tarragona» a: *Gaceta de Madrid*, 1862, 24.12.

- : «Descripción detallada de una magnífica puerta descubierta recientemente en el muro del palacio de Augusto de Tarragona que comunicaba dicho palacio con el «Visorum» del circo donde se hallaba el Pluvinarium o Palacio del Emperador» a: *Gaceta de Madrid*, 1862, 25.12.
- : «Descripción e historia del Museo Arqueológico de Tarragona» a: *Gaceta de Madrid*, 1871, 21.7.
- : *Descripción histórica de las estatuas, medallones, bajos relieves, y bustos que adornan el frontispicio del palacio de la Diputación Provincial y del Ayuntamiento*, Tarragona: Imp. Puigrubí y Arís, 1865.
- : *Descubrimiento de un edificio romano inmediato a la ciudad de Tarragona*, Tarragona: Imp. Vda. de Tort, 1878.
- : *El pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios históricos-arqueológicos*, Tarragona: Tipografía Alegret, 1888.
- : *Opúsculos Históricos, Arqueológicos y Monumentales*, Tarragona: Vda. e Hijos Tort, 1884.
- HERNANDEZ SANAHUJA, B.; D. J. M. de T.: *El indicador arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías. Con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona: Impremta Sres. Puigrubí y Arís, 1867 [facsimil; Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1982; València: París, 1998].
- HOTEL DE PARÍS DE TARRAGONA; SANS, J.: *Tarragona*, Tarragona: Impremta R. Gabriel Gibert, 1924.
- IGLESIAS, J.: *Delimitació del Camp de Tarragona. Font històrica en la demarcació de les comarques catalanes*, Reus: Llibreria Nacional i Estrangera, 1930.
- : *Del Camp de Tarragona a l'Ebre. Guia itineraria per Josep Iglesias i Joaquim Santasusagna*, Reus: Impremta M. Roca, 1931.
- : *Las comarques meridionales de Catalunya i la futura Divisió territorial*, Reus: Centre de Lectura de Reus, 1933.
- JUNTA DELEGADA DE CARRETERAS: *Reseña de las operaciones de la Junta delegada de carreteras de las cuatro provincias de Cataluña, desde su instalación en 17 de Octubre de 1848, hasta el 31 de Diciembre de 1850*, Barcelona: Impremta de Francisco Sánchez, 1851.
- JUNTA SUPERIOR DE EXCAVACIONES Y ANTIGÜEDADES: *Excavaciones de la necrópolis romano-cristina de Tarragona. Trabajos y descubrimientos arqueológicos realizados al hacer las obras para la nueva fábrica de tabacos de Tarragona, siendo director de la compañía arrendataria de tabacos Francisco Bastos, ingeniero inspector de las obras don Miguel de Quesada e ingeniero director de las mismas Don José Tulla. Memoria redactada por los señores Don José Tulla, don Pio Bertran y Don Cosme Oliva y un plano de José Sans*, Madrid: Tipografía de la Rev. Archivos, bibliotecas y museos, 1927.
- JÜRGENS, O.: *Ciudades Españolas. Su configuración urbanística*, Madrid: Ministerio para las Administraciones Públicas, 1992 [1926].

- LLORT, P.: «Les Muralles de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, octubre-novembre de 1932, núm. 42, època III, p. 173-187.
- MADOZ, P.: *Diccionario Geográfico Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid: Impremta Pascual Madoz, 1849. T. 14. [Facsimil Barcelona: Curial, 1985].
- MAGRIÑÁ, A. de: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona: Est. Tipografía herederos de J. A. Nel-lo, 1901. [Facsimil Tarragona: Ayuntamiento de Tarragona, 1981].
- MALLADA, L.: *Reconocimiento Geográfico y Geológico de la Provincia de Tarragona*, Madrid: Impremta Manuel Tello, 1890.
- MARTINELL, C.: «L'antic Hospital de Santa Tecla de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost-setembre de 1934, núm. 49, època III, p. 388-396.
- MARTORELL, J.: «Passeig Arqueològic» a: *Butlletí Arqueològic*, octubre-novembre-desembre 1933, núm. 46, època III, p. 294-300
- : *Tarragona i els seus antics Monuments*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1920.
- MELENDRES, M. Pvre.: *Elogi del Turisme. Conferència pronunciada al Saló de Sessions de l'Excm. Ajuntament de Tarragona el dia 9 de juny de 1935 com a cloenda de la II assemblea de Sindicats d'Iniciativa i Turisme de Catalunya, celebrada a Tarragona*, Tarragona: Succ. de Torres y Virgili, 1935.
- MELIDA, J. R.: «Informe acerca de la declaración de Monumento Nacional a favor del Arco de Bará, Torre de los Escipiones y del Pretorio de Augusto conocido por el Castillo de Pilatos en Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost de 1925, núm. 26, p. 69-70 [*Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 75].
- : «Informe sobre la conservación de un muro del Foro Romano de Tarragona (Comisión Central de Monumentos)» a: *Butlletí Arqueològic*, març-abril de 1923, núm. 12, p. 50-52 [*Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 30.09.1922].
- MELLADO, F. de P.: *España geográfica histórica estadística y Pintoresca*, Madrid: Mellado, 1845. Tom 2.
- : *Recuerdos de un viage por España Tercera y Cuarta parte. Galicia, Navarra, La Rioja, Aragón, Cataluña y Valencia*, Madrid: Tipografía Mellado, 1850.
- : *Enciclopedia moderna. Diccionario Universal de la Literatura, ciencias, artes, agricultura, industria y comercio*, Madrid: Establecimiento de P. Mellado, 1854. Vol. 31.
- MEMBRILLERA, F. G. de: *Lo que ganaría Tarragona con su saneamiento y modernización*, Tarragona: Edit Tarragona, 1922.
- MÉNDEZ SYLVA, R.: *Población general de España sus trofeos, blasones y conquistas heroicas. Descripciones agradables y grandezas notables excelencias gloriosas y sucesos memorables con muchas y curiosas noticias. Flores cogidas el estimable jardín de la preciosas antigüedades Reales Genealogías y Catálogos de dignidades eclesiásticas y seglares... dedicado al Señor d. Fernando Valenzuela*, Madrid: Impremta Roque Rico de Miranda, 1675.

- MONRAVÀ LÓPEZ, J. M.: «Decoración y ornamentación» a: *Brisas*, 1 de novembre de 1934, núm. 8.
- MONTOLIU, M. de: *Breviari crític*, Tarragona: Llibreria Catalonia, 1926.
- MORA I CASARUSA, D. de: *Los Héroes y las maravillas del mundo. Dios, la tierra y los hombres*, Madrid: Librerías de José Pérez y heredero de Tieso, 1855. T. 5.
- MORENES I TORD, C. [Baró de les Quatre Torres]: *El Blason de Tarragona: Ensayo crítico-histórico, acerca de cuál es su verdadero y Legítimo Escudo Heráldico*, Barcelona: Tipografía «La Academia», 1891.
- MORERA I LLAURADÓ, E.: «Trabajo inédito de Don Emilio Morera y Llauradó. Nuestras Antiguas Murallas Antiguas y Modernas» a: *Boletín Arqueológico*, gener-març de 1919, núm. 22, època II, p. 25-43.
- : *Memoria o descripción Historico-artística de la Santa Iglesia de la Catedral*, Tarragona: F. Arís e hijo, 1904.
- : *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción histórica arquitectónica de todos sus monumentos y edificios públicos, civiles, eclesiásticos y Militares y Guía para su fácil visita, examen e Inspección*, Tarragona: Tipografía F. Arís e hijo, 1894.
- : *Tarragona Cristiana: Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia [Cataluña la Nueva]*, Tarragona: Estab. tipográfico de F. Arís é Hijo, 1898-1899. [2 Vol.].
- NAMUR, Comte de: *Les Plans et profils des principales Villes, et lieux considerables de la Principaute de Catalogne Avec la Carte generale et les particulieres de chaque gouvernement*, París: Beurain Geograph, s. a.
- NAVASCUÉS Y DE JUAN, J. M. de: «El Museo Arqueològic de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol de 1929 juny de 1932, núm. 40, època III, p. 113-118.
- : «Troballes a la Rambla de San Juan» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol de 1929 juny de 1932, núm. 40, època III, p. 87-95.
- : *Guía de Tarragona*, Madrid: Patronato Nacional de Turismo Tall. Espasa-Calpe, 1932.
- : *Tarragona. IV Congreso Internacional de Arqueología*, Barcelona: Tipografía Emporium, 1929.
- NOGUÉS FERRER, A.: «Forum Roma de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, gener-febromarç 1936, núm. 5, volum V, època III, p. 145-148.
- : «L'Amfiteatre Romà de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, octubre-novembre-desembre, p. 421-425.
- : *Guía de Tarragona Monumental y su provincia*, Tarragona: Impremta Arís e hijo, 1906.
- NOMENCLATOR: *Nomenclator General de la Provincia de Tarragona*, Tarragona: Impremta Boletín Oficial, 1852.
- NOMENCLATOR: *Nomenclatura de los pueblos de la Provincia de Tarragona*, Tarragona: Miguel Pugirubí, 1834.
- OLIVA I TODA, C.: «El Forum i la Basílica» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-setembre de 1932, núm. 41, època III, p. 152-158.

- : «Nova ensulside de la muralla Romana» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost-setembre de 1935, núm. 3, volum V, època III, p. 93-97.
- : «Passeig Arqueològic» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-setembre de 1932, núm. 41, època III, p. 151-152.
- PARCERISA, F. I.; PIFERRER, P.; PI I MARAGALL, J.: *Recuerdos y bellezas de España Principado de Cataluña*, Barcelona: Impremta Joaquin Balaguer, 1839. Vol. 2 Cataluña [edició en català Barcelona: Ed. Barcino, 1939].
- PI I MARAGALL, F.: *España. Obra pintoresca en Láminas ya sacadas con el daguerreotipo ya dibujado del natural y grabados en Acero y en Boj por los señores D. Luis Rigalt, D. José Puigari, Antonio Roca, Ramón Alabern, Ramón Saenz etc.* Barcelona: Impremta Juan Roger, 1842.
- PIFERRER, P.; PI I MARAGALL, F.: *España sus monumentos y artes Su naturaleza e Historia Cataluña*, Barcelona: Daniel Cortezo, 1884. [2 Vol.].
- PONS ICART, L.: *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Valls: Gràfiques Moncunill, 1980 [1572].
- PRENAFETA, A.: *La capella de Sant Magí*, Tarragona: Impremta Succ. de Torres y Virgili, 1923.
- PUIG I CADAFAALCH, J.: *La basílica de Tarragona. Períodes Paleocristià i visigòtic*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936.
- QUEROL Y BOFARULL, F. de: *Hereu y Caballé: Costums tarragoninas*, Tarragona: F. Sugañes, 1903.
- RAVENTÓS, R.: *L'arc de Barà Gràfics i mides, N. M. Rubió, arquitectes*, Barcelona: Llibreria Catalonia, 1931.
- RECASENS, J. M.: *Guía del Interior de la Catedral*, Tarragona: Juan B. Roura, 1873.
- REDACCIÓ: «Anfiteatro de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, abril-maig-juny de 1933, núm. 44, època III, p. 241.
- REDACCIÓ: «Bibliografía. Excavaciones de Tarragona. Memoria presentada a la Junta Superior de Escavaciones por el Delegado. Director Juan Serra Vilaró. Madrid, Tipografía de Archivos I, 1932» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-setembre de 1932, núm. 41, època III, p. 166-168.
- REDACCIÓ: «Documentació oficial» a: *Butlletí Arqueològic*, gener-febrer de 1928, núm. 37, època III, p. 1-4; *Butlletí Arqueològic*, juliol-desembre de 1928, núm. 38, època III, p. 42-44; *Butlletí Arqueològic*, gener-juny de 1929, núm. 39, època III, p. 50-51.
- REDACCIÓ: «Esllavisament d'un tros de Muralla de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol de 1929 juny de 1932, núm. 40, època III, p. 124-127.
- REDACCIÓ: «Estudis Tarragonins de Mossén Sanç Capdevila. La Nomeclatura dels Carrers Vells de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, gener-febrer-març de 1933, núm. 43, època III, p. 210-214; «Estudis Tarragonins de Mossén Sanç Capdevila. La Plaça de la Font» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol-agost-setembre de 1933, núm. 45, època III, p. 278-282.

- REDACCIÓ: «Excavaciones» a: *Boletín Arqueológico*, juliol-agost de 1926, núm. 32, època III, p. 214-217.
- REDACCIÓ: «Monumentos Nacionales» a: *Boletín Arqueológico*, setembre-octubre de 1926 núm. 33, època III, p. 254-259; «Monumentos» *Boletín Arqueológico*, novembre-desembre de 1926 núm. 34, època III, p. 266-268 i p. 281-284.
- REDACCIÓ: «Necròpolis Romano-Cristiana de Tarragona» a: *Butlletí Arqueològic*, juliol 1929 juny 1932, núm. 40, època III, p. 134-142.
- RIERA Y SANS, P.: *Diccionario Geográfico, Estadístico, histórico, biográfico, postal, municipal, Militar, marítimo y eclesiástico de España y sus posesiones de Ultramar*, Barcelona: Impremta Llibreria religiosa y Científica del heredero de D. Pablo Riera, 1886. Vol. 10.
- ROVIRA I VIRGILI, A.: «Les muralles de Tarragona I» a: *Butlletí Arqueològic*, maig-juny de 1922, núm. 7, època III, p. 170-175.
- : *Les Muralles de Tarragona*, Tarragona: Tipografia Succ. Torres y Virgili, 1933.
- RUIZ I PORTA, J.: *La catedral de Tarragona. Fotos Arxiu Mas*, Barcelona: Lib. F. Puig, 1931.
- : *Tarragona*, Barcelona: Sind. Iniciativa, Impremta Casa P. de Caritat, 1930. Vol. XX. (Biblioteca de Turismo de la Sociedad de atracción de Forasteros).
- : *La ciudad de Tarragona*, Vilanova i la Geltrú: Impremta Oliva, [1915?].
- : *La Necròpolis de Tarragona. Ilustraciones fotográficas del Arxiu Mas*, Barcelona: Lib. F. Puig, Casa Provincial de Caridad, 1928.
- SBMFCLD [MIQUEL VERDEROL, L.]:³⁶³ *Diccionario Geográfico universal*, Barcelona: Impremta de José Torner, 1833.
- SAAVEDRA, E.: *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la Recepción Pública. Itinerario de la España Romana*, Madrid: Tipografía Fortanet, 1914.
- SALVADOR, L. DE: *Passeig Arquelògic Tarragona*, Tarragona: Tipografia Torres y Virgili, 1935.
- SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona en la Historia General*, Tarragona: A. Ventura Altés, 1929.
- SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Tarragona: Impremta Succ. Torres y Virgili, 1934. [una altra edició, Barcelona: Bosch, 1948].
- : *Tarragona*, Tarragona: Tipografia Editorial Tarragona, 1921.
- SEGURA, J.: *Història del Santuari de Sant Magi Premiada en lo certamen de la Joventut Catòlica de Barcelona l'any 1887*, Barcelona: Tipografia Catòlica, 1887.
- : *Excavaciones en Tarragona. Memoria presentada a la Junta Superior de Excavaciones*, Madrid: Tipografia de Archivos, 1932.
- : *Excavaciones de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, Madrid: Rev. Archivos, Bibliotecas, Museos, 1928-1930.

363 Segons MEZQUIDA, L. M.: *Visión retrospectiva de la Tarragona de 1833. Apuntes sobre la personalidad de Lorenzo Miquel y Verderol*, Tarragona: Sindicato de Iniciativa, 1947.

- SERRALLACH Y MAS, L.: *Monumentos romanos de Tarragona: apuntes histórico críticos de algunos de dichos monumentos*, Barcelona: Tipografía de la Casa Provincial de Caridad, 1886.
- SINDICAT D'INICIATIVA. ATRACCIÓ DE FORASTERS: *Tarraco Quanta Fuit. Publicació del Sindicat d'Iniciativa amb motiu de les noces d'argent de la seva fundació*, Tarragona: Sindicat Iniciativa, 1936. [Reimpresió, 1985 text de Josep M. Melendres i Rué].
- SUNYER, L.; CUESTA, M.: *El Indicador General de la provincia de Tarragona para el año de 1889*, Tarragona: Vda. e Hijos de Tort, 1888.
- SUTRÀ VIÑAS, J.: *El retaule de la Mare de Déu de la Catedral de Tarragona*, Barcelona: Graf. Hostench, 1935.
- TODA I GÜELL, E.: *Guía de España y Portugal. Con un mapa en la península y planos de las principales ciudades*, Barcelona: Enrique López, 1892.
- TULLA, J.: *Excavacions en la Necropolis Romano Cristiana de Tarragona. Memoria redactada por José Tulla. Pio Bertran y Cosme Oliva y un plano de Jose Sans*, Madrid: Rev. Archivos, Bibliotecas, Museos, 1927.
- VALERO I CASTELL, B.: *Compendio de Geografía Elemental. Breve resumen de la Geografía General y Particular de España*, Tarragona: F. Arís e Hijo, 1900.
- VALVERDE Y ÁLVAREZ, E.: *Guía práctico Valverde*, Madrid: Fernando Cao y Domingo de Val, 1885. T. 5. [Facsimil València: París, 1998].
- VEGAS, A.: *Diccionario Geografico Universal que comprehende la descripcion de los quatro grandes partes del mudo; y de las Naciones, Imperios, Reynos, Repúblicas, y otros Estados, Provincias, Territorios, Ciudades, Villas, y Lugares memorables, Lagos, Rios, Desiertos Montañas, Volcanes, Mares Puertos, Golfos, Islas Penínsulas, Istmos Bancos Cabos & Co. que se encuentran en el Globo terraqueo. Sexta edición corregida y añadida En lo que corresponde a España la división de sus Provincias asi en general como en particular: la Poblaciones de cada uno y numero de Ciudades, Villas, lugares Aldeas, Filigresias, Concejos, y Despoblados con otras muchas singularidades concernientes a la Geografía Española*, Madrid: Joseph Doblado, 1795. Vol. 6. [edició ampliada i corregida, Madrid: Francisco Martínez Dávila. Impremta de la Cámara, 1815. Vol. 6].
- VIVEN DE SAINT-MARTIN; MAURY; BEAUDAIN; MALTE-BRUN; CABALLÉE; CORTEMBERT; TOPINARD: *Nueva geografía universal. Completada con las exploraciones de los mas notables viajeros antiguos y modernos y corregida su parte estadística según los mas recientes censos y datos oficiales*, Barcelona: Montaner y Simon, 1879. T. IV.
- YRANZO DE LOYGORRI, F. de: *Estampas del Sitio y Toma de Tarragona por los franceses en 1811 [Itinerario histórico sentimental. Conferència dada en el Regimiento de infanteria núm. 18 con motivo de la fiesta del libro del año 1935]*, Tarragona: Imp. Regimiento de Infanteria núm. 18, 1935.
- YXART, J.: *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*. [1885-1887-1888], Barcelona: Tipografía Edit. D. Cortezo, 1886-1889. [Vol. 4].

Sigles de referència

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACOAC	Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya
ACPT	Arxiu Central del Port de Tarragona
AGA	Archivo General de la Administración
AGP	Archivo General de Palacio
AHAT	Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona
AHDT	Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona
AHMT	Arxiu Històric Municipal de Tarragona
AHT	Arxiu Històric de Tarragona
ARABASF	Archivo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando
BHMT	Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona
EACCF	Ejército del Aire. Centro Cartográfico y Geográfico
ICGC	Institut Cartogràfic. Generalitat de Catalunya
SHM	Servicio Histórico Militar

El fil conductor d'aquestes pàgines ha estat donar a conèixer allò que varen escriure, analitzar i dibuixar els tarragonins o els viatgers d'antany, i així poder endinsar-nos en la vida social i política de l'urbs a través dels programes de les festes —patronals, polítiques i religioses. La celebració de certs aniversaris respongué a una clara política adregada a revalorar un tipus d'esdeveniments, ja fossin de caràcter polític o religiós, en els quals es plasmà un prototipus de ciutat. Hem volgut concloure amb una aproximació al fenomen turístic i a la promoció exterior de la ciutat. El passeig Arqueològic fou el nou dinamitzador económic i cultural. El seu traçat respongué a un projecte que tenia com a objectiu prioritari exportar la imatge de Tarragona als potencials turistes nacionals i estrangers.

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona